

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

ԻՐԱՔԻ ՀԱՅԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ 2003

ԳԻՐԸՆ ՏՐԱԳՐՈՒԹՅՆ Է
ԻՐԱԲԻ ՆԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ
ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹԵԱՄԵ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆԱԿԱՆ
ՄԱՍԻՆՏԵՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

THE ARMEHIANS OF IRAK

Verden Githoyan
Հայաստանի Գրական

THE MATENADARAN
MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

ARSHAK ALPOYAJYAN

THE ARMENIANS OF IRAK

Editor and publisher
Vardan Grigoryan

Yerevan

2003

9(47.925)
2h-33

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՈՒԱՆ ՀԻՆ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ

ԻՐԱԲԻ ՀԱՅԵՐԸ

3277

Խմբագրեց և հրատարակութեան պատրաստեց

Վարդան Գրիգորյանը

Արևելահայաստանի Երևանի մանկավարժական
սեմինարի վ. Գրիգորյան

23.04.03

ՆՆԷ

Երևան

2003

Գիրքը նուիրում է Իրաքի հայերի ցարդ շուտամնասիրում պատմութեանը հնագոյն ժամանակներից մինչև անցեալ դարի 40-ական թուականները: Ընդհանուր ձևով ներկայացնելով բննարկուող խնդիրները և տալով աշխարհագրական անհրաժեշտ տեղեկութիւններ՝ հեղինակը իրաքահայութեան պատմութիւնը շարադրել է առանձին-առանձին՝ ըստ բնակութեան վայրերի: Վերջում տուել է տեղեկութիւններ իրաքահայոց մտաւոր կեանքի, դպրոցների, կրթական ու մշակութային ընկերութիւնների մասին:

Գիրքը նախատեսում է պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակայնութեան համար:

ARSHAK ALPOYAJYAN
ՄԱՅՅՈՒՅՕՐԴՍ ԿԱՅՂՍ

THE ARSHAK ALPOYAJYAN

Vardes Alpozyan
գրքանոցի քարտէս

ՄՐՏԻ ԽՕՄՔ
ԱՅՍ ՆԱՏՈՐԻ ՆՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԷ

Գաղութահայութեան պատմութիւնը հայ ժողովուրդի պատմութեան անբաժան մասն է: Անհնարին է հայ ժողովուրդի պատմութիւնը շարադրել առանց ուսումնասիրելու տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային այն արժէքները, որոնք դարերու ընթացքին ամբարում են ի սփիւտս աշխարհի տարածում հայկական գաղութներու մէջ: Այս առումով մասնաւոր նշանակութիւն ունի Իրաքահայոց հին բայց ոչ հնացած գաղութի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը:

Բազմավաստակ պատմաբան Արշակ Ալպոյաճեան «Իրաքի Հայերը» աշխատասիրութիւնը գրի առած էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի դժնդակ օրերու ընթացքին: Ան ի մի հաւաքած է հարուստ նիւթեր, որոնց ձեռագիր սեւա-գրութիւնը պահ դրում էր Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ:

Առաջնորդարանիս նախաձեռնութեամբ եւ Երեւանի Մատենադարանի բարեացակամ օժանդակութեամբ ահա ի լոյս կ'ընծայուի այս գիրքը՝ հանդիսանալով առաջին հրատարակութիւնը ի մասին Իրաքահայերու պատմութեան, որը մեծ պակաս մը պիտի լրացնէ հին գաղութի մը պատմական տեղեկագրութեան վերաբերեալ:

Ժամանակէ մը ի վեր Առաջնորդարանս կը պատրաստէ նաեւ «Իրաքահայ գաղութի համառօտ պատմութիւնը» խորագրին տակ հրատարակութիւն մը: Այսպէս, ի լոյս պիտի ընծայուին առաջնորդարանի արխիւներու մէջ գտնուած կարեւոր փաստաթուղթեր:

Վերոյիշեալ երկու աշխատասիրութիւնները հոգեւոր-մշակութային բնոյթի միջոցառումներ կը հանդիսանան Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօն հոշակման 1700-ամեակի շրջագիծէն ներս:

Գնահատելով հանդերձ Արշակ Ալպոյաճեանի աշխատանքը, սոյն գրքի հրատարակութեան առթիւ յանուն Իրաքահայ թեմին եւ Առաջնորդարանին մեր գոհունակութիւնը հրապարակաւ կը փափաքինք յայտնել բոլոր անոնց, որոնք օժանդակեցին այս դժուարին գործը իր

լրումին հասցնելու եւ ի մասնատրի Մատենադարանի տնօրէն, ակադէմիկոս Սեն Արեւշատեանին, փոխտնօրէն, պատմական գիտութիւններու դոկտոր Վարդան Գրիգորեանին, տիկ. Ջուլիետա Սահակեանին եւ Առաջնորդանիս խորհրդատու տիար Պարոյր Օրջանեանին:

Թող սրտի խօսքն այս բուռ մը խունկ ըլլայ շիրիմին դիմաց բազմավաստակ հեղինակին:

Պաղտատ
Աւագ Արքեպիսկոպոս
Առաջնորդ Իրաֆի Հայոց

Գիրքի հրատարակութեան առիթով

Իրաֆի Ազգային Առաջնորդարանը «Իրաֆի հայերը» անտիպ գրութեան մասին տեղեկացած էր Պաղտատ հրատարակուող «Գոյամարտ» շաբաթաթերթի Ա տարի թիւ 31 եւ 9 Յուլիս 1949 թիւին մէջ լոյս տեսած Իրաֆահայ պատմագէտ Վարդան Մելիքեանի մէկ յօդուածէն: Ապա երեւան լոյս տեսնող «Հայրենիքի Զայն» շաբաթաթերթի 15 Օգոստոս 1979 թիւին մէջ Սուրէն Քոլանեան ստորագրութեամբ յօդուած մը կ'անդրադառնար պատմագէտ հանգուցեալ Արշակ Ալպոյանեանի գրական վաստակի մասին, եւ ի միջի այլոց ըսուած էր թէ հանգուցեալի անտիպ աշխատութիւններու մէջ կը գտնուի նաեւ «Հայերը Իրաֆի մէջ» գրութիւն մը:

Պատմագէտ գրականագէտ Արշակ Ալպոյանեանի անտիպ գրական վաստակը պահուած էր երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի արխիւային բաժնին մէջ: Առաջնորդարանը անմիջապէս կապ հաստատեց Մատենադարանի տնօրէնութեան հետ Ալպոյանեանի պատրաստած նիւթի լուսապատնէնը եւ այլ գրութիւններ իրաֆահայերու մասին եթէ կան մեզի տրամադրելու խնդրանօք:

Թղթակցութիւնները շարունակուեցան մինչեւ վրայ հասաւ 1980-ի Իրաֆ-իրան պատերազմը եւ թղթակցութիւնները դադրեցան: Այս վիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ 1997 թուականը, երբ Պաղտատի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցւոյ կառուցման 40-ամեակի յոբելինական հանդիսութիւններու առթիւ Ազգ. Առաջնորդարանը որոշեց պատրաստել «Իրաֆահայ բեմի համաօտ պատմութիւնը» ուր կրկին անգամ արծարծուեցաւ պատմագէտ Արշակ Ալպոյանեանի «Իրաֆի հայերը» գիրքի հարցը:

Թղթակցութիւններ տեղի ունեցան Մատենադարանի տնօրէնութեան հետ եւ անհատական շնորհներով երեւան եկաւ, որ Ալպոյանեանի «Իրաֆի հայերը» աշխատասիրութիւնը իր նախնական սեւագրութեան վիճակի մէջ է ու դժուար ընթեռնելի ձեւագրով: Հետեւաբար կը կարօտէր մասնագիտական մօտեցումի: Այս պատճառով Մատենադարանի տնօրէնութեան եւ Ազգ. Առաջնորդարանի միջեւ 1999-ին կնքուած պայմանագրութեամբ մը, սեւագրութեան վերձանումը եւ գիրքին հրատարակութեան պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ Մատենադարանի տնօրէնութեան:

Պաղտատ

Առաջնորդարան Իրաֆի Հայոց

1965 թ. անուանի գիտնական, մանկավարժ և հասարակական գործիչ Արշակ Ալաոյանցանի արխիւը, նրա կրակի համաձայն, փեղափոխուեց Երևան և յանձնուեց Մաշպոցի անուան Մաքենադարանին: Մաքենադարանի դիւանական վաւերագրերի բաժնում ստեղծուեց «Արշակ Ալաոյանցանի ֆոնդը», որի մէջ մուծուեցին սպացուած բոլոր նիւթերը՝ փապգրուած ու անփոյ աշխատութիւնների ձեռագրեր, նամակներ, զանազան փաստաթղթեր, լուսանկարներ, թերթերից հանուած բազմաթիւ կտրօսներ, փարբեր հարցերի շուրջ հաւարուած նիւթեր և այլն, ընդամէնը 8676 միաւոր: Այդ ամէնը արխիւային կանոնների համաձայն խնամքով համարակալուեց, դասաւորուեց ըստ բովանդակութեան: Անփոյ գործերի մէջ էր նաև Ա. Ալաոյանցանի «Իրաքի հայերը» աշխատութեան ձեռագիր օրինակը, անկի շուրջ սևագրութիւնը: Մեծանուն գիտնականը ծրագրել էր շարադրել Իրաքի հայերի պատմութիւնը հնագոյն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Բայց փարբեր պատճառներով նա չէր հասցրել վերջնականապէս աւարտել այն: Նա դեռ պէտք է մաքրագրէր գործը, համապատասխան ձևով մշակէր իր հաւարած կամ փարբեր փեղերից ստացած նիւթերը, կապարէր լրացումներ, փեղադրէր լուսանկարները: Այդ գրքի վրայ նա աշխատել էր պատերազմի ժամը փարբերին և մաքուր թուղթ չունենալով հարկադրուած պատմութիւնը շարադրել էր փարբեր փեսակի ու զանազան չափսերի, արդէն մէկ երեսն օգ- փագործուած թղթերի վրայ, որոնք կնքուել էին «Ա. Ալաոյանցան» վերաբառութեամբ կնիքով, իսկ Մաքենադարանում էջակալուել:

«Իրաքի հայերը» գրքի վրայ աշխատելիս Ա. Ալաոյանցանը մեծապէս օգտուել է ճանաչուած արևելագէտ Վարդան Մելքոնեանի խորհուրդներից: Պաղտատում, Պասրայում և Իրաքի այլ վայրերում հաստատուած հայերի մասին բազմաթիւ հրատարակումների հեղինակ Վ. Մելքոնեանը, Ա. Ալաոյանցանի խնդրանքով, ընթերցել է «Իրաքի հայերը» աշխատութիւնը և կապարել մի շարք ուղղումներ և լրացումներ, որոնք բոլորն արտացոլուած են ներկայ հրատարակութեան մէջ:

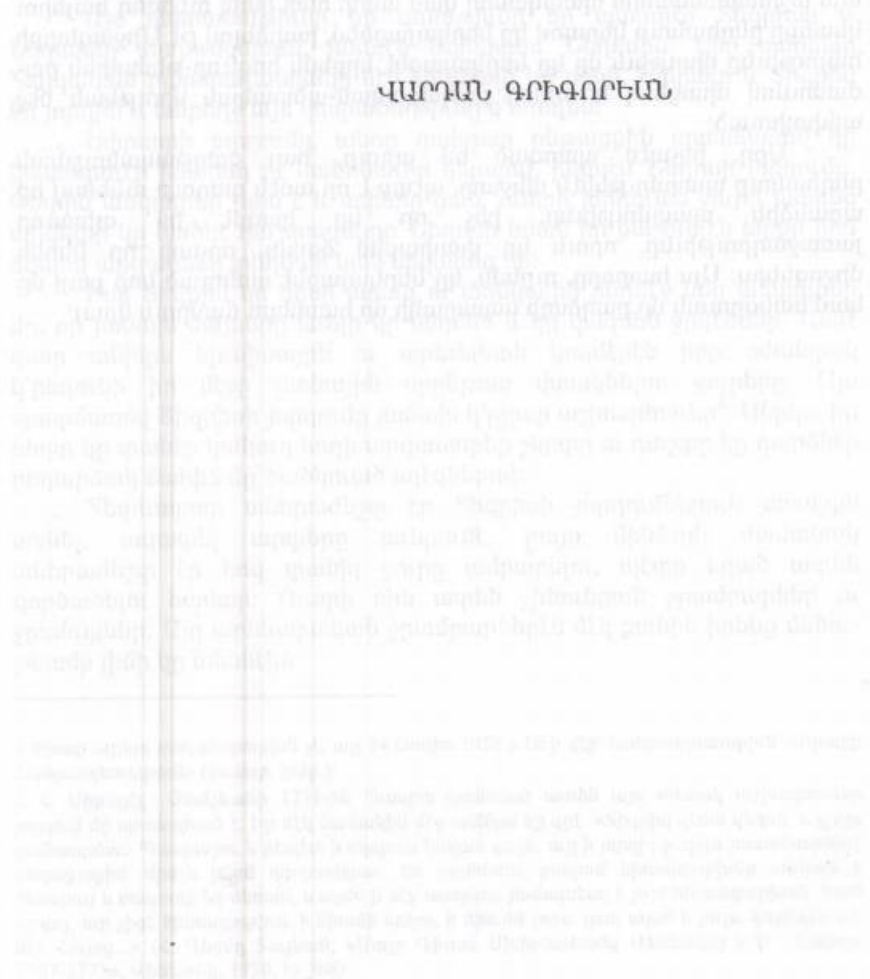
Նաշուի առնելով Իրաքի հայերի անցեալ կեանքի պատմութեան նկարմամբ եղած մեծ հեղաբրբորութիւնը և այն, որ այդ խնդիրը դեռևս մասնագիտական յարուկ ուսումնասիրութեան առարկայ չէ դարձած, իրաքահայ թեմի ղեկավարութիւնը, յանձին թեմի հոգևոր առաջնորդ Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանի, Մաքենադարանի փնօրէնութեան առջև հարց բարձրացրեց հրատարակութեան պատրաստել Ա. Ալաոյանցանի «Իրաքի հայերը» աշխատութիւնը:

Միով ընդառաջելով գաղութի ղեկավարութեան և սրբազան հօր ցանկութեանը՝ լիայոյս ենք, որ հայ գաղութների պատմութեան մեծավաստակ հեղազօտողի գրչի փակից դուրս եկած այս աշխատութիւնը ընթերցողներին բազմակողմանի պարկերացում կը փայ իրաքահայ գաղութի պատմութեան վերաբերեալ նրա կազմաւորման ժամանակներից մինչև 20րդ դարի 40-ական թուականները: Բացի այդ, աշխատութեան հրատարակումը իր նպատարը կը բերի Իրաքի հայերի

ամբողջական պատմութեան ստեղծման գործին, որին վաղ թէ ուշ ձեռնամուխ են լինելու հայ գաղութների պատմութեամբ զբաղուող մասնագէտները:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ա. Ալաոյանցանի դժուար ընթեռնելի ձեռագրի վերձանումը կատուած էր լուրջ դժուարութիւնների հետ, որոնք յաշողութեամբ յաղթահարեց Մաքենադարանի արխիւային բաժնի աշխատակցուի, փիկին Ջուլիէրա Մահակեանը: Նամակարգչային շարուածքը կապարեց Նունէ Բարթիկեանը, նկարների փեսածրումը և մշակումը՝ Գարիկ Առաքելեանը: Երախտագիտութեամբ պէտք է նշենք Երևանի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի հայոց լեզուի ամբիոնի դոցենտ Ռուբէն Մաքապտոյեանին և բանասէր Միհրան Միսասեանին (Տալէպ), որոնք ընթերցեցին աշխատութիւնը, անելով արժեքատր դիտողութիւններ:

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Իմ «Պարմութին Նայ Կեսարիոյ» (1937), «Պարմութին Եդոկիոյ հայոց» (1952), «Պարմութին Նայ գաղթականութեան» (1941) գործերու յառաջաբաններուն մէջ երկարօրէն բացատրած եմ այն եղանակը, որուն կը նախընտրեմ հեպտալի կազմելու համար իւրաքանչիւր հայ գաղութի պարմութիւնը:

Ներկաբար հոս աւելորդ կը դարձնէ կրկին բացատրել այն դրութիւնը, զոր ընդգրկած եմ Իրաքի հայերու անցեալն ու ներկան ներկայացնելու սահմանուած այս աշխատութեան մէջ:

1930-ի «Պարսկահայ Տարեցոյց»ին մէջ արդէն միայն Պաղտատի հայերուն վրայ խօսած եմ:

Այս անգամ ներկայ Իրաքի, ինչպէս նաև մասամբ անցեալին մէջ այս աշխարհամասին պարկանոց կամ անոր հետ կապ ունեցող հայերու կեանքը ընդհանուր կերպով կը ներկայացնեմ, խորհելով թէ Միջագետքի հայութիւնը միութիւն մը կը ներկայացնէ երբեմն հոգևոր-թեմական բաժանումով միացնալ և այսօր քաղաքական-պետական միութեան մէջ ամփոփուած:

Արդ, ինչպէս պարզած եմ այլուր, հայ գաղթականութեան ընդհանուր պարմութենէն անջար, պէտք է որ ամէն գաղութ ունենայ իր առանձին պարմութիւնը, ինչ որ կը կազմէ իմ գլխաւոր յառաջադրութիւնը, որուն կը փափաքիմ ձգտիլ, որչափ որ ներեն միջոցներս: Այս հասկումը, ուրեմն, կը ներկայացնէ առնուած նոր քայլ մը կամ հանգրուան մը բաղձալի նպատակի մը հասնելու ճամբուն վրայ:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իրաքի թագաւորութիւնը¹ կը գրաւէ այսօր աշխարհամաս մը, որ անցեալին զանազան բաժանումներ ունեցած և զանազան կոչումներով ճանչցուած է:

1. Քաղղէաստան կամ Բաբելոն կը կոչուէր հնագոյն ժամանակներու մէջ այսօրուան Իրաքի ամենէն հարաւային ծայրը, Պարսից ծոցին եզերքը գտնուած մասը: Այս անունը յետոյ շրջակայ գաւառներուն ալ տրուած է:

2. Ասորեստան՝ այն մասը, որ Քաղղէաստանի հիւսիսային կողմը կը գտնուէր:

3. Միջագետք՝ հովիտին հիւսիսային արևմտեան մասը, որ ամենէն անբեր երկիրն էր:

Այս փարածութիւնը իր գոյութիւնը կը պարտէր Տիգրիսի և Եփրատի յորդումներուն, ինչպէս Եգիպտոս՝ Նեղոսին: Երբ զարնան Նայկական բարձրաւանդակի մէջ ձիւնհալը կը սկսի, Եփրատ և Տիգրիս կը յորդին և ամբողջ այս փարածութիւնը կ'ողողեն:

Եփրատի յորդումը, անոր դանդաղ ընթացքին պարճառով կը կարարուէր խաղաղ ու կանոնաւոր կերպով, ինչպէս Նեղոսի յորդումը: Գետին անկողինը լայն է և ափերը ցած, ուստի յորդուած ջուրը առանց արգելքի կը ծածկէ դաշտավայրը Նեղոսի նման իր քաշուելէն ետքը հոն ձգելով արգասանդ փոխմ մը կամ սիկահող մը:

Իսկ Տիգրիս կը հոսի արագ ու աղմկալից ընդմէջ նեղ անկողինի մը, որ յաճախ ժայռերը աւելի կը սեղմեն և կը կազմեն ջրվճներ: Ասկէ զար անիկա հիւսիսային ու արեւելեան կողմերէն իբր օժանդակ կ'ընդունի իր մէջը լեռնային սրբնթաց վտակներու ջուրերը: Այս պարճառով Տիգրիսի յորդումը յաճախ կ'ըլլար աշխարհաւեր²: Անիկա իր հետը կը փանէր կակուղ հողի արգասաբեր շերտը ու դաշտը կը դարձնէր ընդարձակ ճահիճ մը՝ ծածկուած եղէգներով:

Ներկաբար անհրաժեշտ էր Տիգրիսի յորդումներուն առաջքն առնել, ազարել արտերը աւերումէ, բայց միևնոյն ժամանակ անհրաժեշտ էր հոգ փանիլ ջուրը ամբարելու, պէտք եղած արեն գործածելու համար: Ուստի հին արեն շինուեցան ջրամբարներ ու ջրանցքներ: Այդ արհեստական ջրամբարներէն մէկ քանին իրենց մնծութեամբ լիճի կը նմանէին:

1 Իրաք այլևս թագաւորութիւն չէ, այլ 14 Յուլիս 1958 թ.էն ի վեր՝ հանրապետութիւն՝ «Իրաքի Հանրապետութիւն» (ժամօք. խմբ.):

2 Հ. Միքայէլ Չամչեանի 1771-ին Պասրա գտնուած առեն այս տեսակ աշխարհաւեր յորդում մը պատահած է: Իր մէկ նամակին մէջ անիկա կը գրէ. «Տիգրիս գետն զեղաւ՝ և լցոյց զանապատն Պասրայու. և թէպէտ ի սկզբան կալան զայն. այլ ի յորդիլ ջուրցն յուսահատեալ բողացոցին՝ մինչև ինքն դաղարեցաւ: Եւ յայնմանէ բազում հիւանդութիւնք անկան ի Պասրայ և բազումք ևս մեռան, և այժմ ի մէջ ասորոց յաճախեալ է յոյժ հիւանդութիւնն: Տուն ոչ գոյ, ուր չիցէ հիւանդութիւն. ի միումն երկու, ի միումն չորս. ըստ այսմ և յայս. նոյնպէս և ի մէջ Հայոց...» (Հ. Անոնի Տայեան, «Մայր Դիւան Մխիթարեանց Վեներաբոյ ի Ս. Ղազար, 1707-1773», Վենետիկ, 1930, էջ 268):

Բարեկրթի ամբողջ դաշտը հին արեն կիրարկում էր բազմաթիւ մեծ ու փոքր ջրանցքներով ու թումբերով: Արհեստական ոռոգման ամբողջ այս ցանցը, որ ստեղծուած էր այնքան մեծ փարածութեան վրայ և այնքան մեծ հմտութեամբ, մինչև հիմա զարմանք կը պատճառէ: Այս բնական և արհեստական ոռոգումները կը դարձնէին Քաղղեան չափազանց արգասաբեր երկիր մը:

Քսենովոն կը պատմէ, թէ այդ երկիրը ուներ շաքար արմատենիներ, իսկ Ներողոյրոս, մանրամասն կը խօսի Քաղղեաստանի բուսական հարստութեան վրայ: Ան կ'ըսէ, թէ «որքան յայտնի է, Բարեկրթը երկրագործութեան համար ամենայարմար երկիրն է: Բերքը հոն մէկի դէմ 200 է, իսկ յաջող փարիներուն՝ 300: Յորենի ու գարիի փերենները յաճախ չորս մաքր լայնութիւն ունին, թէ ի՞նչ բարձրութեան կը հասնի կորեկը, արիկա ինձի ծանօթ է, սակայն

նախամեծար կը համարեն չխօսիլ այդ մասին, որովհետև գիտեմ որ ոչ ոք պիտի հաւարայ ըսածներուս, եթէ Բարեկրթը չէ փեսած: Բարեկրթի մէջ ծառերը քիչ են, չկայ ո՛չ թուզ, ո՛չ խաղող, ո՛չ ալ սալոր: Բայց արմատենին կը բուսնի ամէն փեղ և գրեթէ բոլորն ալ պղղափառ են, արմաւը թէ՛ կ'ուտեն և թէ՛ մեղր կը պարարտեն: Իսկ Քաղղեայի հիւսիսային կողմը գրնուող Ատրեստանը չէր նմաներ անոր: Երկիրին մակերևոյթը աւելի բարձր էր և բացի հարաւային մասէն, ամբողջովին ծածկուած էր խիստ անբարեներով: Նոն ցուրպէն պաշտպանուած հովիտներուն մէջ կը հասնին նոտնի, թզենի, նաև խաղողի որթ, իսկ Արարարի և Մարաստանի սահմաններուն մօտ գտնուած լեռները ծածկուած են կաղնիի, ընկուզենիի և այլ անբարեներով»:

Նին աշխարհագրութեան այս նկարագրութիւնները առանկ կամ նուազ պարզամտութեամբ կարելի է արդի ժամանակներու համար ալ իբր իրականութիւն ընդունիլ, անշուշտ գիտնալով, որ նախկին ոռոգման միջոցները բանդուած էին աշխարհաւեր պատերազմներու և ապիկար վարչութեանց անփութութեան պատճառով:

Ասով հանդերձ, երկիրը կը պահէ իր արգասաբեր հանգամանքը, և Եփրատն ու Տիգրիսը դարձնալ կը բերեն շարունակ սիկահողը, նոյնքան առափօրէն, որքան հին արեն, այնպէս որ ցամաքը 40 փարին մէկ քիլոմէթր կը յառաջանայ դէպի ծով:

Մեր նախնիքը Ատրիքէն կամ արդի Սուրիայէն դէպի արևելք, Տիգրիս և Եփրատ գետերուն միջև փարածուած դաշտավայրը կը կոչէին Միջագետք, որ քիչ մը անորոշ բացաբրութիւն մըն էր, վասնզի Քաղղեաստանը և Ատրեստանը հաւասարապէս Միջագետք նկարուած է երբեմն և երբեմն ալ ոչ:

Սեմական ժողովուրդներ Միջագետքը իր ընդարձակագոյն փարածութեամբ առնելով կը կոչէին Սինահար, յոյները՝ Բարեկրթ, հրեաները՝ Քաղղեա: Արաբական փիրապետութեան շրջանին սկսաւ գործածուիլ Իրաք կոչումը: Ենհապետրին Ապու Ապարալի Եագութ, արաբ աշխարհաշրջիկ պարմագիրը իր «Մոռճամ էլ պիպրան»-ի («Աշխարհագրական բառարան») մէջ, որ ԺԳ դարու գործ է, կը ջանայ մեկնաբանել Իրաք բառը աշխարհագրական շահեկան փեղեկութիւններ

ալ տալով Իրաքի վրայ:

Մէջ կը բերեն այս մասին Եագութի փողերը, որոնք ազնուութիւն ունեցաւ փիար Գէորգ Մըսուրեան թարգմանել այս գործին համար:

«Քուֆա և Պասրա քաղաքները («Էլ-Իրաքան»), (երկու Իրաքներ) կը կոչուին: Այս անունը առնուած է «Իրաք էլ Գըրպա» բառէն, որ փիկի յարակին ծալուած կարուածքն է: Այսպէս կոչուած է, որովհետև Իրաք վարի կողմը կը կազմէ Արաբիոյ:

Իպն էլ Արապաիէ քաղելով Ապուլ Գասիմ էլ Գաճճաճի կը գրէ, թէ այս երկիրը Իրաք կոչուած է, որովհետև Նեճեպրի վարի կողմը կը գտնուի և ծովու մօտ է: Այս անունը առնուած է «Իրաք էլ Գըրպա» բառէն, որ փիկի յարակին ծալապարիկ կարուածքն է: Տիկի կամ խոշոր փիկի վարի մասը «Իրաք» միայն կը կոչուի:

Ուրիշ մը կը գրէ, թէ «Իրաք», որ ըստ ոմանց «Արագա»-ի յոգնակի ձևն է, արաբերէնի մէջ «թոչուն» կը նշանակէ...:

Գոթրոպ կ'ըսէ, թէ այս երկիրը Իրաք կոչուած է, որովհետև ծովու մօտ է և աղային հող և ծառ կը պարունակէ...:

Խալիլ կը գրէ, թէ «Իրաք» ծովեզերք կը նշանակէ, և երկիրը այս անունով կոչուած է, որովհետև Եփրատ և Տիգրիս կ'եզերեն զայն մինչև ծով...:

Էլ Ասմաի կը գրէ, թէ ... ըստ ոմանց «Իրաք» կ'աճանցի «Ուրուզ էշ շաճար» (ծառի մագմզուկը կամ թել) բառէն: Էլ Իրաք ծառաստան է և կը թուի յոգնակի ձևն ըլլալ «ըրգ» բառին:

Ապու Ամրէ, քաղելով Շիմը, կը գրէ, թէ յիշեալ երկիրը Իրաք կոչուած է ծովու մօտութեան պատճառով, և թէ Նիճագի ժողովուրդը «Իրաք» կ'անուանէ ինչ որ ծովու մօտակայ է...:

Նամգա կը գրէ, թէ պարսկերէնի մէջ Իրահ էլ Միլք կ'ըսեն ծովեզերքին: Պարսկաստանի մէջ Արաշիր Խուրհանի գաւառը ծովու մերձակայութեան պատճառաւ «Իրահիստան» կոչուած են: Արաբներ արաբացուցած են «Իրահ» բառը ետեւը «քե» աւելցնելով եւ կազմած են «Իրաք»:

«Էլ Միվագնէն Վէլ Վասիթա» անուն գործին մէջ Նամգա կը գրէ, թէ Պարսից երկիրն է Իրաք, որ արաբացուած ձեւն է ԻրաՅ բառին: Այս վերջին բառը «ջրակոյտ» կամ «ջուրի հոսանք» կը նշանակէ: Նայաստանի կողմերէն և Թումի լճակներէն մէկէն Տիգրիս, Եփրատ և Թամարա գետերը կը հոսին դէպի Իրաք, ուր կը կասի ջուրին վազքը և երկրին դաշտերը կ'ոռոգէ: Իրաքի արբունական պալապներէն Պաֆիլ և Թոսիֆուն կը գտնուին՝ մէկը Տիգրիսի ափին վրայ, իսկ միւսը Եփրատի: Պաֆիլ արաբացուելով՝ վերածուեցաւ Բարեկրթ կամ Բարեկրթի: Պարսկաստանի մէջ Արաշիր Խուրհանի գաւառը ծովու մերձակայութեան պատճառաւ վերածուեցաւ Իրահիստանաֆունի կամ Թայասաֆունճի:

Ոմանք կ'ըսեն, թէ գետնի հարթութեան պատճառով այս երկիրը Իրաք կոչուած է այն արեն, երբ ան գերծ էր բարձր լեռներէ և խորունկ ձորերէ, որովհետև երկրի բնակչութեան բարբառով «Իրաք» հաւասարութիւն կը նշանակէր:

... Իրաքի լայնութեան ասպիճանն է հասարակածէն հաշուելով՝ 31', իսկ լայնութիւնը՝ 75՝ 30': Հասարակածէն հաշուելով՝ լայնութեան գծին ուղղութեամբ Իրաքի ծայրագոյն քաղաքն է Ուքպարա, որ Տիգրիսի արևմտեան կողմը կ'իյնայ...:

Գալով Իրաքի սահմանին, այս մասին փարակարծութիւն կայ: Ոմանք կ'ըսեն, թէ Իրաք նոյն ինքն Սաւարն է: Բայց Մէրայիսի և ուրիշներ կ'ըսեն, թէ Իրաքի ծայրագոյն սահմանն է Հաֆր Ալու Մուսա, որ Նեճիսի մէջ կը գտնուի, և թէ այս քաղաքէն դէպի վար փարածուող երկիրը Իրաք կը կոչուի...:

Ինչպես վերև յիշուեցաւ Իրաք Բաբելոնն է միայն:

Օղի կողմէն ամենէն բարեխառն և կլիմայի ու ջուրի փեսակէտէն ամենէն առողջարար երկիրն է Իրաք: Ատոր համար երկրին ժողովուրդը ունի առողջ միփք գերընկիր դափողութիւն, ազնիւ ցանկութիւններ, պարուական նկարագիր և ամէն արհեստի հմտութիւն: Հասունցած արգանդներէ ծնած ըլլալով՝ այս երկրին մարդիկը ունին պարզաճագեղ անդամներ, ուղիղ բնատրութիւն, թուխ գոյն և այլն...:

Կ'ըսուի, թէ Իրաքի մէջ զկան ճիպալի ձմերանոցներն ու Օմանի ամարանոցները, ոչ ալ Թոհամայի շանթը, Ճեզիրէի պալարը, Եթովպիոյ բոսը, Մուրիոյ ժանրախարը, Պահրէյնի փայծաղնացաւը, Խայպարի փնոլը, Մէրաֆի երկրաշարժը, Աիվազի բորբոքումը, Սիճիսպանի իժը, Եզիպպոսի օձը և Նասիպիսի կարիճը...»:

Իրաքը հաւանօրէն նախապէս չունէր այն ընդարձակութիւնը, որ վերջը անոր փրուեցաւ: Իրաք կը կոչուէր Մուրիոյ անապատէն մինչև արդի Իրանի սիրտը՝ Սպահանի շուրջը նղամ ընդարձակ փարածութիւնը, որ Միջագետքէն շար անլի ընդարձակ փարածութիւն մը ունի:

Արաբները այս ընդարձակ երկիրը երկուքի կը բաժանէին:

1. Իրաք Արապի (Արաբական Իրաք) և 2. Իրաք Աճեմի (Պարսկական Իրաք):

Եագութի փուած փեղեկութիւններուն համաձայն՝ Իրաք Արաբին կը կոչուէր նաև Էլ-Ճեզիրէ կամ Ճեզիրէթ Ագուր (Ագուրեան Միջագետք), իսկ Իրաք Աճեմին՝ Էլ Ճիպալ:

Իրաք Արապին իսկապէս կը փարածուէր Տիգրիսի և Եփրատի ստորին անապատներուն շուրջը, հիւսիսէն սահման ունենալով Քիւրդիստանը, հիւսիս-արևմուտքէն՝ Միջագետքը, արևմուտքէն և հարաւ-արևմուտքէն՝ Արաբական անապատը, հարաւէն՝ Պարսից ծոցը և արևելքէն՝ Իրանի լեռնաղաշարը, մօտաւորապէս 700 քիլոմէթր երկարութիւն և 300 քիլոմէթր լայնութիւն ունեցող հողին յոյժ բեղմնատուր ցած և փափակ փարածութիւնը, որ լաւ ոռոգուած և ջրաւէր է: Բուն Իրաքը կը կազմուի ստորին Ճափար-իւլ-Արապէն, որ Տիգրիսի և Եփրատի միացումով կը կազմուի:

Իսկ Իրաք Աճեմի (Իրաք Աճեմի կամ Իրաք Աճիմ) կը կոչուի արդի Իրանի բարձրավանդակի արևմտեան կեդրոնը 358 000 քառակուսի քիլոմէթր փարածութեամբ այն հողամասը, որ այսօր բաժնուած է յօթը կուսակալութիւններու, որոնք կը կրեն իրենց գլխաւոր քաղաքներուն

անունները՝ Թեհրան, Ղազվին, Համադան, Ղում, Քէրման, Սպահան և Ռաշտ:

Ասկէ որոշ կ'երևայ, թէ երկու Իրաքները որքան ընդարձակ էին:

Աւելորդ է ըսել, անշուշտ, թէ մեր ուշադրութեան առարկան է Իրաք Արապին թիչ մը լայն իմաստով, կամ, անլի ճիշդ, այսօրուան Իրաքի պետութեան սահմանները ընդգրկելով, որ Իրաքէն դուրս հողամասեր ալ ունի իր սահմաններուն մէջ:

Արաք նշանաւոր աշխարհագիր Եագութ (1179-1229) Էլ-Ճեզիրէ կամ Ճեզիրէթ Ագուր կը սահմանէ սապէս.

«Մուրիոյ անմիջական սահմանին վրայ Եփրատէն մինչև Տիգրիս փարածուող ընդարձակ երկիրն է, որ Տիյար Մուփարի և Տիյար - Պաքրի նահանգները կ'ընդգրկէ: Առողջարար կլիմայով օժտուած բարեբեր քաղաքաւած այս երկիրը մեծ քաղաքներ և բազմաթիւ բերդեր ու ամրութիւններ կը պարունակէ: Գլխաւոր քաղաքներն են՝ Հարրան (Խառան), Էլ Բոհա (Ուրֆա կամ Եղեսիա), Էլ-Բագգա, Բասալմէն, Նասիպիս (Մժբին), Սինճար, Էլ-Խապուր (Nicophorus), Մարպին, Ամիթ, Մայլաֆարգին (Մուֆարդին), Մոսուլ և այլն (փն Գ. Մըսրիեան, Իպն Խալիբան, էջ 51):

Արդ, դարձեալ ըսք Եագութի. «Տիյար Մուփար այն դաշտային շրջանն է, որ Եփրատի արևելեան ափի մօտերէն սկսելով կը փարածուի դէպի Խառան, Բագգա, Շիմշաթ, Սարուն և Թալլ, Մալղան (Թլկուրան) (փն Իպն Խալիբան, էջ 53): Տիյար Պաքըր այն լայնածաւալ երկիրն է, որուն սահմանը ընդհանրապէս Տիգրիսի ուղղութեան հեղեղով կը հասնի մինչև Նասիպիսի վրայ իշխող լեռնաղաշարը: Այս կերպով Տիգրիսի արևմտեան կողմը փարածուող հողամասը կը կազմէր Տիարպէթիի նահանգը, որուն մաս կը կազմէին Հըսն Քալֆա, Ամիթ և Մայիա ֆուրիզին (Մուֆարդին կամ Նիփրկերպ) քաղաքները, իսկ Տիգրիսի միւս ափին վրայ Տիարպէթիի մաս կը կազմէին Սղըրդ (Սղերդ), Հըրզան (Սիզան) և յարակից դաշտային շրջանը (Իպն Խալիբան, էջ 69):

Այս բացաւորութիւններէն որոշ կ'երևայ, թէ Էլ-Ճեզիրէն կը համապարասխանէր մերձաւորապէս մեր նախնեաց Միջագետք Հայոցին և Միջագետք Ատուրցին միացեալ, և մինչև Պաղտար և Պասար չէր հասնէր:

Իսկ Էլ-Ճիպալը կամ Պարսկական Իրաքը, որ ըսք Եագութի բազմամարդ քաղաքներ և ընդարձակ գաւառներ պարունակող երկիր մըն էր, որ Սպահանէն սկսելով կը փարածուէր Հինճղան, Համապան, Տէյիուպ, Գարմիսին և Էր-Բա (փն Իպն Խալիբան, էջ 57):

Ինչպէս կ'երևի, այս երկիրը կը գտնուէր Տիգրիսի արևելեան կողմը և կը հասնէր Իրանի կեդրոնի անապատները:

Եագութ իսպառ հեղափոխական է, որ իր այս ծանօթութիւններուն կը կցէ սա յարկանշական փողերը. «Չեմ գիտեր, թէ ինչո՞ւ պարսիկները Իրաք անունը սկսան փոխ այս երկրին, անուն մը, որ սխալ է... (փն Իպն Խալիբան, էջ 57):

Իրաք Շիա իսլամության համար նուիրական վայր մըն է, վասնզի Տիստին Ալիի որդին, Եգիպտէն սպաննուած է ի Զէրպէլա Պաղարարի մօտ, ուր իր գերեզմանը մեծ ուխտարարողի է Շիիներու:

Տիմա Իրաք փարբեր առում մը ունի, վասնզի սոսկ աշխարհագրական բացարձակութիւն մը չէ, այլ կը ներկայացնէ նաև պետութիւն մը անկախ, որ իր ազարութիւնը կը պարտի 1914-1918 Ընդհանուր պարերազմին Պարսից ծոցէն յառաջացող անզլիական բանակներուն, որոնք հեպզհեպէ յառաջանալով հասան մինչև Մուսուլի մօտերը:

Մերի դաշնագրով երկիրը թրքական լուծէն փրկուեցաւ և 1920 Ապրիլ 25-ին Գերագոյն խորհուրդի որոշումով դրուեցաւ բրիտանական հովանաւորութեան փակ:

Առաջին թագաւորը եղաւ 1921-ին Էմիր Ֆէյսալ: 1923-ին Իրաք կնքեց երեք փարուան համար դաշնագիր մը Անզլիոյ հետ, միայն զինակից մնալով Մեծն Բրիտանիոյ:

1926 Յունիս 5-ին 25 փարուան համար վերանորոգուեցաւ այս դաշինքը:

Իր սահմաններն են հիւսիսէն Թրքական Նայասփան, արևելքէն՝ Իրան, հարաւէն Պարսից ծոց և Արաբիա, արևմուտքէն՝ Անդրյորդանան և Սուրիա:

Երկրին ընդհանուր փարածութիւնն է 370.000 քառակուսի քիլոմէթր¹ և ունի մօտաւորապէս 3 միլիոն բնակչութիւն (1925-ին՝ 2.840.282 և 1930-ին՝ 2.900.000)² մեծ մասամբ արաբ: Կան նաև երկրին հիւսիսային մասին մէջ բաւական թիւով քիւրտեր: Երկրին բնիկ փարբեր են նաև նեաւորականները և ասորիները:

Եկուոր փարբերուն մէջ են հայերը, որոնք երկրին բնիկներէն չեն, բայց շար հին ժամանակներէ ի վեր Իրաքի մէջ ապրած են:

Կան նաև բաւական հրեաներ և եւրոպական զանազան ազգերէ պզտիկ զաղութներ: Բաւական մեծ թիւով կան պետութիւններ, որոնք կ'ապրին վաչկապուր և թափառաշրջիկ կեանքով մը՝ երկրին հիւսիսային սահմաններուն վրայ զլխաւորաբար, և երկրագործական աշխատանքներէն հեռու կը մնան³:

1 1932-ին Իրաք անկախութիւն ստանալով Ազգերու ընկերակցութեան անդամ ընդունուեցաւ (ժամօրագրութիւնը Վարդան Մելքոնեանի):

2 Այս քիւր ճշտիւ կը համապատասխանէ Օսմանեան երեք կուսակալութիւններու՝ Մուսուլի, Պաղատտի և Պասրայի կուսակալութիւններուն տարածութեանց գումարին:

Մուսուլի կուսակալութիւնը ունէր 90.000 քառակուսի քիլոմէթր
 Պաղատտի կուսակալութիւնը՝ 141.000 » »
 Պասրայի կուսակալութիւնը՝ 67.000 » »
 Գումար՝ 298.000 » »

3 ԺՁ դարուն սկիզբը Իրաքի մաս կազմող երեք կուսակալութեանց բնակչութիւնը այսպէս էր:

Պաղարարի շուրջը գտնուած դաշտերուն մէջ ապրող հասարարուն բնակչութիւնը միայն կը զբաղի երկրագործութեամբ և կը մշակէ այդ արգաւանդ դաշտերը հին բարելացիւներուն պէս ռոռոգութեամբ:

Վերին Միջագետքը, Իրանի սահմանագլուխէն սկսեալ, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ քարբարուր անապար մը՝ ասպարէզ փոշեից փոթորիկներու: Իսկ երկրին հարաւամասը՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև գտնուող հողամասը, մինչև հոն, ուր այս երկու մեծ գետերը միանալով կը կազմեն Շար Էլ-Արապը, ռոռոգուած է, մշակութեան մեծ յարմարութիւններ կը ներկայացնէ և հարուստ է: Նոն կը հասնի առաքութեամբ բրինձ, ցորեն, քամպակ և այլն:

Ռոռոգման կազմակերպութիւնը և ծաւալումը, որ յառաջ կը փարուի միշտ, պիտի մեծ թափ փայ ցորենի և գարիի արփաղորութեան զարգացման:

Իրաքի ապագան փնտրեսապէս պիտի հիմնուի թեթև արմարիքի և քամպակի արփաղորութեան վրայ, թէև իր փնտրեսական կեանքին մէջ ոչ նուազ կարևոր դեր կը կարարեն Մուսուլի քարիւղի հորերը, որոնք ոչ նուազ ապագայ քարորութիւն կը խոստանան Իրաքի:

1930-ին արդէն իսկ Իրաք կ'արարածէր փարին 100.000-էն 200.000 թոն ցորեն և նոյնքան գարի:

Բամպակի մշակութիւնը կը կարարուի զլխաւորաբար Diyala գետին (Տիգրիսի ձախ օժանդակը) ափերուն երկայնքին, և արփաղորութիւնը հիմա պէտք է հասած ըլլայ փարեկան 4000 quintal-ի, շար ընպիտ փեսակ:

Քարիւղը, որուն հորերը կը գտնուին Մուսուլի մօտերը և Իրանի սահմանագլուխին երկայնքը, հարստութեան մը աղբիւր հանդիսանալու կոչուած են երկրին համար:

Կարճ ժամանակի մէջ արդէն Իրաք քարիւղ արփաղորող զլխաւոր երկիրներէն մէկը եղած է: Տիմա իր արփաղորութիւնը փարեկան 11.000.000.000 փակառ կը հաշուուի: Քարիւղի արփաղորութեան և շահագործման մենաշնորհը կը պարկանի միջագային ընկերութեան մը, որուն մաս կը կազմեն Նիու Ճըրսէլի Սթէնփըրփ Օյլը, Մոքար Վէրուտ Օյլը, Անզլո-Ամէրիքըն ընկերութիւնը, Մոյըլ Տազը, Շէլը և ֆրանսական խմբակցութիւնը:

Անզլիա իր քարիւղի սպառման մեծագոյն մասը կը սփանայ Իրաքէն ու Իրանէն, որոնք անզլիական փարեկան սպառման 25 միլիոն թոնին 20 միլիոնը կ'արփաղորեն (փնս Ժ.Մ. Ներթրիք /Carrefons, թարգ. Եղիշէ., «Ազգարար», թ. 225, 22 Փետր. 1947): Իւի-ի մէջ (Եփրատի վրայ) կը գտնուի մթերանոցը կուպրի և Խանեքիւնի մէջ շինուած են զփարաններ: Շինուած է քարիւղի խողովակ մը, որ կը միացնէ այս քաղաքը Միջերկրականի վրայ Նայֆա և Թրիպոլիս քաղաքներուն:

Մուսուլ՝ 351.200 անձ
 Պաղատտ՝ 614.490 անձ
 Պասրա՝ 67.261 անձ
 գումար՝ 1.032.951 անձ
 Ինչպէս կը տեսնուի, կարճ ժամանակի մէջ գրեթէ եռապատկուած է երկրին բնակչութիւնը:

Երկրի արդիւնաբերութեան մէջ կարևոր փոքր կը գրաւէ նաև արմաւը, որուն արտադրութիւնը կը մօտենայ 140.000 թոնի:

Իրաւական միութիւնը անգլիականին վրայ ձևուած է: Իրաքի առևտրական շարժումին գլխաւոր ազդակը Իրանի հետ թրանզիթ վաճառականութիւնն է: Չորս մեծ առևտրական ճամփաներ կան դէպի Իրան, 1. Թուրքիայէն, 2. Կովկասէն, 3. Նեղիկաստանէն և 4. Իրաքէն: Ասոնցմէ՝ ամենէն աւելի կարճը, ապահովը և նուազ փաղփկային Իրաքինն է, որ մինչև Պասրա երկաթուղի ունի:

Իրաք արտասահմանէն ներածուած ապրանքներուն 2/3-ը Իրանի կը փոխանցէ և կառավարութիւնը իր եկամուտներուն կէտը կը սպանայ թրանզիթի այս վաճառականութենէն: 1920-ին Իրաք արտասահմանէն սպացած է շուրջ 400 միլիոն ոսկի ֆրանքի ապրանք և 1924-էն յետոյ՝ 500 միլիոնի:

Կը ներածուին գլխաւորաբար կերպասներ, շաքար, գորգ, թէյ, հանքային նիւթեր, հանքածուխ և այլն: Իսկ կ'արտադրուին, փարածեալ առաջին գիծի վրայ ըլլալու պայմանով, կերպասներ, արմաւ, գորգեր, շաքար, հում բուրդ, թէյ և արմարիք:

Մեծն Բրիտանիա և Նեղիկաստան երկու գլխաւոր և գրեթէ միակ հայթայթեալներն են Իրաքի, իսկ Իրան իր ամենէն կարևոր յաճախորդը:

Իրաքի հաղորդակցութեան ուղիները եղած են մասնաւորապէս իր երկու մեծ գետերը և անոնց միացումով կազմուած Շաթ-էլ Արաբը, որ նաւարկելի է: Հին ժամանակներէ սկսեալ այս գետերուն վրայ կը նաւարկէին լատերով: Գետային առագաստանաւեր կ'երթնեկէին Պասրայի և Պաղպատի միջև: Պասրա հեղկական ապրանքներու մթերանոց մըն էր, ուրկէ Նեղիկաց ովկիանոսի և Պարսից ծոցի ճամփով մեծ առագաստանաւերով բերուած ապրանքները կը փոխադրուէին դէպի Պաղպատ և անկէ դէպի Սև ծով, Միջերկրական և Եգիպտական:

Պասրայէն Պաղպատ կ'երթնեկէին առագաստանաւերով: Գետային այս ճամփորդութիւնը այնքան վրանգաւոր էր, որ երբ առագաստանաւ մը անվրանգ Պաղպատ հասներ, բնդանօթ կ'արձակէին՝ ժողովուրդին ծանուցանելու համար:

Շոգենաւերու Շաթ-էլ-Արաբի վրայ նաւարկութիւնը կրնար մեծապէս բարուրել այս կացութիւնը:

Իրաւ ալ այդպէս եղաւ:

Այսօր շոգենաւեր հանգիստ կը նաւարկեն Պասրայի և Պաղպատի միջև՝ շափ մեծ առաւելութիւններ ընծայելով: 1836-ին առաջին անգամ երկու շոգենաւեր՝ «Տիգրիս» և «Եփրատ» անուանով, սկսած են երթնեկել Պաղպատի և Պասրայի միջև: «Տիգրիս» ամիս մը յետոյ բոլորովին փճացաւ մորթիկի մը մէջ, իսկ «Եփրատ» հինգ փարի պտտեցաւ Իրաքի ջուրերուն վրայ:

Պաղպատի կուսակալը 1855-ին ժողով մը կը գումարէ և յանձնարարութիւն կու փայ երկու նաւերու համար «Պաղպատ» և «Պասրա» անուններով: 1867-ին այս նաւերուն վրայ աւելցան «Մուսուլ», «Ֆրաք», «Ռիսաֆիյէ» և «Թաուֆիք» նաւերը: Անկէ վերջ՝ ուրիշ շափ մը

շոգենաւեր գործածութեան դրուեցան մեծ մասով Տիգրիսի վրայ:

Այս արեւները կազմուեցաւ Օսմանեան Իպարտի Նէրիյէ գետային նաւարկութեան վարչութիւնը («Նայրենիք», ԺԸ. փարի, թ. 6, էջ 109):

Օսմանեան այս ընկերութեան կազմութեան հետ անգլիական ընկերութիւն մը՝ «Լինչ»¹ անունով, 1861-ին Միջագետքի ջուրերը իջեցուց «Միթի Օվ Լընդըն» շոգենաւը: Իսկ 1864-ին նոյնպէս «Տէնիլ» շոգենաւը նաւարկել սկսաւ, բայց 1876-ին ընկղմեցաւ: Անոր անմիջապէս յաջորդեց «Պլուս Լինչ», իսկ 1886-ին ալ «Մերիտոյէ» նաւը միացաւ գետային առևտրական նաւափորմին («Նայրենիք», նոյն): Գետային այս նաւարկութեամբ կապարուած հաղորդակցութիւններէ զար Իրաքի մէջ կը գործեն շոգեշաքի կառայումները:

Իրաքի երկու գլխաւոր քաղաքները՝ Պաղպատ և Պասրա, իրարու կապուած են նաև երկաթուղով: Պաղպատէն գիծը կը շարունակուի դէպի Նալէպ և անկէ մինչև Կ. Պօլիս: Պասրայէն Խանէնագին ալ կայ երկաթուղիի գիծ մը: Իրաքի երկաթուղիներու ընդհանուր գումարն է 1814 քիլոմէթր²: Մայր գիծը Ma Kinah-ն՝ կը կապէ Պասրայի և Պաղպատի: Բայց ճամբորդներ կ'երթնեկեն և ապրանքները կը փոխադրուին առաւելապէս ինքնաշարժներով, որոնք Պաղպատը կը կապեն Պէրտիթի՝ անապարի ճամբով և 1927-էն սկսեալ Մուսուլը Նալէպին:

Այնպէս որ այսօր այս ինքնաշարժի սպասարկութիւնները կը կապարեն փրկարար դեր մը և շափ կը կարճէին ճամբուն երկարութիւնը, և կը խնայէին Մուլէզի ջրանցքի փութը:

1 Ընկերութեան հիմնադիրներն են Թոմ Ստիֆըն և Լինչ եղբայրները և իրենց ազգական Պլուս Լինչ, ասոնցմէ Թոմ ամուսնացած էր գնդապետ Ռօպերտ Շայլօսի աղջկան հետ: Գնդապետ Շայլօսն Պուշեր գտնուած ատեն ամուսնացած էր շիրագեցի Մադիկ խաթունի հետ: 1820-1831-ին Պուշերը Պասրա կը փոխադրուի գնդ Ռ. Շայլօսն և անկէ Պաղտատ, ուր կը մնայ մինչև 1844: Իր միակ մանչ զաւակը Հայաստանի զանազան քաղաքներուն մէջ հիւպատոսական պաշտօն վարած է: Իսկ երկու աղջիկներէն մին առած էր Թոմ Լինչ, որուն զաւակն էր Հերի Լինչ, երբեմն անդամ Անգլ. խորհրդարանին և հեղինակ «Armenia» երկհատոր նշանաւոր գործին: Իսկ Թոմ Լինչի եղբայրը Ստիֆըն ամուսնացած էր ջուղայեցի աղա Խաչիկ Սերտիչեանի աղջկան՝ Ովսաննա խաթունի հետ: Աղա Խաչիկ Պասրա հիւպատոս էր և Հնդկաստանի մէջ լեղակի մեծ վաճառակառուցիւն կ'ըներ: Ովսաննա իր հօրը մահէն քիչ վերջը ամուսնացած է Ստիֆըն Լինչի հետ, վասնզի հայրը իր աղջիկը անգլիացիի տալու համաձայն չէր: Ովսաննա ծառանգած էր հօրմէն 6000 ոսկիի չափ գումար մը:

2 1925-ին միայն 915 մղոն էր երկարութիւնը գիծերուն: Իրաքի երկաթուղային գիծերուն երկարութիւնը 1555 մղոն է այսօր (Ժամօթ. Վարդան Մեյրոնեանի):

Միջազգերը՝ այս հնօրեայ բարձր քաղաքակրթության և մշակոյթի կեդրոնը, որ այնքան մեծ պետութիւններու ծննդեան և մահուան վայրը եղած էր, և որ աշխարհագրապէս դրացի եղած էր Նայասարանի և քաղաքականապէս ալ յարաբերութիւններ ունեցած էր Նայկական բարձրաւանդակին հետ, անկարելի էր, որ Նայասարանի հետ կապեր ունեցած չըլլար: Պարմութիւնը մեզի կու տայ փաստերը այդ հնօրեայ յարաբերութիւններուն:

Յայտնի է, թէ Ասորեստանի վեհապետները ինչպէս պայքարեցան՝ նուաճելու համար Նայկական բարձրաւանդակը: Գիտուններ կան, որ նոյնիսկ ցեղագրական միութիւն մը կը տեսնեն մեր և Միջազգերքի բնակչութեան մէջ: Մենք ունինք յիշարակութիւն Քրիստոսէ ԺԹ դար առաջ Բաբելոնի շուրջ ապրող Արմինա անունով ժողովրդի մը մասին: Իսկ անելի մօտաւոր ժամանակներու, այսինքն Ջ դարուն (Ք.ա.), երբ Նայասարան և Ասորեստան կը գտնուէին հաւասարապէս պարսիկ փիրապետութեան տակ, Պեհլաւունեան պարսկական արձանագրութիւններուն մէջ կը յիշարակուի արմեն մը Արախա անուն (Նաղիպայի որդի), որ կ'ապարամբի Բաբելոնի Դուբալա երկրին մէջ, ինքզինք Նարուգոդոնտար կեղծելով: Իրեն կը միանայ բաբելական գօրքը Դարնեկէն ապստամբելով: Ան կը գրաւէ Բաբելոնը, ուր ինքզինքն թագաւոր կը հռչակէ:

Այս բախարայանդիրը կենազրաւ կը քաւէ իր յանդգնութիւնը, վասնզի իր վրայ կը դրկուի Վանարիա գօրավարը, որ կը գրաւէ Բաբելոնը 512-ին (Ք.ա.) և կը ձերբակալէ Արախան իր կուսակիցներով, որոնք Բաբելոնի մէջ խաչ կը հանուին: Այդ օտար և հեռաւոր աշխարհին մէջ այդքան մեծ թիւով կուսակիցներ ունենալու համար Արախա շարունց հոն հասարարուած մէկը ըլլալու էր, և թերևս իր ազգակիցներէն ալ հետևողներ ուներ, բան մը, որ յանդուգն, սակայն ոչ շար անհեթեթ ենթադրութիւն պիտի համարուի կարծեմ, նկատելով ապստամբութեան յաջող սկզբնաւորութիւնը և գրած ծաւալը (Ա. Ալպոյաճեան, Պարմութիւն Նայ գաղթականութեան, էջ 103):

Ներդոդոսու (Ե դար Ք.ա.) այս շրջաններուն վրայ խօսելով կը նկարագրէ, թէ ինչպէս հայերը կը յարաբերէին Միջազգերքի հետ, Եփրատի վրայէն լաստերով Բաբելոն իջեցնելով ապրանքներ, որոնց գլխաւորներն էին գինի և օղի մրգածոր:

401-400 թուականին (Ք.ա.), երբ Նայասարան և Ասորեստան տակաւին կը գտնուէին պարսկական փիրապետութեան տակ, Քանոպիոն անցաւ Նայասարանէն: Իր նկարագրութենէն այնպէս կը հասկցուի, թէ Նայասարանի հարաւային սահմանն էր Կենտրոնիս (Արևելեան Տիգրիս. հիմա Պոհարան Սու) գետը, որուն հարաւակողմը կը գրաւէին կարպուխները (հաւանօրէն յետոյ Կորպուիք), որ այն արեւն անկախ էին:

190-ին (Ք.ա.) Նայասարան ևս իր անկախութիւնը ձեռք բերաւ Արաքաշէի և Զարեհի գլխաւորութեամբ, և Նայկական բարձրաւանդակին վրայ կազմուեցան երկու հայ թագաւորութիւններ, որոնք նուաճումներով իրենց երկրին կցեցին այլևայլ շրջաններ:

Այս գրաւուած շրջաններէն մէկն էր Տնորիք (այժմեայ Բոհարանի մէջ), որ Արաքաշէ Ա. գրաւած էր ասորիներէն ըստ Սպրաբոնի (Նիւբ-ման, Նին Նայոց փեղոյ անունները, էջ 21-22):

Գիտուններէն ոմանք այն համոզումը ունին, որ հայերը երբեք բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմած չեն Վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող և ասորեստանաց Նայիրի, իսկ յունաց և հռոմայեցաց Ծոփք, Աղձնիք և Կորդուք անուանուած երկիրներուն մէջ, հետևաբար հոն, ուր նորագոյն ժամանակներու մէջ քիւրդերը կը բնակէին, հին արեւն ու միջին դարուն արևմտակողմն արամայեցիք կը բնակէին և արևելակողմն՝ կորդուացիք: Նոս էր Տնորիք, որ Արաքաշէի ու Զարիադրիսի արեւն ասորաց ձեռքէն առնուած էր, հոն Եփրատէն մինչև Կորդուաց սահմանը գտնուող երկիրներուն մէջ, որ «Ասորական» երկիր կը կոչուէր, կը բնակէին ասորիք Քրիստոսէ երբ Դ դարուն՝ ըստ Դիոնիսիոս պատրիարքին: Դեռ Ժ դարուն (Ասողիկ, տպ. 1859, էջ 118) կը վկայէ, թէ այն երկիրը, որուն մէջ կը գտնուէին Նիւրկերա, Ամիդ և Ազրուն ամուր քաղաքները «Դաշր Ասորոց» կը կոչուէր, ինչ որ համաձայն է Ասորմանին (1. 249) վկայութեան, որ Արզունը, Նիւրկերա, Ամիդը, Անձիսը և Սամոսպը հաւասարապէս ասորական կը համարէր փակաւին 375 թուականին:

Ղ. Փարպեցի կը խօսի յայտնապէս Անձիս, Ծոփք և Նաշտեանք գաւառներու «Նայ մարդիկ»ներուն վրայ, ըսելով «առաքեալ ... հայ մարդիկը գաւառին Անձիսայ և Ծոփաց և Նաշտենից, և առեալ ի նոցանէ օգնականս որպէս յիւրոց ազգականաց» (էջ 153-154): Ասով որոշ է, որ Ե դարուն այս մասնագիրը մտաբանիչ կ'ընէ, թէ քաղաքականապէս Նոսի վերաբերող այս գաւառներուն բնակչութեան մեծագոյն մասը հայ էր ազգութեամբ, և թէ մեծ համակրութիւն ուներ այս փեղերու բնակչութիւնը՝ պարսիկ իշխանութեան տակ մնացած հայերուն հանդէպ: Կ'երևի թէ միայն Տիգրիսի հիւսիսային և հարաւային դաշտին մէջ կը բնակէին ասորիք՝ հոն բազմութեամբ, իսկ հիւսիսային կողմէն այս դաշտը պարզ լեռներուն մէջ հայոց հետ խառն այնպիսի օտարացեղ ժողովուրդներ կը բնակէին, որոնք ոչ հայ էին և ոչ արամայեցի: Ասորական փեղեկութեանց համաձայն Ջ դարուն Անձիս գաւառին մէջ կը բնակէին ուրբացիք, իսկ հայկական փեղեկութեանց համեմատ Ժ դարուն՝ Աղձնեաց ամենէն հիւսիսային գաւառին՝ Սասունի և ասոր սահմանակից և Տուրուբերանի վերաբերող Խոյթ գաւառին մէջ կ'ապրէին լեռնականներ, որոնք կը թուի, թէ օտար ծագում ունէին: խութեցիք և սանասնեայք երկու ազգակից ժողովուրդներ էին, որոնք հաւանօրէն հայոց ոչ ցեղակից էին և ոչ ալ հայոց քաղաքակրթական ազդեցութեան ենթարկուած: Աւանդութիւն մը, որ շար ժողովրդական եղած ըլլալ կը թուի, ոչ միայն հայերու, այլ բովանդակ Արևելքի մէջ անոնց նախնիքը Ասորեստանէն կը բերէ - Աղրամելէքի և Սանասարի ասանդավաթով, ինչ որ ներշնչած է Թովմա Արծրունին սասունցիները կոչելու «գռեաիք Ասորոց» (էջ 121):

Հայաստանի հարաւային սահմանը ճշտել բաւական կնճռոտութիւններ կը ներկայացնէ: Գուցէ Հայաստանի սահմանագլուխներուն ամենէն շար անհաստաբար և շար անգամներ փոփոխութեան առարկայ եղածը հարաւայինն է:

Առաջին անգամ հայերը Քսենոփոնի արեն Հայաստանի իբր հարաւային սահման ցոյց տրուած Կենտրիփու գետը, ինչպէս նաև Տիգրիսը անցած են Քրիստոսէ առաջ 190-ին իրենց անկախութիւնը ձեռք բերելէ վերջը: Տեսնուեցաւ, թէ ինչպէս Արաբշէս Ա. ասորիներէն գրաւուած երկիրներով ղեպի հարաւ ընդարձակեց Հայաստանը, որ երբ Տիգրան Մեծ աշխարհակալութիւններու ձեռնարկեց, աւելի փարածուեցաւ:

Տիգրան արդարև նուաճեց Ադիաբենէն (Մուսուլի շուրջ) մինչև Նինուէ և Արբելա և անոր թագաւորը իրեն հպատակեցուց, ինչպէս նաև գրաւեց ղեպի հարաւ-արևմուտք Միգդոնեան (Մծբին=Նիզիպպին) և Օսրոնէն (Եղեսիա-Ուրֆա), Միջագետքի երկու ծաղկած նահանգները, որոնք պարթևական փիրապետութեան փակ կը գտնուէին:

Մեծն Տիգրան, որ մեծ ծրագիր մը ունէր հիմնելու ասիական մեծ կայսրութիւն մը, որուն մայրաքաղաքը պիտի ըլլար նոր հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը, իբր կեղրոն հելլենական մշակոյթի և կայսերական երկրներու առևտրիին, իր մայրաքաղաքը հիմնած էր կեղրոնական վայր մը, Հայաստանի հարաւակողմը: Տիգրանակերտ առևտրական ընդարձակ յարաբերութիւններ ունէր Հիւլմայի, Եղեսիոյ, Մծբինի և Արբելայի ուղեգիծով Միջագետքի, Ասորիքի և Մարաստանի հետ և կ'իշխէր առևտրական այն մեծ պողոտային, որ իբր միութեան գիծ կը ծառայէր Հայաստանի և Տիգրանէն նուաճուած հողամասերուն միջև և հին աշխարհի միջագոյնի բոլոր վաճառականութեան անցքերուն վրայ:

Եփրատի անցքը և կարաւաններու մեծ ճանապարհը Տիգրանի իշխանութեան փակ էին: Տիգրան այս անցքին և ճամբուն պահպանութեան համար անապարտէն փեղափոխուած արաբ ցեղախումբեր կը գործածէր (Պլուտարքոս. Վարք Լուկուլլոսի, 21. Սիրարոն ԺԶ. 2.27. Պրինիոս, Զ. 28.142):

Դժբախտաբար, Տիգրանէն յետոյ Հայաստան քաղաքականապէս ընկճուեցաւ և կծկուեցաւ ու կորսնցուց այս երկիրները, որոնք Հայաստանի հարաւակողմը կը գտնուէին և Տիգրան Մեծ գրաւած էր: Այս շրջանները, բաւական երբն ալ Հայոց պարկանած պէտք է ըլլան: Այսպէս, Դ դարուն Հայաստանի կը պարկանէին քաղաքականապէս բանի մը սահմանակից երկիրներ, զորս Աղձնեաց և Կորպուաց հարաւակողմը փնտրելու է (Տիւրքման, էջ 179):

Հայերը առհասարակ չէին հրապտրուած ղեպի հարաւ գաղթելու, քանի որ երկիրը, մանաւանդ Տիգրիսի հովիտը, մշտապէս պարտերազմներու թափերաբեմ մըն էր, իբր պարսիկ-բիւզանդական սահմանագլուխ:

Սակայն, ամէն պարագայի մէջ, նկարի առնելով Տիգրանի աշխարհակալութեան սահմանները, անկարելի է հաւարք չգոյացնել, թէ Տիգրիսի արևելեան կողմը երբեմն հայերը շար մեծ թիւ մը

ներկայացուցած են:

Իսկ Միջագետքի այն մասերը, որոնք Հայաստանի սահմանակից են Աղձնիքի հարաւակողմը, հին աշխարհագիրները երկու մասի կը բաժնէին որոշապէս:

Ա. Ուռհայաստան կամ Միջագետք Հայոց, որ իմ հեղափոխութեանս շրջանակէն դուրս կը մնայ, և Բ. Միգդոնիա, որ հաւանօրէն կը ներկայացնէր Միջագետքի հիւսիս- արևելեան մասը, որ աւելի Տիգրիսի հովիտին մաս կը կազմէր, քան Եփրատի և կ'երկարէր մինչև արաբական աշխարհ:

Այս շրջանակը, հակառակ Հայաստանի աշխարհագրական սահմաններէն դուրս ինկած ըլլալուն, կարգ մը հաւանականութեանց վրայ հիմնուած կը կարծուի, թէ բաւական երկար արեն մասը կազմած է հայ Արշակունեաց թագաւորութեան: Ն. Գաթրճեան կը կարծէ, թէ նոյնիսկ Տիգրանէն առաջ Միջագետքի այս մասը արդէն Հայոց կը պարկանէր: Թեև Մծբին, զոր Խորենացին նոյնիսկ մայրաքաղաք կը շինէ Հայոց գայն շփոթելով Մծուրքի հետ, որ Սանապրուկի կառուցած մայրաքաղաքն էր Եփրատի վրայ, աշխարհագրապէս անկարելի էր հայ փիրապետութեան ենթարկուած կարծել, քանի որ փակալին Ադիաբենը և Կորդուիք կը պահէին իրենց անկախութիւնը և Պոհիրան - Սու հարաւային սահմանը կը ներկայացնէր երկրին:

Սակայն իրապէս Տիգրան փիրեց Մծբինը, որ Լուկուլլոս 68-ին գրաւեց, սակայն յետոյ թողուց Տիգրանի, որ չկրցաւ երկար պահել, վասնզի իր յաջորդին արենն իսկ կը փետնէր Հայաստանը ամփոփուած իր նախկին սահմանին մէջ: Յետոյ սակայն հայերը պարբերաբար, եթէ ոչ մինչև Մծբին, գէթ մինչև անոր մերձակայ վայրերը, զինուորականապէս գրաւուած են: Տիգրանի ձեռնարկը Տիգրանակերտը առևտրական կեղրոն մը դարձնելու համար, ապահովաբար պարճառ եղաւ, որ հայերը Տիգրանի օրերէն սկսեալ ղեպի հարաւ փարածուին:

Կրասոսի արշաւանքին պարսութենէն կը փետնուի, թէ Խառանէն ոչ շար հեռու, ղեպի հիւսիս գտնուող բլրաշարքերը արդէն հայաբնակ գիւղերով և աւաններով լեցուն էին: Տիգրանի Ապոլոնիոս, երբ 44-ին Քրիստոսէ յետոյ, դաշտային Միջագետքի մէջ կը ճամբորդէր, հոն բազմաթիւ հայաբնակ գիւղեր կը գտնէր արաբական վազկափուն ցեղերուն մէջտեղ (gats hmid Kleine Schriften III 64):

Դ դարուն քաղաքականապէս Հայոց սահմանը Աղձնիքէն անդին թէև չէր անցնէր, որով Նոշիրական, Ծաղէք և Դասն և այլ գաւառները արդէն բաժնուած էին հայ փիրապետութենէն, սակայն այն կողմերը ապահովաբար հայեր կը բնակէին:

Դ դարուն, մասնատրապէս պարսիկ բանակներու փարած գերիներով հայոց թիւը պէտք է աճած ըլլայ, վասնզի Սահակ Պարթև Հայրապետին 410-ին զումարած սինհոպոսին կը մասնակցի Մծբինի արքեպիսկոպոսը, որուն իրաւասութեան ներքև էին Աղձնիք, Մոկք, Ծաղէք, Մեմիս, Կարդուք և այլ ասորական վայրեր (Մարկուարտ, Երանշահր, էջ 25):

Քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ հաստատութենէն յետոյ, երբ

Մասանեան Պարսկաստանի և քրիստոնեայ Հայաստանի միջև կրօնական արելությունը արժարժուեցաւ և քրիստոնեայ Հայաստան Մասանեան խափություններուն ենթարկուեցաւ, իբր բարեկամ քրիստոնեայ արևմուտքին և իբր ներքին թշնամի, պարսիկները, հայոց դէմ իրենց կիրարկած զանազան միջոցներուն կարգին, Հայաստանը իր հայ բնակչութենէն պարպելու ալ աշխարհեցան, և մեծ թիւով հայեր բռնի պարսիկ պետութեան այլևայլ մասերը փոխադրուեցան:

Այդ արեղահանուած հայերուն բնակավայր յարկացուած քաղաքներուն մէջ կը յիշուին Ատրեստանը, Խուժաստանը, Սագաստանը, Վրկանքը և այլն, ուր անոնք կը գործածուէին գինուորական ծառայութեան մէջ կամ արքունի հողերու մշակութեան:

Այս վայրերէն Ատրեստան կը գտնուէր արդի Իրաքի պետութեան մաս կազմող Պաղատարի և Մուսուլի շուրջը և Խուժաստան՝ Պարսիկի շրջանակը միասին ունենալով այս օրուան Պարսկաստանի հարաւային արևմտեան մասերը, Պարսից ծոցին հիւսիսը, Շօշ քաղաքին շուրջ թղթը:

Արդ, այս հիման վրայ, կրնանք առանց ուէ փարակոյսի ըսիլ, թէ Պաղատարի և Պարսիկի կոմերը Ե դարէն սկսեալ հայեր փարուած են:

Ղազար Փարպեցի նոյնպէս կը հաստատուի, թէ հողի մշակութեամբ պարասպող հայեր կային Ատրեստանի մէջ, և Պերոզի ժամանակ հայերը հոն ունէին նշանակելի թիւ մը, ինչպէս կ'ընկի:

Երբ 454-ին Վարդանանց ապստամբութեան մասնակից հայ եկեղեցականները երկարամեայ բանարկութենէ յետոյ նահապակուեցան, իրենց կամաւոր հետևորդներէն երկու երէցներ՝ Խորէն և Աբրահամ, քարոզուեցան «յԱտրեստան ի զաւառն որ անուանեալ կոչի Շարուլ» պայմանաւ «կալ անդ նոցա իհարկի և առնել մշակութիւն արքունի» (Փարպեցի, 320) և հոն գրան հաւաքացեալներու բազմութիւն մը:

Ղազար Փարպեցի կ'ըսէ, թէ «եւ լուեալ զայս հաւաքացելոցն աշխարհին, որք յԱտրեստանին էին, գերթս երանելեացն անդր, ընդ առաջ ելին նոցա խնդութեամբ և պարուեցին գնոսա որպէս զնշխարս նահապակելոցն սրբոց»: Հոն անոնք կը ստանային հաւաքացեալներու նուէրները և կ'օգնէին բանարկեալ նախարարներուն (Փարպեցի, 320-321):

Այս վկայութիւնը ցոյց կու տայ, թէ Ատրեստանի և Խուժաստանի այս շրջաններուն մէջ կը գտնուէին բաւական թիւով «հաւաքացեալ»ներ, որոնց համար կրնանք մեծ վարահութեամբ ըսել, թէ հայեր էին, բանի որ այդքան պարբարակամ կը փութային նպաստել հայ երէցներուն:

Ուրեմն Ե դարուն, եթէ ոչ անելի առաջ, հայեր արեղափոխուած են Հայաստանէն հարաւ՝ Ատրեստան, Բաբելաստան, Խուժաստան և Աղձնիքէն դէպի հարաւ՝ մինչև Պարսից ծոց, եթէ ոչ շար ստուար թիւով, գէթ որոշ թիւով գաղթականներ կը գտնուէին այդ կողմերը: Այս փոխադրութիւնները մինչև Զ դարուն առաջին կէտը և Է դարուն սկիզբները շարունակուած են գրեթէ անընդհարաբար:

Մասնաւորապէս կարելի է երևակայել, թէ Պարսից

մայրաքաղաքի՝ Տիգրանի (Պաղատարի հարաւակողմը) մէջ հայեր հաստատուած չըլլան, ինչպէս հաստատուած էին Բիւզանդիոն, իբր անխուսափելի հետևանք այն յարաբերութիւններուն, որ հայերը պարպ էին ունենալ գերիշխան պետութեան հետ, առանց նկատելի ունենալու այն քաղաքականութիւնը, որ մայրաքաղաքներ սովորաբար ունին հանդէպ զաւառներու կամ նահանգներու, և պէտք է մոռնալ, թէ Հայաստան առաւել կամ նուազ չափով Պարսկաստանի մէկ նահանգն էր:

Ներկաբար անխուսափելի էր, որ շար հայեր զանազան պարձառներով կամ ակնկալութիւններով հոն պետութեան կեդրոնը դիմած ըլլան, երբեմն արքունական ծառայութիւններու հետամուտ ըլլալու և երբեմն ալ պաշտօնի և փառքի ցանկութեամբ կամ բախար որոնելու փափաքով: Երբեմն ալ հայեր հոն հարկադրեալ բնակութիւն ունեցած են իբր պարսիկ, գոր օրինակ, Վասակի երկու զաւակները և Վահան Մամիկոնեանի՝ Վարդ եղբայրը և այլն: Տիգրանի մէջ հայերու գոյութեան իբր ապացոյց կարելի է յիշել սա պարագան ևս: Ե դարուն վերջին քառորդին, Գիւր կաթողիկոս, երբ Տիգրան կոչուելով պաշտօնէ գրկուեցաւ (475-ին), միջոց մը մնաց՝ «Բագում համարձակութեամբ պարուեալ, ոչ միայն ի բահանայիցն եւ ի քրիստոնէիցն, այլ և առաւել ի հեթանոսացն» (Փարպեցի, էջ 351): Ան կարարեց հոն ձեռնադրութիւններ, ոմանք եպիսկոպոսութեան և շարեր բահանայութեան կոչելով (Փարպեցի, էջ 351-2):

Այդ քրիստոնեաները ապահովաբար հայեր և ասորիներ միայն կրնային ըլլալ, վասնզի նեստորականներու հետ Հայոց կաթողիկոսին յարաբերիլը բնաւ հաւանական չէր: Նոյնպէս, հայերը մեծ բազմութեամբ կը բնակէին Հայաստանի հարաւային սահմանին մերձակայ Ամիդի մէջ, հաւաքարիմ Մասանեանց: Ասոնց հաւաքարմութիւնը չարաչար պարծուեցաւ բիւզանդացիներէն, երբ 504-ին անոնք յաջողեցան վերստին գրաւել քաղաքը, վասնզի բազմաթիւ հայեր ջարդուեցան և 18.500 հոգի ալ Բիւզանդիոն փոխադրուեցան (Ասեմանի, Ա. 26):

Անելի հարաւ, Տիգրանի մօտ, յայնկոյս Տիգրիսի, Խոսրով Ա Անրիոքը գրաւել և զայն կոտորածի և հուրի մարտնչելէ վերջ, կոտորածէն ազատող բնակչութեան համար 540-ին կառուցեց Խոսրով Անրիոքա քաղաքը՝ յունական քրիստոնէական հաստատութիւններով:

Օրմանեան արքեպիսկոպոս («Ազգապարում», էջ 530) կ'ըսէ, թէ կոտորածէն ճողոպոտներուն հետ կամովին հոն հաստատուողներ եղած են, մասնաւորապէս միաբնակներէն, որոնք նեստորականներէն կը զարշէին և քաղկեդոնականներէն կը զգուշանային:

Ներկի է ենթադրել, թէ այդ շրջանակին մէջ գտնուող հայերէն մաս մը նախընտրած ըլլայ հաստատուիլ այս քրիստոնեայ քաղաքին մէջ, թեև առ այս փաստ մը չունինք: Բայց եթէ հոն հայեր չեն հաստատուած, անժխտելի է, որ հիւսիսէն հարաւ հայերու բնակութիւնը այդ շրջաններու մէջ:

Ոչ մէկ փարակոյս, թէ ամբողջ Ատրեստանի և Խուժաստանի շրջաններուն մէջ հայեր կը գտնուէին, որոնք Զ դարուն յայտնապէս կը հնազանդէին Հայոց կաթողիկոսին, և ասոր համար էր որ Քրիստոնեայ

կաթողիկոս (539-545) շրջաբերականով մը կը զգուշացներ զանոնք նեապորականութենէ (Թովմա Արծրունի, Բ.):

Քրիստոսափոր կաթողիկոս միայն յորդորական թուղթով չէ գոհացած, այլ անձամբ ալ Միջագետք զացած է (Երուանդ վրդ. Տէր-Մինասեանց, «Նայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ», 1908, էջմիածին, 123-124): Նայոց կաթողիկոսը Միջագետք, Ասորեստան և Պարսկաստան շրջած արեն այն փոփոխութիւնը («Ազգապարում», էջ 532), քանի որ հայեր կային այդ կողմերը, ուղղափառ դաւանութեամբ, նոյնիսկ մարտիրոսութեան յանձնառու, ինչպէս կը յիշուի հայագի Սարգիս մը և հայաստանցի Մեծ Թովմաս (Երուանդ վարդապետ, նոյն 134):

Եւ ինչ պէտք ունէր Նայոց կաթողիկոսը այս երկար ճամբորդութիւնը կատարելու, եթէ հօփին պարկանող քրիստոնեաներ չկային այդ կողմերը:

Այսպէս անժխտելի է, որ հայերը պարսիկ փորապետութեան շրջանին կը բնակէին Ասորեստանի և Խուժաստանի մէջ մինչև Է դար, արարներու փորապետութիւնը:

Արար թափառիկ ցեղեր, որոնք երբեմն բիւզանդացոց և երբեմն պարսից ենթակա ճորտական իշխանութիւններ կը կազմէին, և իրենց այս կամ այն կողմը յարելով, Բիւզանդիոսի կայսրերու և Ասորեստանի արքայից արքաներուն իրարու դէմ մղած պայքերումներուն մէջ դեր մը կը կատարէին, ի վերջոյ օր մը միացած արշաւեցին դէպի հիւսիս:

Եւ Միջագետք, որ պարսիկ երկիր մըն էր, շուրջով եղաւ արար երկիր մը: Նկատելի է, որ Նայաստան, ինչպէս երբեմն պարսիկ արքայից արքային կը հնազանդէր, արարական փորապետութենէն վերջն ալ արար խալիֆաներուն հնազանդեցաւ, որոնց մայրաքաղաքը քիչ յետոյ Տիգրոսի փեղ անոր մօտը շինուած Պաղպատը եղաւ: Միայն թէ մինչև Աբբասեանց խալիֆայութեան հաստատութիւնը, մօտաւորապէս մէկ դարու ժամանակամիջոցին, յայտնի չէ, թէ Ասորեստան և Խուժաստան բնակող հայերը կրցած են պահել իրենց գոյութիւնը:

Այս երկիրները կը գտնուէին մահմետական կրօնաձաւալ աշխարհակալական հոսանքին նախադուռին վրայ և շար անհաւանական չէ, որ հայերը, ինչպէս հոն գտնուող բնիկները և պարսիկները, սուրով իսլամացած ըլլան կամ հեռացած:

Նկատելի է, սակայն, որ ինչպէս պարսից փորապետութեան, նոյնպէս նաև արաբականին արեն Նայաստանէն հայեր կը փոխադրուին Միջագետք կամ Իրաք: Այսպէս, 640-ին արարները, երբ Դուինը գրաւեցին, 35.000 հոգի, առաւելապէս կին և մանուկ, գերի փարին, ըստ Մերետի «Ասորեստան» այսինքն Պաղպատի շուրջը և ըստ Անտոնի «Երկիրն Ասորոց»՝ հաւանօրէն Եդեսիա, Անտիոք և Եփրատամերձ ուրիշ

գաւառներ:

Յաջորդ փարիներուն կատարուած են նման գերատութիւններ, բայց ճշգրտութեամբ չէ, թէ ո՛ր փարուած են անոնք, կը յիշուի Ասորիք, ինչպէս նաև Միջագետքի Խուժան քաղաքը («Պաղպ. Նայ. գաղթականութեան», էջ 347) և այլն:

750-ի վերջը կը պարզուի այս անորոշութիւնը և կը փետնուի, թէ Նայաստանէն վերցուած նախարարները կը փարուին Սամարա: Այսպէս, Ապուսթոսոսիկանը (847-851) և անոր յաջորդ Բուդա Նայաստանի նախարարները Սամարա դրկեցին «հանդերձ հարազատութեամբքն իւրեանց» (Յովհաննէս, էջ 152, փեն մանրամասն «Պաղպ. Նայ գաղթ.», էջ 345-350):

Ատոնցմէ Տարոնի իշխան Բագարապ Բագրատունի ուրացութեամբ իր կեանքը կը փրկէ, իսլամանալով և թլիփարուելով Պաղպատ կը հաստատուի (Թովմա Արծրունի, էջ 158):

Այս փետակ պարագաներ անշուշտ պարահամ են: Արդարև, ամիրապետներու աչքին վարահութիւն գրաւելու առաջին պայմանը իսլամանալն էր: Առանց ասոր դժուար էր պաշտօն և աստիճան սրանալ:

Այնպէս որ շար մը հայեր հաւաքափոխ եղած և խառնուած են արարներուն:

Անժխտելի է, որ իսլամացած հայաձիւն բազմաթիւ անձեր գտնուած են, որոնցմէ դիրքի, աստիճանի կամ հոգակի փորացածներու պարահական յիշարակութիւնը միայն մեզի հասած է հարիւրաւոր և հազարաւոր անյայտ և աննշան մնացողներուն թով: Սակայն իբր քրիստոնեայ շար կասկածելի է, որ Միջագետքի մէջ հայեր խալիֆաներու անմիջական շրջանակին մէջ կրցած ըլլան ապրիլ, բացի անոնցմէ, որոնք բանագնացի, խնդրարկուի և կալանաւորի հանգամանքով զացած են Սամարա և Պաղպատ, և մնայուն բնակութիւն չեն ունեցած: Նոյնպէս հոն հաստատուած բնակութիւն չեն ունեցած նաև այն հայ վաճառականները, որոնք Նայաստանի ցորները մինչև Պաղպատ կը փանկէին, անշուշտ առանց հոն մնալու: Թերևս մինչև Նոյնական ալ Միջագետքի ճամբով երթնել ունեցող հայեր գտնուած են:

Պաղպատի մէջ կամ այլուր ի Միջագետք, հայերը այդ շրջանին կրօնական-եկեղեցական կազմակերպութիւն չեն ունեցած, այնպէս որ, ինչպէս կ'երևի, իրենց կրօնական պէտքերը ասորիները կը մատակարարէին:

Ասիկա կը հաստատեն հետևեալ դէպքերը: Քահանայ Գրիգոր Արծրունի, երբ բանտին մէջ կը մեռնի «բարի խոստովանութեամբ», «քրիստոսասէր» անձեր, թագաւորին կը դիմեն, և մարմինը սրանալով ոչ միայն պարտով կը թողնեն, այլ «գօր մահուան սրբոյն ամենայն Ասորեստան փոխախմբեալ մեծաւ ուրախութեամբ» կը մեծարեն (Թովմա Արծրունի, էջ 162): Նոյնպէս երբ Սմբատ Խոստովանող Սպարապետը և «Ասպուրականի փրկիչը՝ Նոյնիսմէ, հոն մեռան, «թաղեցան փառաւորապէս՝ ըստ Օրինի քրիստոնէից յովսէփ Յակոբկաց, որ անդ են հաւաքացեալ ժողովուրդը, և զխոստովանողական անուն սրացեալ փառաւորեցան յերկրի» (Արծր., 208):

Անկարելի է խորհիլ, թե արաբ երկիրներուն մէջ հայեր բնաւ չկային, ընդհակառակը, յունաց հալածանքներէն խոյս փախլով՝ արաբ երկիրներ ապաստանող հայեր պէտք է գտնուած ըլլան, մանաւանդ կրօնական հանդիւրժողութիւն ցոյց փրուած շրջաններուն, որոնք քիչ չեն եղած՝ հակառակ մեր պատմագիրներուն շարքէջ ներկայացնելուն արաբ փիրապետութիւնը՝:

Արաբները իրենց հպարակներու կրօնքին, նիստուկացին ու մանաւանդ փնտրեալական մարգերու մէջ ձեռք բերած յաջողութիւններուն հակառակորդ չէին, միայն չէին վստահեր ոչ-իսլամներու գինուորական և վարչական պաշտօններ՝ իսլամներու մենաշնորհը նկատելով: Այս պատճառով պատմութիւնը այնքան քիչ ունի յիշարակութիւնը արաբ նուաճման փակ եղած երկիրներու մէջ երևելի հանդիսացող հայ դէմքերու, ինչպէս նաև արաբ փիրապետութեան փակ գտնուող երկիրներ ապաստանած հասարակ ժողովուրդին: Սուրիա մանաւանդ մեծ թիւով հայեր գացած ըլլալը գիտենք (տես «Պատմ. Հայ գաղթ», էջ 362):

Թերևս Միջագետք բիզանդական սահմանէն հեռու ըլլալով՝ չէ կրցած նոր գաղութներ ընդունիլ և հին գաղութը ինքն իր մէջ հիւծած ու սպառած է: Ասով կը մեկնուի միայն անոնց բնաւ յիշուած ըլլալը:

Բայց բանի որ Ապպասեան խալիֆաները երբեմն իրական և երբեմն ալ անուանապէս Հայաստանի փիրապետներն էին, անխուսափելի էր, որ յարաբերութիւններ ունենային Հայոց աշխարհին հետ և Պաղպատի, Սամարայի և թերևս ուրիշ քաղաքներու մէջ հայեր ապրած ըլլան մինչև Ապպասեանց կործանումը:

Ասիկա կը հասարակութիւնը փողոցներէն յիշարակութիւններով, որոնց գլխաւորն է 1258-ին թաթարներու կողմէ Պաղպատի գրաման և խալիֆայութեան ջնջումին առթիւ Վարդանի և Կիրակոսի գրածները, որոնք կը հասարակեն, թէ Պաղպատի մէջ վերջին խալիֆային արևն փակալին կ'ապրէին քրիստոնեաներ, որոնց մէկ մասը շարք հաւանօրէն հայեր էին:

Ահա թէ ինչ կը գրեն երկու պատմագիրները:

Վարդան, Պաղպատի գրաւումը գրելէ վերջ, կ'ըսէ «սպան և գիսալիֆայն իւրով իսկ ձեռօքն Հուլադու, որում անունն էր Մուսթասըմ» անմիջապէս կը յարէ «եւ ապրեցան քրիստոնեայք որ կային անդ կամօք և բարեխօսութեամբ Տօղուգ մեծի թագուհոյն» (Վարդան, էջ 156):

Իսկ Կիրակոս Գանձակեցի, շարք մանրամասն Պաղպատի գրաւումը նկարագրելէ վերջը, կը պատմէ, թէ ինչպէս Հուլաու մաս-մաս անձնաբար եղող Պաղպատի բնակիչները ծածուկ ջարդած է և ինչպէս ի վերջոյ սպաննած է խալիֆան ու իր երկու գաւակները, և որ գործին քաղաք մտնելէն յետոյ մինչև վերջը անձնաբար չեղող քաղաքացիները 40 օր անընդհար ջարդել փութած է: Այս բոլորէն վերջ կը յարէ. «Բայց կին Հուլաույին՝ աւագ խաթունն քրիստոնեայ էր, որում անունն էր Տօղուգ

1 Շատ հայ երևելիներ դաւած են բիզանդացոց և օգնած են արաբներու (տես «Պատմ. Հայ գաղթ», էջ 360-361):

Խաթուն. սա խնայեաց ի քրիստոնեայն, որք էին ի Բաղդադ, նեստորական աղանդով, և թէ այլ ազգաց քրիստոնեայք և խընդրեաց յառնէ իւրմէ ոչ սպանանել զքրիստոնեայն և եթող զնոսա ընչիւք և ստացուածովք» (Կիրակոս, էջ 229-230):

Այս փողոցներն որոշ է, թէ Պաղպատի քրիստոնեաները, որոնց մեծամասնութիւնը նեստորական էր, ընդհանուր կոչուրածէն փրկուած են՝ Հուլաուի կնոջ քրիստոնեայ Տօղուգ Խաթունի բարեխօսութեամբ:

Այդ քրիստոնեաներուն մէջ, անշուշտ, կային որոշ թուով հայեր, նկատի ունենալով որ Պաղպատի հայոց համար բոլորովին անկոխ գնալին մը չէր, ինչպէս փեսնուեցաւ:

Արաբական շրջանին այսպէս կը հասարակութիւնը, թէ Միջագետք կը պահէր անելի կամ նուագ թիւով հայ գաղութ մը, որ իր գոյութիւնը կը բաշքէր մոլեռանդութեան այդ միջավայրին մէջ:

Երբ սելջուկեանները Ասիոյ մէջ իրենց աշխարհակալութիւնը սկսան իբր նոր փիրապետներ արևելեան ոչ-քաղքեղոնական ժողովուրդներու՝ ինչպէս հայոց, ասորոց, նեստորականներու կողմէ ընդունեցան իբր ազապարարներ, որոնք կու գային փրկել գիրենք Պաղպատի խալիֆաներուն մոլեռանդութենէն և Ռոմանոս Դ կայսեր մոլեռանդական և աշխարհը օրթոդոքսացնելու հակումներով լեցուած կայսրերու իշխանութենէն: Ասիկա սովորական երևոյթ մըն է սիրուկ ժողովուրդներու համար, որ փրկուին նպաստաւոր բան մը կը յուսան:

Հայերն ալ հպարակներու յարուկ այս փոփոխամարտութիւնը ունեցած են և սիրով համակերպած են սելջուկ փիրապետութեան և նոյնիսկ անոր նպաստած են ինչ-ինչ պարագաներու մէջ: Մակայն սելջուկեանք, մանաւորապէս Տուրքի և Ալփալան, անգթութեամբ վարուած են քրիստոնեաներու հետ, երբ մանաւանդ առ երկիւղի անոնք իրենց հին փրկուին դէմ դաւած չեն և անոնց հետ սելջուկներու դէմ կրուած են:

Սելջուկեանց գործած անգթութեանց շարքին, ժամանակակից պատմիչներ, ինչպէս Լասպիլերպի, Ռոսհայեցի և ուրիշներ կը վկայեն, թէ Հայաստանէն առած են անհամար գերիներ, մինչև որ Մելիք Ճահի (1072-1093) բարեկարգ վարչութեան փակ երկիրը խաղաղած է:

Սելջուկեանք, որոնք Պաղպատի և շրջակայից կամ մէկ խօսքով՝ Իրաք Արապիի և Իրաք Աճեմիի միանգամայն փրկած էին և իրենց մայրաքաղաք դարձուցած Մպահանը, անշուշտ հոն գրած են նախապէս այդ շրջանակները հասարակութեան հայերը, որոնց մասին, դժբախտաբար, չունինք կանոնաւոր փրկելութիւններ: Կարելի է մտածել, թէ այդ հայերէն մաս մը արշաւող այս հրոսներուն առջևէն փախչող գանգուածներուն հետ իրենք ալ փախուստ փութած են կամ անոնց խառնուած են կրօնափոխութեամբ, վասնզի պէտք է ըսել, թէ սելջուկները մոլեռանդ իսլամներ էին:

Ամեն պարագայի մէջ սելջուկ փիրապետութեան շրջանին

Միջազգային հայոց վիճակը բնաւ փայլուն եղած չի կրնար ըլլալ: Իսկ գերիները, որ անոնք Նայաստանէն առած են, դժբախտաբար, յայտնի չէ թէ ո՞ր տարած են:

Մեր պարմագիրները շար փարփամ բառեր կը գործածեն՝ ընդհանուր կերպով ըսելով. «վարեցան ի գերութիւն» և պարահարար անոնց կցելով նաև «յաշխարհս Պարսից» կամ «ի Պարսիկս» ոչ նուազ անորոշ և փարփամ բառերը: Գիտնալով, որ մինչև 1118 Սելջուկ մեծաբարամ պետութեան մայրաքաղաքն էր Սպահան, հաւանական է ենթադրել, թէ Նայաստանէն առնուած գերիները մինչև հոն փեղերը քշուած են:

Սակայն այդ թուականէն յետոյ, երբ Նայաստան Արաբականի ամիրային իշխանութեան կ'ենթարկուի, Նայաստանէն վերցուած գերիները կարելի է խորհիլ, թէ վար կը դրուէին այդ շրջանակին կամ անոր ենթակայ շրջաններու մէջ, որոնցմէ մէկն ալ Միջազգայն էր: Շար նշանակալի է, որ 1179-ին Նոմկլայի ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսներուն մէջ կը յիշատակուի Ների և Զարևանդի Ղազար եպիսկոպոսն զար Սպեփաննոս եպիսկոպոս մը՝ «Մաղամաւրայ և դրանն Պարսից» փիլոզոսով (տե՛ս Չամչեան, Գ հատոր, էջ 132 և Տաշեան, Մայր ցուցակ, հ. Ա, Գ-Բ, էջ 350):

Արդ, եթէ «Պարսից դուռը» Դարեժը նկարենք, փաստ մըն է, թէ այդ մայրաքաղաքին մէջ հայեր կային, որոնց հովին էր այս եպիսկոպոսը: Իսկ եթէ Սպահանը կը հասկանային, այն արեն անիկա եպիսկոպոսը եղած կ'ըլլայ այդ շրջանակին: Սակայն Մալմաստի Դարեժի հետ ունեցած մտաւորութիւնը և Սպահանի շար հեռուն գտնուիլը նկարի առնելով, կը խորհինք, թէ այդ եպիսկոպոսը Մալմաստի և Դարեժի կողմերուն յայտնի էր, և հոն հայոց բազմութիւնը ապահովաբար գերառութիւններով ձևացած էր:

Թէ Նայաստանէն առնուած գերիներէն մաս մըն ալ Իրաքի կողմերը փարուած են, ասիկա կը մնայ խնդրական և կասկածելի, միայն թէ Սպահանի կողմը փարուածներէն մաս մըն ալ Իրաքի բաժին ինկած ըլլալը հաւանականութիւն մըն է:

Նկարելի ուրիշ իրողութիւն մըն է, որ Սելջուկեանց շրջանի մեր պարմագիրները, երբ գերառութեանց վրայ կը խօսին, կը հաւաստեն, թէ փարուողները մանուկներ և կիներ են:

Ի՞նչ եղած են անոնք: Բովանդակ իսլամական աշխարհին մէջ ընդունուած սովորութիւնները նկարի առնելով և հիմնուելով ժամանակակից բոլոր պարմագիրներու մասնաւոր և որոշ յիշատակութեանց վրայ՝ անելող է երկբայել թէ անասնական պղծութեանց ենթարկուեցան անոնք իբր գերի դրամով վաճառուելով: Ասոնք չէին կրնար զաղութ նկարուիլ: Մանուկները իսլամացած են և կիները իբր իսլամներու գերիներ իսլամ նկարուած են, վասնզի ըստ իսլամական օրէնքներու, կիներ հաւաք չունի, որուն որ ծառայէ, անոր հաւաքը կ'առնէ:

Եթէ անոնք համոզմամբ քրիստոնէայ ալ մնացած են, սերունդ մը

միայն կրնան փոկացած ըլլալ: Անկէ յետոյ անոնք ծառայութեան համար գոյութիւն ունենալէ դադարած են և խառնուած՝ իսլամական մեծ զանգուածին մէջ:

Թաթարները, որոնք եկան սելջուկներուն ձեռքէն յափշտակել անոնց փրակալած երկիրները, անելի թոյլ իսլամներ էին, սակայն նուազ վայրագ չէին, այնպէս, որ երբ 1194-ին սելջուկեանց Պարսկաստանի ճիւղը ընկճուեցաւ թաթարներէն, և թաթարները արևմուտք եկան, կրկնուեցան դարձեալ այն վայրագութիւնները, որոնք Տուրքիլի և Ալփասլանի արեն գործուած էին: Անոնք ալ գործադրեցին գերառութիւններ: Միայն նշանակելի է, որ թաթարները մասնաւոր կերպով գերի վերցուցած են արհեստարտները, ինչպէս 1289-ին Անիի գրաման արեն, փոխանակ սրակտուր ընելու: Ուրեմն թաթարները մասնաւոր կարևորութիւն կու տային արհեստարտներուն, որոնք իրենց երկիրները շէնցնելու կրնային ծառայել կամ իբր վաճառք անելի արժէք կրնային ներկայացնել:

Նոս հարկ է ըսել, թէ գերի առնելու այս ձևը փեսակ մը պարտազանական փուզանք էր արդի ըմբռնումով, վասնզի այդ խաղաղ և անզէն ժողովուրդը, որ յաղթականը իր փորած երկիրէն կը վերցնէր, վաճառուելով, յաղթական զօրավարներուն աւարին մէկ մասը կը կազմէր: Ատոր համար է, որ պարտազան վերջ զօրապետները և զինուորները գերիները իրենց մէջ կը բաժնէին: Եւ իբր ապրանք, կինը, մանուկը և արհեստարտը բնական է, թէ անելի դիւրութեամբ կարելի էր վաճառել:

Թաթարները մասնաւորապէս, որչափ արեն որ Նայաստանը նուաճելու գրաղած էին, անզուր եղան՝ կարծես ահ ու սարսափ ազդելու համար: Իսկ երբ իրենց փրակալութիւնը ամրապնդեցին, այլևս մեղմութեամբ վարուեցան, միշտ հարկերը ծանր պահելով, ապստամբութեան վրայ խորհելու միջոց չբալու համար:

Նոյնպէս դիւրելի է, որ թաթարները կրօնական հալածանք գրեթէ չեն փորձած: Ընդհակառակը, քրիստոնէութեան համակիր եղած են, վասնզի, ինչպէս յայտնի է, թաթարները իրենց արշաւանքին սկիզբները և վերջը՝ բաւական արեն կը փարանէին քրիստոնէութեան, մահմետականութեան և մովսիսականութեան միջև: Ասոնք ունէին վեհապետներ, որոնք քրիստոնէայ էին կամ քրիստոնէայ կիներ ունէին:

Իրենց դէպի քրիստոնէութիւնը ցոյց փուած այս հակումը կերպով մը բաջալերած են մասնաւորապէս, նեստորականները և ասորիները, և որոշ չափով հայերը, որ եռանդով կ'աշխատէին քրիստոնէական հաւաքածաւալ գործունէութեան, որուն դէմ ոչ մէկ արգելք կը յարուցանէին անոնք:

Այսպէս, քրիստոնէութիւնը փարածուեցաւ բոլոր թաթար

փրկապետության ենթարկուած երկիրներուն մէջ և մինչև Չինաստանի սահմանները քրիստոնեայ համայնքներ կազմուեցան:

Պ. Վարդան Մելքոնեան, առանց աղբիւրը ցոյց տալու, կ'ըսէ, թէ քրիստոնէութիւնը շարունակ մուտք գործելով Պասարայի մէջ և ԺԳ դարուն հոգևորական գրագէտները կը կոչէին Պասարան «Պըրէյթ Մէշան», որ այն արեւմտեան եպիսկոպոսանիստ էր:

1222-ին Պասարայի թեմակալն էր հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոս, որ Նայասարանէն եկած ասորի մըն ալ կրնայ ըլլալ:

Որոշ է, որ քրիստոնեաները թաթար իշխանութեան տակ առաւելութիւններ վայելած են և փարածուած են: Այսպէս, 1243-ին թաթարաց խանը Կիլիկիոյ Նեթում հայոց թագաւորին Սիմէոն Ասորի երէցը դեսպան կը դրկէ, որ անշուշտ բնիկ մըն է:

Նոյնպէս 1245-ին լարին կրօնաւորներ, որոնք Չինաստան գացած են, հոն բազմաթիւ նետարականներ գրած են:

Նայերն ալ իբր քրիստոնեայ, օգրուած են թաթարներու բարեացակամութենէն մանաւանդ Մանգու խանի արեւն (1251-1259), որ Նայասարանի վրայ յարուկ խնամք ունեցաւ և Աագ իշխանի գլխաւորութեամբ նոյնիսկ ինքնավարութիւն մը տուաւ: Նայերն ալ փոխադարձաբար անոնց ցոյց տուին անձնութիւններ և թաթարներու հետ միասին կռուեցան անոնց թշնամիներուն դէմ՝ Աագ իշխանի, Օրբէլեան Շահնշահի, Վահրամի և այլոց հրամանին տակ (Կիրակոս, էջ 153 և 155), և քրիստոնեաներու օգտակար եղան գերիները գնելով ու ազատագրելով, ինչպէս նաև զողջուած կամ կողոպտուած գրագիրներ վերագնելով: Տեսնուեցաւ, թէ Նուարու (1256-1265), որ իր քրիստոնեայ կնոջ ազդեցութեան տակ էր, ինչպէս Պաղտատի քրիստոնեաները ազատեց կոտորածէ և միշտ բարեկամ եղաւ հայոց: Իր յաջորդները Աբաղա (1265-1282) և Ղարբանթա (1304-1316) հայոց բարեկամ եղած են:

Ապուսայիպ կամ Պուսայիպ (1316-1335), որ զինակիցն է Կիլիկիոյ Անու Դ հայոց թագաւորին, նոյնպէս բարեկամ էր հայոց:

Թաթարներու փրկապետութեան շրջանին, հայերը այս ընդարձակ կայսրութեան մէջ, որ բովանդակ Ասիոյ կը փրկէր, ազատ երթնէլ ունէին և առկուր կ'ընէին: Նայերը այդ շրջանին Ասիոյ ցամաքային առկուրին մէջ կարևոր դեր կատարած են և Չինաստանէն մինչև կեղոնական Եւրոպա երթնելով և նոյնիսկ Թաթար աշխարհին մէջ գաղութներ հաստատած են: Սելջուկ պետութիւնը ինչ պարսիկ պետութենէն աւելի ընդարձակ չէր, մինչ մոնկոլներու և Էօզպէթ թաթարներու, այսինքն Չինկիզի կազմակերպած պետութիւնը արարակարգ կերպով ընդարձակ էր, և հայերը հաղորդակցութեան կը դնէր այնպիսի վայրերու հետ, որոնց հետ բնաւ առնչութիւն չէին ունեցած առաջ այնքան սերտօրէն: Խաղաղական ովկիանոսէն մինչև Միջերկրական, Միպերիայէն մինչև Նոնկազ ովկիանոս և Մագքթագ երկիրէն մինչև Չինաստան այս ընդարձակ մասերը կը կազմէին:

Մասնաւորապէս Նուարուի նուաճումներէն և Պաղտատի գրաւումէն (1258) վերջ, երբ Պարսկաստանի մէջ Իլդանեան

հարստութիւնը փրկակալեց, նախ Դարեժը մայրաքաղաք եղաւ: Արդուն (1284-1289) ձեռնարկեց շինելու Սուլթանիյէ քաղաքը Իրաք Աճեմիի մէջ: Շինութիւնը վերջացաւ 1313-ին: Այս քաղաքը եղաւ առկարական կարևոր կեդրոն մը, վասնզի Արևելքի բոլոր ճանապարհները անկէ կ'անցնէին:

Նայերը, ինչպէս կ'ընէի, քաղաքի կառուցումէն անմիջապէս վերջը հոն հաստատուած են և հոն ունեցած են եպիսկոպոս առաջնորդ մը, եկեղեցի և քահանայ, ինչպէս կը հաստատուի 1326 և 1341 թուականով գրուած երկու ձեռագիրներու յիշատակարաններէն:

Այդ ձեռագրերուն առաջինը Իգնատիոս վարդապետի «Մեկնութիւն Ղուկասու» գործն է, որ կը պահուի Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ (թ. 453)¹: Նոն կը պարզուի, թէ Գրիգոր անուն քահանայ մը, հմուտ ինչ և նոր կրակարաններու, որ կը բնակէր Անի, քաղաքի անուամէն յետոյ եկած բնակած է «արքայանիստ Սուլթանիայ», ուր գրել տուած է 1326 թուականի այս ձեռագիրը Կարապետ անուն գրիչի մը՝ «ի թագաւորութեան նետողաց ազգին, Բուսայիղ սուլտանին... և ի յառաջնորդութիւն Սր. Լուսաւորչին Կոստանդեայ, եւ ի յառաջնորդութիւն Սարգիսի քորեպիսկոպոսի, ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածամէնիս և այլ սրբոցս»²:

Երկրորդ մը կը պահուի Վենետիկի Միսիթարեանց վանքը, որուն գրիչն է հաւանօրէն նախորդին գրիչը՝ Կարապետ: Գրուած է կրկին Սուլթանիա «ի քորեպիսկոպոսութեան Օրտուի փէր Սարգիսի և եպիսկոպոսութեան փէր Գրիգորի 1341 թուականին: 1354-ին Սևպրեմբեր 25-ին «ի մայրաքաղաքս Բաղդապ ... ի քորեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգիս Տէր Սարգիս», Եփրեմ քահանայ՝ Գրիգոր քահանայի որդին, այս Աստուածաշունչ զիրքը Կարապայ Ս. Նշանին կը նուիրէ:

Անկէ որոշ կը հասկնուի, թէ Պաղտատի նահանգը ԺԴ դարուն ունէր իր եպիսկոպոսութիւնը, և Պաղտատ ու Սուլթանիյէ և, անշուշտ, Իրաքի քաղաքներուն մէջ հայեր կային, ինչպէս հայեր կային բովանդակ թաթար պետութեան մէջէն անցնող առկարական ուղիներու վրայ գտնուող քաղաքներուն մէջ՝ մինչև Չինաստան: Դժբախտաբար, թաթարներու ղէպի քրիստոնեաները տաճար բարեացակամ փրամադրութիւնը փոխուելէն վերջ, այս գաղութները ջնջուած, իրենց եկեղեցիները մզկիթի վերածուած և իրենք ալ իսլամացած կամ հեռացած են:

Այնպէս որ միայն պզտիկ հետքեր մնացած են այս օրերէն, բայց ոչ զուրկ մեծ նշանակութենէ:

Այսպէս, թաթար փրկապետութեան ամեն կողմերը հայեր հաստատուած ըլլալուն մէկ կարկառուն փաստն է Պայքալ լիճի հարաւային կողմը, չինական սահմանագլուխին վրայ, Պիշպէքի նետարական գերեզմանատան մէջ գրնուած տապանաքարը ասորերէն-

¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատոր երկրորդ, կազմեց Նորայր եպիս. Պողոթեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 420 (ծանօթ. խմբագրի):

² Նոյն տեղը:

հայերեն երկկեզուան, որուն վրայ կը կարդացուի. «Տր Յովան Նայոց եպիսկոպոս ի թվ Նայոց ԵՃՁԲ, գրեցաւ յիշարակարան» բառերը, որով կ'ապացուցուի, թէ Քրիստոսի 1333 թուականին Թաթարսարանի հետաւոր մէկ անկիւնը գտնուած է եպիսկոպոս մը հայոց, անշուշտ իբր հովի, ինչպէս Սուլթանիյէի մէջ կը յիշարակուի 1326-1341-ին:

Ասիկա փաստ մըն է, որ հոն գաղութ մը կար: Նոյնպէս 1375-ին կը յիշուի Սուլյ-կօյի հարաւակողմը հայկական վանք մը Ս. Մարթնոս անունով, և Սամարղանդի մէջ հայոց գոյութիւնը: Մինչև Չինասարանի սահմանները փարածուած հայ գաղութներ երթալ հասարարուելէ առաջ, աւելի մօտ վայրերու մէջ հասարարուած պէտք է ըլլան և քրտանք արդէն, թէ Իրաք Արապիի և Իրաք Աճէմի գլխաւոր քաղաքներուն մէջ հայեր հասարարուած էին, և լաւ վերաբերումի առարկայ էին: Սակայն քանի իսլամութիւնը փարածուեցաւ թաթարներու մէջ, փրամարդութիւնները փոխուեցան, փազնապներ իրարու յաջորդեցին, որոնց դէմ հայերը սրիպուեցան մաքառիլ: Մասնաւորապէս սասարիկ հարկապահանջութեան և կեղեքումի յիշարակութիւններ կան: Արբանթայի (1304-1316) իշխանութեան շրջանին ան կը հրամայէ քրիստոնեաներուն կապոյտ լաթի կտոր մը դնել հագուստին վրայ և կրօնաւորներէն հարկ առնել:

Նոյնպէս քրիստոնէից բարեկամ Ապուսայիդ խանի (1316-1335) մահէն վերջ, երբ Արփա շահ կը յաջորդէ, հագիւ վեց ամիս կ'իշխէ, վասնզի Ալի փաշա գորավարը, որ Ապուսայիդի քեռայրն էր և մուշտանդ իսլամ, Պաղարարէն կու գայ Սուլթանիյէ և կը սպաննէ զայն և գահ կը բարձրացնէ Մուսին անուն մէկը (1336) և ինք կը վարէ իշխանութիւնը:

Այս անօրէնը կը հրամայէ քանդել եկեղեցիները, և արդարև, Մուսուլէն մինչև Խալաթ ու Սալմասար կը քակուին բազմաթիւ եկեղեցիներ՝ Ալի փաշայի կառավարութեան մէկուկէս փարիներուն ընթացքին:

Չաքարիա Սէֆէնդեան Աղթամարի կաթողիկոսը (1296-1336) անձնական դիմումով հագիւ կը յաջողի այս հիւքմը (թիւր) ետ առնել փալ, ինչպէս նաև հարկերը և խարջերը, որոնք կը դրուէին քրիստոնեայ վանքերու և կրօնաւորներու վրայ խափանել:

Ասիկա սկիզբն է երկանց:

Թաթարներու մէջ հեքազիպէ իսլամութիւնը կը փարածուէր և անոնք կը փոխէին իրենց վարուելու եղանակը քրիստոնեաներու հետ և զանոնք հալածել կը սկսէին: Ասով հանդերձ, ինչպէս կ'երևի, հալածանքները ժամանակաւոր և պարահական եղած են, և խնդրանքներով ու դիմումներով փոթորիկը անցած և քրիստոնէութիւնը փոկացած է ընդարձակաձաւայ կայսրութեան մէջ:

Քրիստոնեաներու, ըստ որս նաև հայերու մինչև Լէնկ-Թեմուրի շրջանը, կրօնական ազարութիւն լիովին վայելելուն մէկ կարկառուն փասարը կու փայ Թովմա Մեծփեցի, որ կը պարմէ, թէ ջուղայեցի Կարապետ անուն արեղայ մը, որ Երուսաղէմէն կու գար, Լէնկ-Թեմուրի գորբերը կապելով կը փանին իրենց հետ:

Թովմա Մեծփեցի կ'ըսէ թէ «Եւ գերեալ քրիստոնէիցն հասարարութիւն եղև հաւարոյ ի Սըմըրղընդ քաղաքի» (նոյն էջ 28):

Այս թանկագին վկայութենէն յետոյ կը յաւելու, թէ «Եւ եղև եպիսկոպոս յետ ժամանակի, և ոչ հասաւ յաշխարհն այն, այլ մեռաւ ի Սուլթանիա: Եւ Քրիստոնէութիւնն կորեաւ անդ, զի յաւուրս որոյ ժամուրին Շահուռն անուն, յորժամ թագաւորեաց ի Նրէ քաղաք, գորդի իբր Ուլուխրէկ ետ ի Սըմըրղընդ թագաւոր նոցա»:

Ասիկա ասորի նեսարականի գործած մէկ պղծութեան համար գայրանալով՝ «հրամայեաց զամենայն քրիստոնեայնս հանել ի հաւարոց և կամ մեռանել: Ոմանք զմահ յանձն առին սակաւիւք, և բազումք էլին ի հաւարոց: Եւ զնացեալ յեպիսկոպոսաց մերոց Յովհաննէս մականուն Չանկի վասն գերեաց և զայս բօթ դառնութեանն երբեր մեզ» (էջ 29)¹: Շար որոշ է ուրեմն, թէ մինչև ԺԵ դարուն կէտերը քրիստոնէից ասորի նեսարական, յոյն և հայ բազմաթիւ եղած են Սամարղանդի մէջ: Մանաւանդ մեզի համար նշանակելի է, որ այնքան բազմաթիւ էին, որ նկարի առնելով անոնց հոգևոր պէտքերը, նախապէս գերի փարուած վարդապետ մը՝ Կարապետ, եպիսկոպոս եղած է անոնց, և վերջը յարուկ եպիսկոպոս մը դրկուած է: Սակայն Ուլուխ պէկ ջնջած է զանոնք: Ինչ որ կեղորոնական Ասիոյ մէջ պարահամ է, նոյնը պարահամ է Միջագետքի մէջ:

Սուլթանիյէ, որ այնքան բարգաւաճ քրիստոնեայ գաղութ մը ունէր, զուր իսլամ քաղաքի վերածուած է: Պաղարար՝ Լէնկ-Թեմուրէն գրաւուած հիմնայարակ կործանած է և հեքուաբար հայ գաղութը անհեքացած է:

Մուսուլի եկեղեցիները, որոնք անգամ մը Ալի փաշայէն 1336-ին քանդել փորձած էր, ինչպէս փեսուեցաւ, ապահովաբար Լէնկ-Թեմուրէն վերջ անհետացած էին հայ գաղութին հետ, մինչ որոշ է թէ 1352-ին հոն եկեղեցի ունէին հայերը, վասնզի Էջմիածնի Մարենաղարանը² (Կարենեանց ցուցակ, թ. 2206) կը պահուի ձեռագիր Քարոզգիրք մը Մուսուլ գրուած Մանուկ անուն քահանայէ մը: Քահանայի մը գոյութեան յայտարար նշանն է եկեղեցիի մը գոյութեան:

* * *

Թաթար կամ մոնկոլ իշխանութիւնը ԺԴ դարուն կը կազմալուծուի և աւարական կազմակերպութիւն մը կը սփանայ պարիկ կիշխանութիւններու բաժնուելով, առաւել կամ պակաս հնազանդ կեղորոնական իշխանութեան:

Այդ շրջանին Միջագետք ալ կը բաժնուի զանազան իշխանութեանց միջև: Սուլթանիյէ, Կարեմի և այլ վայրերու մէջ կը նստէին ամիրաներ, որոնք գրեթէ ինքնիշխան էին: Նարաւային

1 Թովմա Մեծփեցու աշխատութեան 1860 թ. հրատարակութիւնից հեղինակի քերած այս քաղուածքները համեմատել և ուղղել ենք ըստ այդ երկի գիտաքննական բնագրի, որը լոյս է ընծայուել 1999 թ. (տես Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրութեամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 34-36) (սմբ.):

2 Այժմ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, թիւ 2233:

Նայասպանի և Տիսիսային Միջագետքի կը փրկէր Գարա-Գոյունլուններու ընդանիքը և Ամիթի մէջ հաստատուած էր Աղ-Գոյունլուններու իշխանութիւնը, որոնք բազմաթիւ փոքրիկ իշխանութիւններու համամիութիւններ էին, գերիշխան պետի մը գլխաւորութեամբ:

Իսկ Պաղպարի մէջ կ'իշխէր Նուլաուի ընդանիքին ժառանգը:

Այս էր վիճակը, երբ 1370-ին ասպարէզ եկաւ Էօզպէթ թաթարներու առաջնորդը Լէնկ-Թեմուր (1336-1405), որ վայրենի հրոսներու գլուխ անցած ճինկիզ խանի պետութիւնը վերակազմելու ծրագիրով արևմուտք արշաւեց և, ինչպէս վերը բացատրուեցաւ, Պարսկաստանը գրաւել վերջ, առաւ Արրպաստանը, Նայաստանը ինչպէս նաև Միջագետքը: 1392-ին Պաղպարը ինկաւ Լէնկ-Թեմուրի ձեռքը և վերջ գրաւ Նուլաուի հիմնած պետութիւնը: Անիկա գրաւեց նաև Պասրան, Մուսուլը, Տիարպէթիքը, Մերսինը և այլն:

Էօզպէթ թաթարներու անգութ առաջնորդին Լէնկ-Թեմուրի արեւն ևս կրկնուեցաւ բնակչութեան քեղափոխութիւնը և Նայաստանէն կրկին շարեր գերի փարուեցան:

Սակայն ո՛ր փարուած են առնուած գերիները և Միջագետք պարտուողներ կա՞ն, հարցումներ են, որոնց պատասխանը քաւ դժուար է, վասնզի այս մասին յիշարակութիւններ չունինք:

Մեծուիեցի միայն կը յիշարակէ Մամարղանդ փարուած գերիներ: Լէնկ-Թեմուրի մահէն (1405) վերջ իր գործութեան առջև ընկճուած բոլոր իշխանութիւնները կը վերակազմուին:

Ասոնց գլխաւորն էր Գարա-Գոյունլուններու պետը Եուսուֆ, որ վերականգնեց իր պետութիւնը և գրաւեց նաև Միջագետքի մէկ կարևոր մասը: Իսկ Պաղպարի մէջ իբր ամիրա Ահմէդ կը փրկապետէր: Դարձի փրկապետութեան համար այս երկու իշխանները իրարու հետ պարտագնացան և Եուսուֆ յաղթական՝ Նոյնիսկ Պաղպարը գրաւեց (1411) և բոլոր Միջագետքի քեր եղաւ:

Իր որդին Իսկէնպէր, որ անընդհապ 16 փարի (1421-1437) պարտագնացած է Լէնկ-Թեմուրի յաջորդներուն դէմ, իրեն մայրաքաղաք ըրած էր Պաղպարը և շարունակ պարտագնացի մէջ էր: Պահ մը Պաղպարը թողուց իր եղբոր Շահ Մահմուդի, որմէ թաղաքը յափշտակեց իր եղբայրը, որ նաև աւերեց Մուսուլը, Սինջարը, Ճեզիրէն, Մերսինը:

Միս կողմէն կոխը կը շարունակուէր Իսկէնպէրի, Օսմանի և այլոց միջև:

Աղ-Գոյունլու Ուզուն Նասան (1467-1478) կը միացնէ Գարա-Գոյունլուններու և Աղ-Գոյունլուններու երկու իշխանութիւնները և բոլոր Պարսկաստանն ալ հպարակեցնելով կը վերակազմէ մեծ կայսրութիւնը:

Այս մօտաւորապէս հարիւրամեայ շրջանին, ուր բոլոր Միջագետք պարտագնացի դաշտի վերածուած է և անընդհապ խռովութեան մէջ, չենք գիտեր, թէ Միջագետքի զանազան վայրերու մէջ գրնուող հայերը ի՞նչ եղած են: Տեսակ մը անշխանութեան այս շրջանէն ունէ յիշարակ մեզի հասած չէ Միջագետքի հայոց մասին: Ամէն պարագայի մէջ որոշ է, որ կարգ մը վայրերու մէջ անոնք անհետացած են, իսկ կարգ մը վայրերու

մէջ ալ նոսրացած և դժուարա իրենց գոյութիւնը բաշքշած:

Բայց ինչ-ինչ երևոյթներ կը մակաբերուի, կարծես թէ բոլոր-բովին անհետացած են և ցրուած, վասնզի հաստատուած կառավարութիւն մը և առկարուր ու վաճառականութիւն գոյութիւն չունէին:

Պարսկաստանի վերակազմութենէն վերջն ալ Միջագետք խաղաղ մնաց: Թուրք- պարսկական պարտագնացները, ինչպէս Նայաստանի, նոյնպէս Միջագետքի փրկապետութեան համար կը կարարուին:

Այնպէս որ, ինչպէս վերը քննուեցաւ, քանի մը անգամ Միջագետք առնուեցաւ, քրուեցաւ երկու պետութիւններէ փոխադարձաբար (քան վերը), մինչև որ վերջնապէս օսմանցիներուն մնաց, թէև ոչ անհա-կասակ, վասնզի ԺԷ դարէն վերջն ալ պարտերաբար պարտագնաց քերդի ունեցան:

Պաղպարի առաջին անգամ փրկեցին օսմանցի թուրքերը 1534-ին: Եւ ինչպէս այլուր, նոյնպէս նաև հոս, օսմանեան բանակներուն իբրև ենթնորդ հայերը երևան եկան և Պաղպար հաստատուեցան, հաւանօրէն ոչ այնքան մեծ թիւով:

1638-ին օսմանցիներու վերջնական գրաւումէն և Շահ Աբբասի Արարապեան նահանգը պարպելէն առաջ, մասնաւորապէս, Պաղպարի մէջ հայերու գոյութիւնը կը հաստատուի, ինչ որ հերքում մըն է այն կարծիքին, թէ հայերը միայն 1638էն վերջ հոն հաստատուած են:

Եթէ հոն հայեր չկային, ապա 1638-ին օսմանեան բանակին մէջ գրնուող Կէօք Նազար, որ Սուլթան Մուրադ Դ-ի երախտապարտութեան արժանացած էր, ինչո՞ւ հայոց եկեղեցիի մը համար հող և հետևաբար եկեղեցիի մը շինութեան հրաման պիտի առնէր:

Նոյնիսկ կարելի է խորհել, թէ աւանդաբար պարմուածը ճիշդ չէ և այդ եկեղեցին նետարականներէ առնուած է՝ Կէօք Նազարի խնդրանքով:

Երուսաղէմ պահուած ձեռագրի մը մէջ (թ. 273, Սաւալանեան ցուցակ)¹ 1750-ական թուականներուն Մարտիրոս անուն վարդապետ մը, որ նախապէս միաբան էր Էջմիածինի և անկէ դրկուած նուիրակ և ապա միաբան եղած էր Երուսաղէմի, ունի ուրանաւոր մը «ի վերայ առման եկեղեցւոյն Պաղպարու Նայոց ի ձեռաց Նետարականաց»:

Եթէ խօսքը ուրիշ եկեղեցիի մը վրայ չէ, որ վերջը կորուսած ենք, ապահովաբար Կէօք Նազարի սրացած եկեղեցին՝ Պաղպարի հին եկեղեցին է: Կէօք Նազար, եկեղեցիի մը շինութեան կամ Պաղպարը հայ փաճարով մը օժտելու վրայ պիտի չխորհիր, եթէ 1638էն առաջ Պաղպարի մէջ հաստատուած հայ գաղութը մը գոյութիւն չունենար:

Արդարև կային Պաղպարի մէջ հայեր այդ թուականէն առաջ:

Sir Anthony Sherley¹ 1601-ին Պաղպար գրնուած արեւն իրեն

¹ Մր Անթոնի Շերլէ և իր եղբայրը՝ սր Ռոպերտ Շերլէ, անգլիացի երկու եղբայրներ, 1598-ին 26 հետևորդներով Պարսկաստան գալիս և մտան Շահ Աբբասի (1571-1629) ժառանգութեան մէջ, անոնք օժանդակեցին պարսկական բանակի վերակազմութեան, մասնաւորապէս գորացուցին հրետանին և նախաստեղին Շահ Աբբասի յարթանակներուն օսմանցիներու դէմ:

Այս բարձրակարգութիւնը, որ վնասիկները կը վարէին ԺԷ դարուն, նպաստակ ունենալով օգտագործել Պարսկաստանը և խորտակել օսմանցիներու ոյժը, հիմա Անգլիա կը վարէ:

ընկերացող սպասաւորներէն հոլանդացի մը կ'երթայ անոր առաքելութեան նպարակը կը մտնէ Պաղպարի փաշային, սակայն փաշային մտերիմ և սիրելի հայ վաճառական մը կը յաջողի կացութիւնը փրկիլ («Նայրենիք», ԺԴ փարի թ. 11, էջ 170):

Ուրեմն հոն կային բազմեցիկ հայ վաճառականներ, որոնք կրնային նոյնիսկ այսքան կարևոր դեր մը կատարել:

Ունինք նաև ուրիշ վկայութիւն մը, դարձեալ օտարէ մը, որ նոյն այդ թուականներուն Պաղպարի մէջ բաւական նշանակելի թիւով հայ գաղութի մը գոյութիւնը կը հաստատուի: Ճորճ Մանուարիսկ, որ ընկերացած էր նոյն Անթոնիի բախարախնդիր դեսպանութեան, իր ուղեգրութեան մէջ կը վկայէ, որ Պաղպար «Մեծ առևտրի վայր մըն է յաճախուած արևելեան հնդկի, հայ, պարսիկ, թուրք, վենետիկցի և բազմաթիւ հրեայ վաճառականներէ», աւելցնելով որ «Պաղպարի բնակիչներն են թուրքեր, արաբներ, հայեր և հրեաներ»:

Նոս, ըստ Մանուարիսկի, Անթոնի դարձեալ կասկածելի կը նկատուի: «Նոն կար քրիստոնէայ մը, ծննդեամբ հայ, որ փաշայէն շար կը սիրուէր, ու անոր կը ծառայէր, որուն անունը Մարճէվէօ էր»: Եւ բաւական երկար կը պարմէ այդ հայուն մատուցած անփոխարինելի օգնութեանց մասին և որ երկու անգամ, նոյնիսկ իր գլուխը վրանգելով, սրոյգ մահուոյն կը փրկէ Անթոնին և իրենները («Նայրենիք», ԺԴ փարի, թ. 11, էջ 175):

Նոյնպէս օտար ուղևորի մը վկայութիւնը կայ, որ կը ճշտէ այդ օրերու Պաղպարի հայոց թիւը: Այսպէս Pedro Texiera անուն սպանացի կամ փորթուկալցի ուղևորն, որ 1604-ին վերջերը Պաղպար եկած է, իր սպաններէն Ուղեգրութեան մէջ *Relationes de Pedro Texiera* (էջ 102) կ'ըսէ, թէ Պաղպարի մէջ «կան քանիստ քրիստոնէայ հայեր և ութսուն փուն նտարականներ» (Ներսէս Ժ. վրդ. Սայեղեան, «Աւետիք», 1945, էջ 55):

Այս քրիստոնէաներուն մեծ մասը հաւանաբար գաղթած են Պաղպար Միջագետքի քաղաքներէն ԺԶ դարուն վերջերը, ինչպէս կը մակարերուի Pietro della Valle իրաւացի ուղևորին խօսքերէն ըստ Ներսէս Ժ. վրդ. Սայեղեանի (նոյն):

Pietro della Valle 1616-ին կը հասնի Պաղպար և հոն կ'ամուսնանայ Մասնի անուն մանկամարդ աղջկան հետ, որ թէպէտ Մարտինի մէջ ծնած, բայց Պաղպար սնած ու մեծցած էր: Անոր հայրը կը կոչուէր Նապեալ Ճան Ճուվերիպա, և մայրը՝ Մարիամ, փիարպէթիոցի հայուհի մըն էր:

Pietro della Valle յայտնապէս կը վկայէ, թէ այդ օրերուն Պաղպարի մէջ կ'ապրէին քրիստոնէաներ, որոնք կը պարկանէին զանազան յարանուանութիւններու, որոնց մէջ հայեր ալ կային, և փոքրաթիւ էին գաղթած հոն ոչ երկար ժամանակէ ի վեր Տիարպէթիոն և Մարտինէն, խուսափելով այն կողմերը փրկող անիշխանութենէն ու

արիւնալից խռովութիւններէն, զորս յարուցին ԺԶ դարուն վերջերը Ճէլալի կոչուած յուլզակները:

Նպաստաբերական է իբր ականատեսի վկայութիւն Pietro della Valle-ի սա վկայութիւնը, թէ այդ ժամանակ Պաղպար հաստատուած սակաւաթիւ քրիստոնէաները ոչ եկեղեցի ունէին եւ ոչ ալ մնայուն եկեղեցականներ, այլ եթէ պարահամար Պաղպարէն քահանայ մը անցնէր, անոնք փուն մը կը հաւաքուէին աստուածային պաշտամունքը կատարելու համար (նոյն, էջ 56):

Ասոնք ականատեսներէն փրուած անժխտելի ապացոյցներ են, որոնք հայերու 1638էն առաջ Պաղպարի մէջ գոյութիւնը կը հաստատեն և միևնոյն արեւն ցոյց կու տան, թէ անոնք ինչ պարճառներով և մօտաւորապէս ե՞րբ Պաղպար հաստատուած են:

1623-ին, երբ Պաղպարը գրաւեց Շահ Աբբաս Ա և 15 փարի քաղաքը մնաց պարսիկ տիրապետութեան տակ, Պաղպարի քրիստոնէից կացութիւնը բարոքեցաւ: Ծանօթ է արդէն Շահ Աբբասի փրամադրութիւնը և լայնախոհութիւնը դէպի քրիստոնէաները՝ իր երկիրին գերագոյն շահերուն և անոր զարգացմանը համար անշուշտ:

Նետարականք, այս բարեացակամ փրամադրութենէն օգտուելով՝ իրենց համար կառուցեցին փոքրիկ եկեղեցի մը, և քիչ վերջը անոնց օրինակին հետևեցան յակոբիկեաններն ալ (Ներսէս Ժ. վրդ. Սայեղեան, նոյն, էջ 56): Իսկ հայերը առանց սեփական աղօթատեղիի մնացին, թերևս, ըստ Սայեղեան վրդ.-ի, իրենց սակաւաթիւ ըլլալուն պարճառով:

Tavernier ֆրանսացի նշանաւոր ուղևորը, որ ԺԷ դարուն վեց անգամ Արևելք ճամբորդած է, իր գործին մէջ (*Livre II chap VII*, էջ 236) կը վկայէ, թէ իր Պաղպար այցելած արեւ հայերը եկեղեցի չունէին փակալին: Ահա իր բառերը. «Ինձի կը մնայ խօսել քրիստոնէաներուն վրայ, որոնք Պաղպար քաղաքին մէջ կը գտնուին: Երեք տեսակ են՝ նետարականները, որոնք ունին իրենց եկեղեցին, հայերը և յակոբիկեանները, որոնք չունին և կու գան Քարուշին հայրերուն թով, որ իրենց կը մատակարարեն հաղորդութիւն» (Ներսէս Սայեղեան, «Աւետիք», 1945, էջ 52):

Այս իրողութիւնը կը հաստատուի իրաւացի մատենագիր Urbano Cerrri, բայց պզդիկ երանգով մը, վասնզի ասիկա կաթոլիկ դաւանանքի հայերը և ասորիները միայն ցոյց կու տայ անոնց եկեղեցին յաճախող, ինչ որ աւելի փրամաբանական կը թուի ինձի:

Ֆրանսացի յիսուսեան հայր մը 19 Նոկտ. 1675 թուականով նամակի մը մէջ իր 19 Ապրիլին Պաղպարէն անցնելը կը հաղորդէ և կը յայտնէ, թէ «Միսիոնարները հոս աւելի խաղաղ են քան Թուրքիոյ բոլոր ուրիշ կողմերը: Կան աւելի քան փասներկու հարիւր (1200) քրիստոնէաներ Պաղպարի մէջ, և իւրաքանչիւր ծէս ունի հոն իր կրօնական ազգապաշտամունքը, (տես *Lettres edificantes curieuses* հր. III, էջ 242, Ներսէս Սայեղեան, «Աւետիք», 1945, էջ 52):

Այս փողերը ցոյց կու տան, թէ ԺԷ դարուն վերջին քառորդի սկիզբը Պաղպար կը վայելէր անդորրութիւն մը, որ քաղաքին բարգաւաճման մէջ դեր մը կատարած է, և շարունակ, իմիջիայլոց հայեր ալ,

Սըր Անթոնի Շերլէ դրկուած է Երուսա, իբրև դեսպան Շահ Աբբասի, համաձայնութիւն կնքելու արևմտեան կառավարութիւններու հետ, օսմանցիներու հետ միացեալ ճակատով կոտորու համար:

Շերլէյ եղբայրները իրենց ուղեգրութիւնը գրած են (Ուղեգրութիւններ, Զ հատոր, էջ 50):

հրապուրած է հոն հաւաքուելու՝ զանազան վայրերէ վաճառականութեան համար:

Սկստի պէք է ունենալ, թէ Շահ Աբբասի 1604/5 կարարած բռնագաղթէն վերջ՝ Նոր Ջուղայի հայերը հազիւ քիչ տեղաւորուած, Նոյնականի հեք իրենց առևտրական գործառնութիւններով ունեցան գեղեցիկ նիւթական բարգաւաճում ու զարգացում և ընդարձակեցին իրենց առևտրական գործունէութեան շրջանակը: Անոնք նաև Պաղպատի և Պասրայի հեք գործ ունեցան, քանի որ այդ քաղաքները ճամբու վրայ քաղաքներ էին:

Բայց ԺԷ դարուն ընթացքին հայոց թիւը մեծ բան մը չէր, ուստի հայերը, նոյնիսկ անոնք, որ հաւաքարիմ կը մնային իրենց մայրենի եկեղեցիին, չունէին իրենց սեփական եկեղեցին և թրքական փիրապետութեան առաջին հարիւրամեակին կ'օգտուէին կաթոլիկ վարդապետներու եկեղեցիէն, որուն մէջ կը կարարէին հայկական պաշտամունք ըստ իրենց ձեւին, իրենց յարուկ քահանաներու կամ այցելու հոգևորականներու միջոցով: Այդ սակաւաթիւ հայերը, որոնք Պաղպատ կը գտնուէին, մեծ մասամբ առևտրականներ են ապահովաբար, որոնք մասնաւորապէս հնդկական ապրանքներու դէպի Դամասկոս, Նախա, Իզմիր, Պոլիս, Թոգատ, Տիարապէր, Էրզրում, Տրապիզոն և այլ առևտրական կեդրոններ առաքումով կը զբաղէին կամ Նոյնականի ճամբուն վրայ Պաղպատ և Պասրա ալ կը հանդիպէին, իբր գործակալները ջուղայեցի խոճաներու և աղաներու:

ԺԷ դարէն մեզի յիշարակարաններ հասած են, որոնք կը հաստատեն այդ դարուն Պաղպատի մէջ հայերու գոյութիւնը:

Այսպէս, Վիեննայի պետական մարտնադարանին մէջ պահուած է նկարներու և ժամանակագրութիւններու հապտը մը, որ գործն է Գաբրիէլ անուն նկարիչի մը, որ իմիջայլոց, քիչ մը կը գրէ. «թվոյն 1682: Էյի Պաղպատ. Սեպտեմբերի ամսոյ 5: Երոյ նաւըն մրայ գնացի Պասրա: Դարձեալ Նոյեմբերի 30 դարձեալ եկի ի Պաղպատ: Անրի Քերթիւր, անրի Մուսուլ, անրի Միրդին երոյ Տիարապէրի Փետրվարի 20: Ելայ Տիարապէրու, Յարութեան օրն եկի ի Սեբաստիայ: Նոր կիւրակի եկի Թօխաթ. մայրս քեպի: Երոյ էլայ Թօխաթու Մայիսի 25, եկի Ջիլէ, անրի Էնկիւտի: Երոյ Պէկպագար: Անրի Ըսրամայօլ: Ըսրամայօլու էլայ Յուլիսի 28, եկի Պէլլըղար: Երոյ Պուրիմ. Յօգոստոսի 30 հասայ ի Պուրիմ: Նսրայ հոն» (Տաշեան, Յուցակ Նայ ձեռագրաց կայսերական մարտնադարանին ի Վիեննա, Վիեննա 1891, էջ 31բ):

Դժբախտաբար, այս նկարիչը իր շրջած քիչերուն և հոն գտնուող հայերուն վրայ չի խօսիր, սակայն ապահովաբար այդ քիչերը հայերու հանդիպած է:

Կը կասկածիմ, որ նոյնիսկ այս վայրերը որոշ նպատակով մը շրջած է Աւարիական կայսրութեան ժառանգութիւն մը մաքուցանելու համար, վասնզի վերջը զաշնակից քրիստոնէայ բանակին նպաստած է Պուրայէն քիչերութիւններ հայթայթելով:

Նոյնպէս կայ ուրիշ յիշարակարան մը շար հին ձեռագիրի մը կից գրուած, որ է. «Դէպ եղև մեզ սրբոյ քառիս/ անտարբեր կենաց ճառիս/ Պաղպատ եկած անարժանիս/ Յովհանիս ձառայիս/ Ռճ հայից թուիս ԼԷ

անելի/ որք պահպահիք զմեզ յիշեսցիք/ ... (տե՛ս Յակոբ Յ. Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դաղեան, Վաղարշապատ, 1898 (Ժողովածու Յիշարակարանաց, նկարուց և օտարալեզու մագաղաթեայ գրութեանց, էջ 28բ):

Ասիկա պերճախօս փաստ մըն է, թէ հայոց ՌճԼԷ - 1137 թուին, այսինքն Քրիստոսի 1688 թուականին, Պաղպատի մէջ ոչ միայն հայեր կային, այլ եկեղեցական կազմակերպութիւն մըն ալ ունէին, քանի որ հոն կար անտարան մը, որուն հանդիպած էր Յովհաննէս՝ հաւանօրէն եկեղեցական մը:

Իսկ Պասրայի մէջ հայ գաղութը այսպէս բազմացաւ:

1604/5-ին, երբ Շահ Աբբաս Արարատեան նահանգը պարպեց հայերէն և զանոնք բռնի քիչալիութեան Պարսկաստան, մասնաւորապէս Իսպահանի շուրջը և այլ գաւառներ, բնական է, որ անոնցմէ կարևոր մաս մը Իրաք Աճէմիի մէջ հաստատուեցան: Արդարև հոն երկրագործ գաղութներ ծնունդ առին:

Իսկ Իսպահանի շուրջը, մասնաւորապէս Նոր Ջուղա հաստատուած հայերը Շահ Աբբասի քաջալերութեամբ սկսան առևտրական գործառնութիւններու: Անոնք յաջողեցան հնդկական ապրանքներու առևտրական կեդրոնը դարձնել Նոր Ջուղան, որ ճոխ ու հարուստ քաղաք մը դարձաւ, նշանաւոր իր վաճառականութեամբ:

Նորջուղայեցիք, որոնք կանոնաւոր երթնէն ունէին Նոյնականի հեք, կը յարաբերէին նաև ծովի ճամբով: Այս պարագայով անոնք Պասրայի նաւահանգիստը քիչալի մը խարխիսի դարձուցած էին, իսկ Պարսից ծոցի՝ պարսկական եզերքին վրայ գտնուած Պէնդեր Պուշիք, Պէնդեր Աբբաս և այլ նաւահանգիստները իրենց մրցակիցները փորձուկացիք և անգլիացիք քիչալիութեամբ էին:

Այս պարագայով Պասրայի հայ գաղութն ալ ունեցաւ բարգաւաճութեան շրջան մը և պարկառելի թիւ մը: Այդ շրջանէն է, անշուշտ, 1691 թուականով խաչքարը, գոր կը յիշարակէ Վարդան Մելքոնեան («Նայրենիք», ԺԴ քարի, թ. 6) իբր Պասրայի հայոց հնագոյն յիշարակարանը:

Պասրայի մէջ մթերուած ապրանքներու դէպի Սև ծով (Տրապիզոն), դէպի Միջերկրական (Իսկէնդերուն) և դէպի Եգէական (Իզմիր) առաքման ճամբան Պաղպատէն կ'անցներ: Ներկաբար նորջուղայեցիք հոն ունեցան իրենց ներկայացուցիչները և հոն ալ բազմացաւ հայ գաղութը:

Մասնաւորապէս ԺԸ դարուն կէսերէն մնացած բազմաթիւ քաղաքագիրեր ցոյց կու տան, թէ Պաղպատի հայ գաղութին մէջ մեծ թիւով կը գտնուէին շոտթեցիներ, ղափանցիներ, ագուլեցիներ, ինչպէս նաև շիրազեցիներ, որոնք ապահովաբար առևտրականներ էին, վասնզի այս քաղաքներու հայերը նշանաւոր եղած են իրենց վաճառականական ձեռնարկներով:

Ասոնք վրայ կ'աւելնայ Նամաղանէն 1723-ին բերուած հայերու կարևոր հապտած մը:

Ինչպէս վերը քիչալիութեան, Շահ Թահմազ երբ ռուսերու թելադրութեամբ թուրքերու հեք պարտաւճանցաւ, թուրքերը երեք

վարքեր բանակներով Պարսից երկիրը արշաւեցին (Դիւան Ժ, էջ 379): Այդ երեք բանակներէն մէկուն հրամանաւորն էր Նասան փաշայի որդին, որ Պաղտատէն գալով առաջացաւ մինչև Նամապարս, Քրմանշահ և Ջուղայ: Այս բանակը Նամապարսի մէջ կը ջարդէ 300.000 անձ և 200.000 անձ ալ գերի կը փոսնի:

Ըստ Յակոբ Վիլլօթ լափին վարդապետին վկայութեան, այդ միջոցին Նամապարս ուներ 300 փուն հայ բնակիչ, առանց հաշուելու շրջակայ գիւղերը: Թուրքերը անոնց ալ մէկ մասն ջարդեցին և մէկ մասն ալ գերի փոսին:

Գերի վարուած հայերը մեծ մասամբ Պաղտատ բերին և այսպէս ստուարացուցին քաղաքին հայ բնակչութիւնը:

Ատնցմէ մաս մը հաւանօրէն ալ գացած է, և ոմանք ալ՝ Պարսից ծոցին եզերքը գտնուող նաւահանգիստները, որոնք նոյնպէս սակաւաթիւ հայեր հիւրընկալած են:

Այսպէս, Ջուղայի և Նամապարսի հայերը, մասնաւորապէս ԺԸ դարուն, հալածուած պարսիկներէն և թուրքերէն, Պաղտատ և Պասրա պապարանած են և այդ տեղերը առևտրական կեդրոններ դարձած են:

Այսպէս, Պասրա խոշոր գաղութ մը ունեցած է 800 փուն հայերու:

Նոյնպէս հայեր հաստատուած են Պէնդը-Աբբաս, Պէնդը Պուշիր, Պէնդը Մէշոր և Խարկ, որ Պուշիրի և արաբական ծովեզերքի մէջտեղ կղզի մըն է:

Սակայն, դժբախտաբար, շաք կարճ եղած է այս գաղութներուն փայլը, վասնզի հոս իրենց երկէն հասած է թաթարներու ձեռքը:

Դժբախտաբար, Պարսկաստանի քաղաքական վիճակին յարափոփոյս հանգամանքը՝ ներքին խռովութիւններ, զահակալութեան պայքարներ, ինչպէս նաև կեղեքումներ և կողոպտութիւններ անշքացուցին Նոր Ջուղան և իր վաճառականութիւնը, որ բոլորովին քայքայուցաւ:

Պաղտատի և Պասրայի հայերը անխուսափելիօրէն ազդուեցան այս անշքացումէն, և իրենք ալ կորուսին իրենց կարևորութիւնը և բարգաւաճումը:

Բնական աղէտներ, մասնաւորապէս զարհուրելի ժանտախտը, մեծ փորձութիւններ եղած են այս շրջանակին համար: Օրինակի համար 1771-ին սարսափելի ժանտախտ մը ի Տիարպէթիր, Մուսուլ և Մարտին գարհուրելի կտորած ըրած է:

Ն. Միքայէլ Չամչեան, որ այս միջոցին Պասրա էր, անկէ 2 Յուլիս 1771-ին կը գրէ՝ «Ասն թէ ի Տիարպէթիր կարաղեալ է մահաբարձամ մինչ գրեթէ ամենայն բնակչաց ևս փախչիլ ի տեղուջէն: Յորոց և բազումք լաստիք դիմեալ կամէին հասանիլ ի Պաղտատ, և ի գալն իրեանց ի ճանապարհի մեռեալ են ի ժանտամահէն 160 ոգիք: Չայս լուեալ Պաղտատայ փաշային՝ երկու աւուրքք հեթի ճանապարաւ՝ արգելեալ է գնոսա չգալ ի Պաղտատ: Եւ այժմ ի կտորածի կան նոքա զայս լուայ յերկուց անձանց» (Մայր Դիւան, էջ 352-353):

Քառասուն օր յետոյ՝ 10 Օգոստոս 1721-ին, նա անելի ստոյգ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ գրելով դարձեալ Պասրայէն, թէ «Անրանելի մահաբարձամ փիրեալ է ի Տիարպէթիր. ուստի և բազմուք յերկիւղէ մահու փախուցեալ են անտի գալ ի Պաղտատ. և ի ճանապարհի

մեռեալ են իբրև 160 ոգիք: Իսկ փաշայն Պաղտատայ գայն լուեալ՝ արգելեալ է գնոսա երկու աւուրքք հեթի ճանապարհաւ զի մի եկեացն ի Պաղտատ: Բայց այսուամենայնիւ հիւանդութիւն մեծ և բազում անկեալ է ի Պաղտատ. և ոչ զիպեմ ժանտամահ է թէ այլ ինչ. այսչափ միայն լսեմք թէ յաճախեալ է անդ հիւանդութիւնն» (Մայր Դիւան, էջ 268), իսկ 12 Սեպտ. 1771 թուակիր նամակով մը (նոյն, էջ 353) կը բացատրէ աղէտի մեծութիւնը ըսելով, «թէ Պասրա գտնուող անձեր Տիարպէթիրի իրենց արժանահաւար ազգականներէն նամակներ ստացած են, որոնցմով կը տեղեկացնեն, «թէ 55000 ոգիք մեռեալ են, որոնցից 4000 հայք, 2000 ասորիք (որք և սիւրեանիք ասին), 120 քէլպանիք թէ՛ բուն քէլպանիք և թէ՛ դարձեալքն ի նեստորականաց (զի ի նոցանէ դարձեալքն քէլպանիք կոչին աստ), 100 հրէայք, 50 յոյնք, իսկ մնացեալքն փաճիկք: Եւ այսոքիկ ի քաղաքի, թող զգիտորայս, որոց ոմանք անբնակք են եղեալ»:

Եւ ինչպէս կը տեսնուի, աղէտը միայն չէր սահմանափակուած Տիարպէթիրի մէջ, այլ շաք տարածուն հանգամանք ուներ: Նայ կաթոլիկ Աթանաս եպ. 17 Օգոստ. 1722-ին Պոլիսէն կը գրէ, թէ «Ի Նիհուլ և ի Մերսին և ի Տիարպէթիր և յէնկուրի այնքան ուժգին և սաստիկ մահ՝ որ շիջոյց գրագում բազում փունս՝ մինչև չկարել միմեանց օգնել ի թաղումն: Եւ պարբիարքն քաղթեացոց փախուցեալ ի Նալեպ, զի քաղթեացիք ունէին զինն քահանայս և ամենեքեան մեռան» (Մայր Դիւան, էջ 354):

Եւ ասիկա միայն մէկ անգամ չէ, որ պարսահաճ է: Բոլորն և ժանտախտը շաք անգամներ մեծ անբնակ գործած են այս վայրերուն մէջ:

Ներսէս Ը. վրդ. Սայեղեան, որ երկար պոսէն Պաղտատ և Պասրա իբր ժողովրդապետ եղած է հայ-կաթոլիկ համայնքին և իբր բանաւեր այդ շրջանակի հայ-կաթոլիկներու ծագումով և կեանքով գրադած է, կը հաստատէ, թէ 1831 Մարտ-Յունիս ամիսներուն ժանտախտի սաստիկ համաճարակ մը ևս պարսահաճ է, որ ծանր հետևանք ունեցած է Պաղտատի հայոց համար, վասնզի ժանտախտէն առաջ 130 փուն և 700 անձ էին Պաղտատի հայերը, որմէ 673 հոգին մեռան ժանտախտէ և միայն 27 հոգի վերապրեցան («Անտիք», 1946, էջ 174):

Անշուշտ այս համեմատութեամբ ազդուած են նաև Պասրայի և այլ քաղաքներու հայերը և կերպով մը կտորածի ենթարկուած են:

Այնպէս որ Պարսից ծոցի եզերքը գտնուող նաւահանգիստներու և կղզիներու մէջ բնակող հայերը անհետացան բոլորովին, բացառութեամբ Պասրայի, ուր հայ գաղութը փոկաց, հակառակ անտանելի և վախառոջ կլիմային, թէև իր թիւը 20 փունի վերածուելու չափ պակսեցաւ: Իսկ Պաղտատ միայն թիջ շաք թիւ մը ուներ հայերու, որոնք սակայն անելի կը քաշքշէին իրենց գոյութիւնը, առանց մեծ բարգաւաճումի մը և փայլի մը, և իրականին մէջ կը հիւժէին:

1888-ին կազմուած վիճակագրութեան մը համաձայն, Պաղտատի առաջնորդութեան սահմաններուն մէջ միայն 150 փուն հայեր կը բնակէին, որոնց միայն 30-ը Պասրա և Մուսուլ, իսկ Պաղտատի մէջ կը բնակէին մնացեալ 120 փուն հայերը, որոնք հազիւ 600 անձի չափ էին:

Պաղտատի մէջ կ'ապրէին նաև 60 փուն հայ-կաթոլիկներ և 4-5 հայ բողոքականներ:

Նախորդ ընդհանուր պարերագմը մեծագոյն յեղաշրջում մը բերաւ

Միջազգային, կազմութեամբ Իրաքի թագաւորութեան, որուն երեք զլխաւոր քաղաքները կը դառնային Պաղպար՝ իր մայրաքաղաքի, Պասրա՝ իր Լա-աահանգիսի հանգամանքով և Մուսուլ՝ իր քարիտի արդիւնաբերութեամբ և առևտրական կեդրոն մը դառնալու յարմարութիւններով: Այս երեք քաղաք-ները իբր շահաստաններ հիւրընկալեցին իրենց հին հայ Ինչպէս յայտնի է, թուրք կառավարութիւնը հայ բնակչութիւնը փարագրած էր նախորդ պարտերազմին դէպի Միջազգային անապարտները: Մաս մը գաղթականներ Տէր-Զօրէն առաջացած էին դէպի Պաղպար: Իսկ Մուսուլ փարագրեալներու մեծ կայան մը եղած էր: Այնպէս որ, երբ զինադադար եղաւ 1918-ին, Իրաքի մէջ Մուսուլ և Պաղպար մեծ թիւով գաղթականներ կային: Միայն Մուսուլ նուազագոյն 4-5 հազար գաղթական հայեր ունէր: Անգլիացիք, երբ Պաղպարը գրաւեցին, մասնաւորապէս Վանի բնակիչներէն Պարսկաստան ապաստանողները փոխադրեցին Իրաք և անոնց համար հիւղաւաններ (քէմք) կազմակերպեցին: Մուսուլի գրաւումէն վերջ, որ զինադադարէն ետք փեղի ունեցած է, իրենց հոգածութիւնը փարածեցին նաև հոն գտնուած որբերուն և այրիներուն վրայ: Այս փարագրեալ բազմութիւնները հեքզհեք գրուեցան, մինչև 1920 թ., վասնզի ոմանք իրենց փեղերը դարձան և ոմանք Կիլիկիա գացին:

Իսկ Նայաստան ներգաղթեցին
1923-ին 9192 հոգի
1924-ին 1600 »

Որով մօտաւորապէս 10.000 գաղթականներ, որոնք Միջազգայն կը գտնուէին, անկէ հեռացան: Այս հայրենադարձներու մեկնումէն վերջ 1924-ին Միջազգայնի հայերուն վիճակագրութիւնը հետևեալ պատկերը կը ներկայացնէր.

1.	Տեղացի հայեր	
Պաղպար՝	706 անձ	
Պասրա՝	242 »	
Մուսուլ՝	173»	

2. Տարագիր հայեր

Պաղպար (քաղաքին մէջ)	անձ	600
Պաղպար (քաղաքին մօտ Կէլանի քէմք) »		2200
Պաղպար (« » Նինէյրի)	»	300
Պասրա (քաղաքին)	»	427
Նահր-Օմար (Պասրայի շրջան՝		
Տիգրիսի ափը)	»	2000
Մուսուլ (քաղաքին մէջ)	»	640
Զախօ և շրջակայքը (Մուսուլի շրջան)	»	600
Մինճար	»	250
Զանազան վայրեր գրուածներ	»	300

ընդամենը 7317
8438

Նահր Օմարի փարագիրները հետևեալ կերպով կը բաժնուէին.

89	տոկոս վանեցի
5	» պիթիսիսի և կարնեցի
6	» գանազան վայրերէ
Մուսուլի փարագիրներուն	
25	տոկոս սղերցի
17	» կարնեցի
12	» վանեցի
12	» փիարպէրիցի
17	» Արևմտեան Անապոլիայէն
17	» գանազան վայրերէ
Կէլանի քէմք (Պաղպար)	
15	տոկոս Միջազգայն ծնած
21	» կիլիկեցի
20	» պարսկաստանցի (Ուրմի, Մալմաստ և այլն)
14	» Վան գաւառ և ջուլամերիկցի
14	» Արևմտեան Անապոլիայէն
14	» Զանազան վայրերէ

(Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի 1925-ի փարեցոյց, էջ 165-166):

1925-ին դարձեալ Նայաստան ներգաղթեցին 379 անձեր: Իսկ վերջին ընդհանուր պարտերազմը, ինչպէս այլուր, հոս ալ նիւթական բարգաւաճման նպաստեց և շարքեր օգտուեցան ու դրամ շահեցան:

Ասով հանդերձ, Իրաքի հայերն ալ խանդավառութեամբ ընդ առաջ գացին 1946-ի ներգաղթի կոչին և 10.000 անձեր արձանագրուեցան Նայաստան երթալու համար՝:

Միջազգայնի հայերը Իրաքի նորակազմ պետութեան կարճ ժամանակի մը մէջ ծառայութիւն մատուցած են ոչ միայն իբր պարզ քաղաքացիներ՝ նպաստելով երկրին ճարտարարուեստին և վաճառականութեան իրենց ընդունակութիւններով, այլ նաև ծառայած են իբր պետական պաշտօնեայ կառավարական գործերու մէջ աշխատելով: Այս փեսակէտով յիշել կ'արժէ, թէ Իրաքի նորակազմ պետութեան ելևմտական գործերու կազմակերպութիւնը կատարած է Ոսկան Պէյ Մարտիկեան՝ Թուրքիոյ թղթարարական նախկին նախարարը:

1 Իրաքի ներգաղթի կեդրոնական յանձնաժողովը Պաղտատի մէջ կազմուած էր հետևեալ անձերէ՝ Իսրայէլ Զօրեան՝ նախագահ, Յակոբ Վարդապետեան՝ առեւտրային, Սեդրակ Տէր-Նոյիսեան՝ գանձապետ, Թորոս Բարաղամեան՝ փոխ. գանձապետ, Մարկիս Ջիլեմեան, Յովհաննէս Ջիվանեան, Յովհաննէս Իսախրեան, Կոստան Չարխօթեան, Համբարձում Արէշեան, իսկ Մուսուլի մէջ կազմուած է տեղական յանձնաժողով մը, որուն գանձապետը Իսրայէլ Փիլիկեան 100 անգլիական ոսկի և տիկին մը 280 ոսկի տուած են ի նպաստ ներգաղթի գործին: Պաղտատի մէջ ալ Գ-նաճեան եղբայրք այս նպատակով տուած են 100 անգլիական ոսկի:

Վերջերս, 1947-ին, առաջին անգամ ըլլալով, հայ մը՝ Իսկենկեր Սյրեփան Մարգարեան Իրաքի խորհրդարանին անդամ ընտրուեցաւ իբր բոլոր քրիստոնէաներու թեկնածուն: Մարգարեան բնիկ պաղարացի, երկրասարդ վաճառական մըն է, որ քաջածանօթ է արաբ լեզուին: Ազգային գանազան մարմիններու և Ն. Բ. Ը. Միութեան վարչութեան անդամակցած է: Միջազգային դիրք մը ունի, իբր անդամ Պաղարացի առևտրականներու ընկերակցութեան վարչութեան և շաք սիրուած է արաբ շրջանակներէ և յարգանք կը վայելէ պեղական շրջանակներու մէջ: Մասնակցած է 1939 Էն առաջ Իրաքի մէջ գումարուած առևտրական միջազգային համաժողովին և 1946-ին ալ՝ Նիւ-Եորքի մէջ գումարուած առևտրական միջազգային խորհրդաժողովին՝ իբրև իրաքեան պարտութեան անդամ:

ՆԱՅ-ԿԱԹՈՒՆԿ ՆԱՄԱՅՆՔ¹

Կաթոլիկ քարոզական գործունէութիւնը կը սկսի Իրաքի մէջ Պասարայէն, ուր եւրոպացիք զաղութ մը ունէին ԺՋ դարու կեսերէն սկսեալ: 1623-ին Կարմեղեան լսպին վարդապետներ հաստատուած են Պասարա և ֆրանսական պաշտպանութեամբ գործի ձեռնարկած և քեղացի քրիստոնէաներէ մաս մը իրենց կողմը շահած են:

Վինգ քարի վերջը, այսինքն 1628 Օգոստոս 10-ին, Պաղարացի կու գան երեք քարուչին ֆրանսացի քարոզիչներ, որոնք ճամբայ ելած էին Մպահան երթալու և հոն առաքելութիւն մը հաստատելու համար, սակայն Պաղարայէն մեկնելէ յարմար կը դադրեն նոյն քաղաքին մէջ ալ կայան մը ունենալ, ուստի իրենցմէ մին ՔՈւրե Juste de Beayvais հոն կը մնայ և միւս երկուքը իրենց ճամբան կը շարունակեն («Աւետիք», 1945, էջ 56): Այս քարուչիներու կրօնատրոն 1628-1638, այսինքն մինչև օսմանցիներու գրաւումը, 10 քարի կը մնայ Պաղարացի, կը գործէ նեստորականներու, յակոբիկեան առօրիներու և հայոց մէջ և կը յաջողի անոնցմէ մաս մը կաթոլիկ դաւանութեան դարձնել: Այս Ն. Յուստոս (Juste) կը բանայ նաև դպրոց մը, որ վերջը աւելի կ'առաջադիմէ: Մուլթան Մուրապ Դ, երբ Պաղարայէն կը գրաւէ 1638 թ., այս առաքելութեան գործը ծանր հարուած մը կրէ: Անիկա նոյնիսկ նոյն քաղաքին վերջերը բռնի կը գրաւէ քարուչիներու եկեղեցին, վանքն ու հիւրանոցը: Մեծ դժուարութեամբ քարուչիները վերապահան իրենց սրբազանքները շնորհիւ աղա Միշէլի, որ բնիկ վենետիկցի քրիստոնէայ մըն էր և Թօփնը-Պաշին, որ Մուլթան Մուրապի յոյժ սիրելիին էր: Անիկա մինչև վերջը կը պաշտպանէ քարուչիները: Բայց ասոնք իրենց եկեղեցիներուն վերաբերեալ փրկանալէ վերջ, հարկադրուեցան թոյլ քալ, որ իրենց յարուկ աղօթարեղիին մէջ պարբերաբար պաշտամունք կատարէին իրենց ձեռով կաթոլիկ չնողոց հայերը, ինչպէս նաև արևելեան ժողովուրդները: Անգամ մը նոյնիսկ աղա Միշէլ կը հրաւիրէ հայերը, որ իրենց փոսերէն մին հանդիսաւորապէս կատարեն այդ քարուչին եկեղեցիին մէջ («Աւետիք», 1946, էջ 57-58): Պաղարացի առումէն 20 քարի չանցած քարուչիները ուրիշ ղօթախարութիւն մըն ալ ունեցան 1658-ին, երբ Պաղարացի կուսակալը՝ Մուհամմէտ փաշա Էլ-Խասաքի, յանկարծ զանոնք արաբաքսելով իրենց եկեղեցիէն ու հիւրանոցէն, քանդեց շէնքերը և հոն կառուցեց մեծ մզկիթ մը, որ մինչև այսօր կը մնայ և ճանօթ է «Ճամի-Էլ-Խասաքի» անունով: Բայց ամիս մը չանցած կուսակալը ծանրապէս կը հիւանդանայ, և բժիշկ քարուչիին դիմել կը ստիպուի և անոր շնորհիւ կ'ազատի սրոյց մահէ, և ասոր համար կը շնորհէ քարուչիներուն առաջինէն աւելի գեղեցիկ ու աւելի մեծ փուն մը կառուցուած ճիշդ դիմացը մզկիթին: Քարուչիները անմիջապէս

¹ Այս հատուածին պատրաստութեան առեւ արքի առջև ունեցած են Հ Ներսէս ժայրագոյն վարդապետ Մայեղեանի «Պատմական ակնարկ մը Հայ կաթոլիկ հասարակութեան վրայ յիշաբ» յօդուածաշարը, հրատարակուած «Աւետիք»-ի մէջ, ԺԴ տարի, 1945, թ. 5-8, 9-10, 11-12 և այլն:

եկեղեցիի կը վերածնն իրենց շնորհուած փան ընդարձակ «սէրփապը», որմէ մաս մըն ալ պարտով մը բաժնելով, ոչ-կաթոլիկ հայերու և ուրիշ ազգերու կը յարկացնեն, որպէսզի պաշտամունք կատարեն:

Այս փոքրիկ հափուածը ահա կորիզը կ'ըլլայ կաթոլիկութեան, որ կ'աճի յաջորդ փարիներուն: Քարուչինեանք կապալինէին ֆրանսական ուժին և պաշտպանութիւն ապահոված ըլլալով իրենց գործը անարգել առաջ կը փանէին:

Անգամ մը փեր Արիսպակէս անուն քահանայ մը, որ կաթոլիկութեան յարած է, կ'ամբաստանուի և կը բանտարկուի, բայց քարուչինեանք ոչ միայն զայն բանտէն արձակել կու փան առանց ունէ պարիժի, այլ նաև ամբաստանողը բաղաբէն քսորել կու փան (Le Missioni dei Minori Capuccini, հր. VI. del. P. Clemente de Terzorio կամ «Աւեփիք», 1946, էջ 56):

Դարձեալ ուրիշ անգամ մը, 1698-ին, երբ խումբ մը հայեր կաթոլիկութեան կը յարին, կը մարտնչուին կառավարիչին, որ շրջայակապ բանտ նետել կու փայ անոնցմէ շարքերը, բայց քարուչին կրօնաւորները զանոնք կ'ազատեն, այս անգամ 700 դահեկան փուզանք վճարել վերջ (փեն նոյն, էջ 71, «Աւեփիք», նոյն):

Նախաձեռնները անկի կ'ամբաստանուին նորադարձները, որոնք կը յաճախեն քարուչիններու եկեղեցին և իրենց փառքը կը դրկեն դպրոցը:

Ժամանակ մը վերջ քարուչին մը Պաղտար կու զայ և կը գտնէ հոն երեք ուրիշ միաբանակիցներ, որոնց մեծաւորը բոլորովին նուիրուած էր քարոզչութեան և խոստովանանք լսելու Պաղտարի զանազան ազգերու պարկանող կաթոլիկներուն մէջ, որոնք սուրիանի, մելիթի, հայ և յակոբիկեան համայնքներէն էին: Պաղտարի մէջ այդ միջոցին ոչ երոպացի կար և ոչ այլ միաբանութեանց պարկանող կաթոլիկ կրօնաւորներ (նոյն):

Երեք քարուչիններէն երկրորդը ուսուցիչ էր դպրոցին մէջ, ուր աշակերտները կը սորվէին իրաւերէն ու լափիններէն լեզուները և եկեղեցական երգեցողութիւնը, որովհետև այս քարուչին կրօնաւորները սովորութիւն ունէին հանդիսաւոր պարարագ ընելու ամէն փոս օրերը և նաև քարոզելու: Երրորդը՝ Երթայր (Frère) էր, իբր բժիշկ անխափր զամենքը կը դարմանէր (Le Missione dei Minori Capp., էջ 69, «Աւեփիք», 1946, էջ 57):

Իրաւացի մարտնչալի մը՝ Urbano Cerri, կը գրէ. «Ֆրանսացի քարուչինները ունին ի Պաղտար եկեղեցի մը և հիւրանոց մը: Անոնց ձեռք բերած յաջողութիւնը այնպէս է, որ նոյնիսկ մահմետականները կը յարգեն ու կը պարտուն զանոնք՝ բժշկութեան և ուսողական զիտութեանց մէջ իրենց ունեցած մեծ հմտութեանը պարճառով: Կաթոլիկ դաւանանքի հայերը և ասորիները անոնց եկեղեցին կը յաճախեն, և իրենց զաւակները անոնց դպրոցին մէջ կ'ուսանին ու կը հրահանգուին: Պաղտարի հաւարացեալներուն թիւը շար մեծ է (նոյն, էջ 57):

Ներսէս ծայրագոյն վարդապետ Մայեղեան, թիւի մասին ըստածը չափազանցութիւն կը համարէ, վասնզի, ինչպէս փետնուեցաւ վերը, 1675-ին, ըստ Յիսուսեան կրօնաւորի մը, Պաղտարի մէջ ամէն

ազգի քրիստոնեաներու թիւը հազիւ 1200 էր, և անոնց մէկ փոքր մասն էր որ կաթոլիկ էր: Եւ ինչպէս կը փետնուի, բոլոր ոչ-նեստորական քրիստոնեայր կ'օգտուէին քարուչինեանց եկեղեցին:

Այս երևոյթը շար անսովոր բան մը չէ: Ինչպէս յայտնի է, նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ Խրիմէն գաղթող հայերը, քաղցրուց թաղին մէջ (Մալմաթօմրուք) ընկերակցաբար կը գործածէին Ս. Նիկոլոս եկեղեցին, որ թուրքերը գրաւելով վերջէն մզկիթի վերածեցին (այսօր՝ Քէֆէլի ճամի):

Այսպէս, քարուչին կրօնաւորները 1628-էն սկսեալ քարոզչութիւններով կրցան իրենց կողմը շահիլ ի մէջ այլոց հայեր և կազմել փոքրիկ համայնք մը, ինչպէս կը մակաբերուի ֆրանսացի Paul Lucas-ի ուղեգրութեան քանի մը փողերէն: Paul Lucas 1701 Սեպտեմբեր 7-ին կը հասնի Պաղտար և կ'իջևանէ քարուչիններուն հիւրանոցը: Ան կ'ըսէ. «Նկատելով, որ ասոնք միակ միսիոնարներն են, որ Պաղտար կը գտնուին, կրնանք ըսել, թէ այս կրօնաւորները մեծ համայնք մը առաջ կը բերեն հայերէ, յակոբիկեաններէ և նեստորականներէ, որոնք կրօնափոխ կ'ընեն ամէն օր: Ուրբերորդը (Սեպտեմբերի), փոս Սուրբ Աստուածածնի, անակնկալը ունեցայ եկեղեցիին մէջ փետնելու աւելի քան երկու հարիւր անձեր, իրենց մեծ պարարագին» (իր ուղևորութեան գիրքը, էջ 87, նաև «Աւեփիք», 1945, էջ 59):

Նոյն ֆրանսացին չորս օր վերջը (12 Սեպտեմբեր 1701), հանդիսարես կ'ըլլայ ցաւալի փետարանի մը: Ատրուան ժամը 10-ին զօրքերու զումարակ մը կը յարձակի քարուչիններու եկեղեցիին և հիւրանոցին վրայ և զանոնք կը թալանէ: Քիչ վերջ կը հասնի կուսակալը՝ Տալթապան Մուսթաֆա փաշա (վերջը եպարքոս եղած և սպանուած) և քանդել կու փայ հիւրանոցին մէկ մասը և դուրս վարել կու փայ ամբողջ բնակիչները:

Քարուչինեանք կը դիմեն Կ.Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանին, որ Բ. Դրան կը դիմէ, բայց ոչ մէկ օգուր կ'ունենայ: Քարուչինեանք յուսահար կը լքեն Պաղտարի իրենց կայանը և անդարձ կը հեռանան անկէ 1708-ին:

Այս դէպքին հետևանքով Պաղտարի կաթոլիկները, ընդ որս նաև հայ-կաթոլիկները, ժամանակ մը առանց եկեղեցիի և առանց քահանայի մնացին, և ոմանք սփիւտեցան Պասրա և այլուր գաղթել, մինչև որ 1721-ին Պաղտար հասաւ Կարմեղեան կրօնաւոր մը՝ P. Joseph-Marie de Jesus, իբր Առաքելական փոխանորդ (Vicaire Apostolique): Ասիկա եօթը փարի աստանդական ապրել վերջ հրաժարեցաւ և Պաղտարէն մեկնեցաւ: Ասոր յաջորդեց ուրիշ ֆրանսացի Կարմեղեան կրօնաւոր մը՝ P. Emmanuel de St. Albert, որ Պաղտար կը հասնի 1728 Մարտին և հոն կը գտնէ միայն 30 ընտանիք ամէն ազգի կաթոլիկներ: Ասիկա կը յաջողի 1731 Յուլիս 3-ին փուն մը գնել և անոր մէջ հաստատել աղօթաւայր մը, նուիրեալ Սուրբ Թովմաս Առաքելին: Յետոյ կը բանայ նաև փոքրիկ դպրոց մը: Իր ընկերներուն աջակցութեամբ կ'աշխարհի նաև կրօնաւար գործունէութեան: Կարմեղեաններուն թափած ջանքերը իրենց արդիւնքը փուին: 1753-ին Պաղտարի կաթոլիկներուն թիւը

հասաւ 84 ընտանիքի, որոնց 15-16-ը միայն հայ: Այսօր, այդ հնօրեայ ընտանիքներէն միայն երկու, այսինքն Յարութիւն և Սվազը-Օղլու գերդաստանները¹ ցարդ կը մնան: Համայնքին ամէնէն նշանաւոր անձն էր բնիկ համարանցի՝ Պեպրոս աղա Քիւրքճիպաշին, որ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է ոչ միայն հայերուն, այլ նաև օտարագրի միւս կաթոլիկներուն:

Ն. Էմմանուէլ Կարմեղեանը՝ 1741-ին նշանակուեցաւ Պաղտատի ֆրանսական հիւպատոս, իսկ 21 Յունուար 1743-ին Պաղտատի լատին թեմին վիճակաւոր ձեռնադրուեցաւ՝ «Բաբելոնի եպիսկոպոս» փոխդոսով, եւ այս առթիւ սկսաւ գործածել իր ընտանեկան մականունը, որ է Պայէ (Mgr. Baillet):

Այդ թուականներուն, ինչպէս յայտնի է, հայ կաթոլիկները փակաւին անջար հասարակութիւն չէին կազմած, ուստի Պաղտատի մէջ, ինչպէս այլուր, շարունակեցին մկրտուիլ, պսակուիլ և թաղուիլ ընդհանրապէս հայ քահանաներու ձեռքով և կը յաճախէին անոնց եկեղեցին միայն և երբեմն ալ եկեղեցւոյ խորհուրդները անոնցմէ կ'ընդունուէին:

Կարմեղեանը այսպէս կ'օգտուէին հայ կաթոլիկներէն և չէին ուզեր, որ հայ-կաթոլիկ եկեղեցականներ հասարակութիւն Պաղտատ և իրենք մտարկարարեն հայ-կաթոլիկներու հոգևոր պէտքերը:

Այս չկամութիւնը քանի մը դեպքերով կը հաստատուի:

Այսպէս, 1758-ին, Նեղկաստան երթալու համար, երբ Պաղտատ կը հասնին Անտոնեան միաբանութենէն Ն. Դանիէլ Էմիրզեան կամ Միրզայեան փիարալէքիոցի (1722-1758 Օգոստոս 25) և հ. Գաբրիէլ Տեր-Մարթոնսեան դարիժեցի (1718-1773) Mgr. Baillet անոնց ջոյլապրեց որ Պաղտատ մնան և ոչ ալ արտօնեց որ Պասրա իջնին, այլ սրիպեց որ Մուսուլ երթան: Ն. Դանիէլ հագիւ Մուսուլ կը հասնի և կը վախճանի, իսկ Ն. Գաբրիէլ կը դառնայ Լիրանան:

Սակայն այս թուականէն վերջ Մոնու Պայիէ կը մեղմանայ և յաջորդ հայագրի կաթոլիկ եկեղեցականներուն, որոնք Պաղտատ կու գան, առարկութիւն չ'ըներ: Այսպէս, Պաղտատ կու գայ 1766-ին Անտոնեան միաբան Ն. Աբրահամ Փերիմեան, որ 5 Փետրուարին կը գրէ իր մեծաւորին, թէ՛ «դարձեալ յաղերս լինիմ, զի երկու թուրք գրեցէք՝ զմին ջուղայեցի Սահրարի որդի Ափայէլ աղային, և միւսն առ Քիւրքճիպաշի Պեպրոս աղային, զի սոքա յոյժ սիրով ընկալան զմեզ և ամենայն աւուր ի փան Ափայէլ աղային հաց ուրեմք յառաօք և յերեկոյ... յոյժ բարի անձինք են, և մեք զնոսա փոխան մխիթարելու, ինքնեանք զմեզ մխիթարեն, կարծեմ թէ մինչև ի Զարիկ ոչ կարենք անցանել Նեղկաստան: Դարձեալ ասեն բազումք, թէ զուր ջան անօգուր վաստակ գործէք երթալովն ձեր անդր: Դարձեալ Ափայէլ աղա ասաց, թէ ըստ Տոմենիկեանց արարողութեան երթայք ի Մանիլայ, շար շար օգուր փեսանէք, եւ թէ դուք կարէք փոխիլ, գրեցէք առ հոգևոր փրէրն, զի

նրաման փայցէ, զի կարող լինիք որպէս ջահկեցիք փոխան «խաղաղութիւն ամենեցուն» ի ասել «Տէր ընդ ձեզ» և այլն և այլն: Դուք ևս ջննեալ գրարին իմաց գործիցեք»:

Անտոնեան միաբանները այսպէս որքան հոգևոր, նոյնքան նիւթական ակնկալութիւններով, այսինքն ժողովարարութեամբ կու գային այս կողմերը: Այսպէս, հ. Անդրէաս Ուզունեան այնթապցին 1770-ին գացած է Պաղտատ և Պասրա, ուրկէ 16 Սեպտեմբեր 1770-ին կը գրէ Նոմ իրենց վանքին մեծաւորին. «Այս են անուանքն, որ օրհնութեան եւ շնորհակալութեան զիր պիպի գրէք, որ փուած ողորմութիւն եւ աշխարհէն յամի Տեառն 1770 Յուլիսի 8 օրն»:

«Նախ եւ առջ հայոց և լատինացւոց այս են անուանք.

1. «Պարոն Սրբեփան աղա Հազարմալեան և կողակից նորա Ոսկումն և աղա Պեպրոս որդի նորա և Ուլանայն մեծ դուստր նորա և Նանաճան փոքր դուստր նորա և մայր Խաթուն Շեհրիմանեան ի փան նորա և ամենայն մեծի և փոքրի ի փան նորա (Պասրա)»:

2. «Պարոն Պեպրոս աղա Մելիքեան և կողակից նորա Մարում Խանում և Ռէճիմէն մեծ դուստր նորա, Մուֆիէն փոքր դուստր նորա եւ ամենայն մեծի և փոքրի ի փան նորա»:

3. «Պարոն Աղասին Յակոբճանեան և Թագուհի քոյր նորա և Ռօզէն կողակից նորա» (երկու ընտանիքն ալ ի Պասրա):

4. «Պարոն Սրբեփանու Պապիկեան եւ Կարարիմէն կողակից եղբօր նորա պարոն Պօղոսին եւ եղբայր նորա մին է ի Վենետիկ աբբայի վանքն, և պարոն Սրբեփանու շար լաւ և բարի մարդ է և նա մեզ համար շար աշխատք եղև վարձն յԱստուծոյ առջէ»:

5. «Պարոն Աւեր աղա Իպրահիմենց և պարոն Պեպրոս եղբայր նորա և մօր նորա եւ կողակից և ամենայն մեծի և փոքրի ի փան նորա» (ի Պասրա):

6. «Պարոն Աթանէս Դանիէլեան եւ Դշոյն կողակից նորա և որդի նորա և ամենայն փան նորա (ի Պասրա):

7. «Խոճա Խանէն Խարախաշեան և կողակից նորա և որդիք նորա և Շմոնէն հարս որդւոյ նորա և թոռանց նորա, եւ են ազգաւ առրի և շար ողորմած. Աստուած շէն պահէ, զիր սրապի» (Պասրա-Պաղտատ):

8. «Պարոն Ծափուր Մինասեան բժիշկ» (ի Պասրա):

9. «Աղա Ֆրանսիզ Ռուսօ, ֆրանկեվար» (ֆրանսական ապագայ հիւպատոս):

10. «Սինետր Զօլուր Բիլո Ֆրանսիզ. ֆրանկեվար»: (Նեղիկ-ֆրանսական վաճառականական ընկերութեան փնէրէն):

11. «Սինետր Ճիզէր Լեոն, Վենետիկի Օհանէս

¹ Այս ընտանիքներէն առաջինը ծագումով կարնեցի էր և երկրորդը՝ սեբաստացի, որ բաժնուած է ներկայիս չորս ճիւղերու, զանազան մականուններով՝ Գագո, Կոզմոյ, Պետրոս և Ֆրանսիս (Տե՛ս «Աւետիք», 1946, էջ 59):

Սեղբոսեան աղային մարդն է, ֆրանկեվար» (Պասրա-Պաղպար):

12. «Տէր Գրիգոր Օհաննեսեան» (ի Պասրա):

13. «Կուռնեկոս եպիսկոպոս Կարմեղեան, ֆրանկեվար»:

«Շար և շար օրհնութեան և շնորհակալութեան գիր գրեցէք ի քաղաքն Պասրա հայոց ուղղափառաց, նախ և առաջ գերամեծար Միքայէ վարդապետին (Չամչեան), որ մին ի միաբանից արքայոց վանքէն եւ նա բարի սիրով ջանաց և շար աշխատք եղև վասն մեր ողորմութիւն ժողովելու, վարձն Աստուծոյ առցէ»:

Ինչպէս կը փնտնուի, յիշուած հայ ընդհանրեցողքը աւելի Պասրա կը գտնուէին, քան թէ Պաղպար, ինչ որ ցոյց կու տայ, թէ հոն կաթողիկոսութիւնը աւելի տարածուած էր:

3 և 5 թիւերուն մէջ յիշուած ընդհանրեցողքը ազգաւ հայ չէին, այլ բնիկ սուրիացի մարոնիներ, որոնք Սախ և այլն մակնուումը միևնոյն փոհմէ կը սերէին և Նոր Զուղա կամ Պասրա ծնած ըլլալով՝ գրեթէ հայացած էին:

Իսկ Կուռնեկոս Կարմեղեան եպիսկոպոսը՝ ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ վերոյիշեալ էմմանուէ Պայիէ եպիսկոպոսը, որ ճարակող սարսափելի ժանտախափի մը գոհ գնաց 7 Փետրուար 1773-ին: Նոյն համաճարակին գոհ եղան նաև Պաղպարի և Պասրայի բոլոր Կարմեղեան հայրերը:

Վարիկան, իմանալով պատահած աղէքը, անմիջապէս կը խնդրէ Մարտինի Պալիթ արքեպիսկոպոսէն, որ հաճի Պաղպար երթալ վախճանեալ լապին եպիսկոպոսին և անոր ընկերներուն փեղը բռնելու համար առժամանակեայ կերպով: Պալիթ արքեպիսկոպոս կ'երթայ Պաղպար, կը մնայ քանի մը ամիս և կը դառնայ իր աթոռը, ուր չհասած կը վախճանի:

Վերոյիշեալ Անդրեաս վարդապետ Ուզունեան, երկրորդ անգամ Պաղպար կ'երթայ 1782 Մայիսի վերջերը և մինչև Սեպտեմբեր 10 կը մնայ հոն, հիւր կ'ըլլայ Կարմեղեանց վանքը, վասնզի Բարսեղ-Պետրոս Գ. Ազգարեան կաթողիկոսը Չմմաթի վանքին մէջ կ'ընտանաց մը հաստատելու համար հանգանակութիւն կատարել յանձնարարած էր իրեն: Անդրեաս վարդապետ կը հաւաքէ 745 դոմուշ (ուրաքանչիւր դոմուշ համարժէք էր գրեթէ 20 ողջ դահեկանի՝ ութը անձերէ միայն, որոնցմէ մէկն էր աղա Մարգար Խաթարեան, որ կաթողիկ չէր, այլ հայ եկեղեցւոյ գաւակ և Պաղպարի Անգլիայի փոխ-հիւպատոսը):

Ն. Անդրեաս վարդապետ երրորդ անգամ 1787-ին կ'երթայ Պասրա, իրեն հետ ունենալով քերթ Թովմաս անունով քահանայ մը, որուն հետ Նոյկասարան ալ կ'երթայ ժողովարարութեան: Իսկ 1792-ին Դ. անգամ կու գայ Պասրա, դարձեալ իբր անցորդ կամ ժողովարար:

1780-ին է, որ առաջին անգամ իբրև ժողովրդապետ և հոգևոր հովիւ կու գայ հայ-կաթողիկ կրօնաւոր մը Պաղպար, որ է հ. Անտոն Սըճեան հալէպցի (1745-1827), միաբան Անտոնեան, որ Պաղպարէն Պասրա անցաւ և ուզեց հոն մնալ, բայց չկրցաւ, վասնզի իր և Կարմեղեան կրօնաւորի մը միջև գծութիւն ծագեցաւ և սպիւղուցաւ Պաղպար դառնալ, ուր դարձեալ վեճ ունեցաւ Կարմեղեաններու հետ: Այս վեճը

այնքան մեծցաւ, որ Նոն՝ Մարտինի Պետրոս եպիսկոպոս Եղիազարեանը մատակարար նշանակեց Պաղպարի և Պասրայի գաւառներուն վրայ:

Անտոնեան միաբանութեան դիւանին մէջ այս վեճը կը բացարձակապէս պէտք չէր: «Ի գրանի Սըճեան հօր Անտոնի մերոյ անդ ի Պաղպարի 1780 իբրև ազգաւոր խնամք նորա ի վեր ելին, շարժեաց նա զնախանձ լապին միախոնարաց, որք և փակեցին զեկեղեցին ընդդէմ նորա՝ առ ի յիւրեանս կորզել զհայազգի ժողովուրդ քաղաքին: Բողոքեալ աստի և անդի ի Նոն՝ իրաւունքն յայտնեցան հօր Անտոնի, որ ի 1782 Փետրուար 23 երամանաւ և վճռով պրօպականտայի յինքնուրոյն ժողովրդապետ երաբարակեցաւ ի վերայ հայազգի ժողովրդեանն Պաղպարու և Պասրայի անկախ և բացարձակ իշխանութեամբ: Բայց վճռաս ասէին միախոնարքն չկարէ պրօպականտան փրել ի վերայ եկեղեցւոյն մերոյ, որոյ քերթ զթագաւորն ճանաչեմք Գաղղոյ և զհիւպատոս նորա, որ նստի ի քաղաքիս, զորոյ և զպաշտպանութիւն խնդրեալ նոցա ամրացան ի նախառակութեան իւրեանց:

«Ընդունիլ եպիսկոպոսին զիշխանութիւնը փութացաւ հասանիլ ի Պաղպար, բայց երկմիտ խորհուրդով, թէ պրօպականտայի ամէր, ոչ բնն միախոնարքն զիւրոյ արևելեան եպիսկոպոսը որ կարիցէ ի չափու ունենալ զայնոսիկ:

«Յորդորեաց նա զհայր Անտոն հեռանալ ի քաղաքէն, որպէսզի վեճն անձնականութեան համարիցի, և փոխանակ նորա նստեց անդ զհայր Յովսէփ մեր Զրեան, որ յառաջն ի Դամասկոս էր: Մանաւանդ թէ առ ի չքալ առիթ զգոռութեան և ոչ յեկեղեցին երթալ յօժարեցաւ, զնոյն զգուշութիւն աւանդեաց առնել և հայր Յովսէփայ մինչև հոգիքն հանդարտեցին, որով և դարձ արար ի Մերտին: Եւ արդարև այսու վերայ հաստատեցաւ խաղաղութիւն ի Պաղպար»:

Նոյնիսկ հ. Սըճեան ունի երկու նամակներ (1781 Օգոստոս 20 և 1783 Մարտ 25 թուականով), ուր բացորոշ կ'երևայ, թէ լապինները արգելք կ'ուզեն ըլլալ հայ-կաթողիկ քահանաներուն Պաղպար և Պասրա հաստատուելուն:

Ն. Անտոն Սըճեան կը մեկնի 1784-ի վերջերը կամ 1785-ի սկիզբները Մարտին և անկէ՝ Նալէպ և Լիբանան:

1785-1787 - Պետրոս եպ. Եղիազարեան Պաղպարէն կը մեկնի 1787 Ապրիլ 24-ին, իր հետ փանելով հ. Ռաֆայէլ Փերիմեանը: Մարտին նստելէ քանի ամիս վերջը՝ Յուլիս 1787-ին կը վախճանի:

1785-1802- Նայր Զրեան կամ Մարտիրոսեան ետղիկացին, միաբան Անտոնեան (ծն. 1733-ին), որ եպիսկոպոսին խորհուրդով զրգոռութեան փեղի չքալու համար Կարմեղեանց եկեղեցին չյաճախէր, այլ վարձու փուն մը, ուր կը բնակէին ինք և եպիսկոպոսը եւ հոն կը պատարագէ: Այսպէս Կարմեղեանց և հայ-կաթողիկ եկեղեցականներու միջև համերաշխութիւն կը գոյանայ (տե՛ս իր նամակները «Աւերիթ», 1946, էջ 95): Նայր Յովսէփ կ'ապրի նեղ պայմաններու մէջ, վասնզի հակառակ Պետրոս եպիսկոպոսի որոշման, իրեն ռոճիկ չի տրուիր (տե՛ս նոյն, էջ 95 իր աշխարհաբար մէկ նամակը):

1787-ին հայր Յովսէփ կը հաղորդէ, թէ Պաղտարի հայ երևելիները, ինչպէս Սրբեփան աղա Պապիկեան և քանի մը պոլսեցի վաճառականներ Պաղտարէն պիտի մեկնին և պիտի մնան «մանար մըժուր» ժողովուրդ: Նայր Յովսէփ քանի մը փարի վերջ գոհ է իր վիճակէն: 1793 Մայիս 10-ին իր արքայազն կը հաղորդէ, թէ իր փան մէջ բացած է փոքր դպրոց մը, որ 12 աշակերտ ունի. «ոմանք ուղղափառք են, իսկ ոմանք՝ հայք, ոմանք Սաղմոս կարդան, ոմանք՝ Նոր կրտակարան, իսկ այլ ոմանք գիր ուսանին և սպասաւորութիւն պատարագի ծայնաւորին» և կը յարէ, թէ «այս խիզանիքն (տղաք) փարուայ փարի մին ընծայ բերեն և արով ապրիմ և շարանամ»:

Նոյն փարին երկու աշակերտ ալ կ'աւելնան:

1794 Մարտ 3-ի թուակիր նամակէ մը կը տեղեկանանք, թէ Պօղոս անունով հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոս մը, որ Մարտին էր, կ'ուզէր Պաղտար գալ, սակայն Սրբեփան աղա Պապիկեան կը գրէ թասպագեան Յովակիմ եպիսկոպոսին, որ չթողու գայն տեղէն շարժիլ, մի գուցէ վնաս հասնի Պաղտարի կաթոլիկ հայոց, քանի որ խառնակութիւն կայ և «Էջմիածնայ նուիրակն աստ է»:

Նայր Յովսէփի պաշտօնավարութեան շրջանին Պաղտար կու գան քանի մը քահանաներ և իրեն հիւր կ'ըլլան («Աւետիք», 1946, էջ 96): 1802-ին հայր Յովսէփ Զրեան կը մեկնէ Պաղտարէն Մերփին, իրեն կը յաջորդէ:

1802 (Պ). - Տէր Սահակ, Լիբանանցի, կը կարծուի, որ աս ժողովրդապետ եղած է, սակայն շար որոշ չէ. իր մասին տեղեկութիւններ կը պակսին («Աւետիք», 1946, էջ 95):

1805-1809 - Տէր Ղուկաս Աստուածաբարեան, կարնեցի, Գրիգոր կաթողիկոս Քիւսիլեանէ կը դրկուի Պաղտար: Գործունէայ քահանայ, որուն առաջին գործը եղաւ երկու փուն գնել (1806 Սեպտեմբեր 3-ին (100 դահեկանով) «վասն մշտնջենաւոր բնակութեան քահանայից և պատարագելոյ անդ», միջնորդութեամբ Յովհաննէս Պէգերկանապաշի երևելի վաճառականին¹: Այսպէս 1808-էն սկսեալ այս փան մէջ կը մատուցուի պատարագը («Աւետիք», Ա փարի, էջ 80):

Նորոգութեան համար կը ծախսէ 2900 դահեկան: Տէր Ղուկաս կը մնայ մինչև 1809 կամ 1810 և ապա կ'երթայ Մաղրաս Չմմառի վանքին վերաբերեալ գործերու համար: Կ'այցելէ նաև 1818-ին Կալկարա, ուրկէ 6600 ռուբլի կը դրկէ Չմմառ: Կը վախճանի 1823 Մայիս 10-ին:

Իր պաշտօնավարութեան արեն կամ քիչ առաջ Պաղտար կը հանդիպին հայ-կաթոլիկ եկեղեցականներէն Յովսէփ Գարապաճախեան (1805) Թեհրան և Սպահան երթալու առթիւ և Սերովբէ վարդապետ

¹ Յովհաննէս տիարպէրիցի էր և որդի Աստուածատուրին, որոյն Գասպարի Պէգերկանապաշի, սակայն Պաղտատ ամուսնացած և երեք մանչ և չորս աղջիկ գաւակ ունեցած էր: Աստուծոյ Անժէի որդին էր Փիլիպպոս վարդապետ Մաղարեան, որ արդիւնաւոր ժողովրդապետը եղաւ Պաղտատի հայ-կաթոլիկներուն, իսկ Ովասնայի կողակիցն էր ֆրանսացի զինուորական մը, որ եղած էր aid de Camp Նաբոլէոն Պոնապարտի և յետոյ իբր մարզիչ ծառայած էր Օսմանեան բանակին մէջ ի Պաղտատ Տաուտ փաշայի զինուորական հրամանատարութեան առնէ:

Վարդապետան կարնեցի, Ուրբանեան վարժարանի աշակերտներէն, որ մուրք գրնելով անգլիական հիւպարոսարան իբր ուսուցիչ, կը դիմէ Եփրեմ կաթողիկոսին և կը դառնայ մայրենի եկեղեցիին ծոցը: Կ'առնէ Էջմիածնայ նուիրակ Վրթանէս վարդապետի Անգլիայի հիւպարոսարան ւսանող թողած դրամները, կ'երթայ Էջմիածին, Աստուծոյն եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի և կարևոր դեր կը կատարէ իր ժամանակին (ՆԱ, 1931, էջ 72 և 252):

Նաւանորէն փեր Ղուկաս վարդապետի ժողովրդապետութեան արեն Պաղտարի կաթոլիկ հայերուն թիւն էր 33 փուն կամ 130 անձ և Պասարայի՝ 20 անձ: Բայց ըստ Ներսէս ծայրագոյն վարդապետ Մայեղեանի Պաղտարի հայ-կաթոլիկները բացառիկ և կարևոր դիրք մը ունին, շնորհիւ անցորդ և մնայուն մեծ և փոքր վաճառականներու, որոնք 1775-էն ի վեր սկսած էին Պաղտար երթնելէ և անկէ երթալ դէպի Նոյնկասարան¹:

1811-1822 - Տէր Սահակ Միքայէլեան կարնեցի կը յաջորդէ փեր Ղուկասի: Չմմառի վանքի միաբան, ձեռնադրուած էր 1803 Մայիս 3-ին: Տէր Ղուկասի գնած փան մէջ կը պատարագէր և պաշտամունք կը կատարէր: Այս ձևացեալ մատուցող 36 փարի կը ծառայէ իբր աղօթավայր: Տէր Սահակ 1819-ին կը գնէ իր բնակարանին կից փուն մը մահմետականներէ:

Իր պաշտօնավարութեան արեն, 1816-ի սկիզբները, Պաղտար կու գայ Մարտինի թասպագեան Յովակիմ եպիսկոպոսը և 17 Մարտին կը դառնայ Մարտին:

1821-ին ի Պաղտար կը վախճանի նորջուղայեցի Յովհաննէս վարդապետ Յարութեան (1720-1821), Ուրբանեանի աշակերտներէն, որ 1790-էն ի վեր Պաղտար կը մնար և կ'օգնէր տեղւոյն ժողովրդապետներուն: Իր 20 հայերէն ձեռագիրները կրակած է Չմմառի վանքին:

Տէր Սահակ 1822 Յունիս 3-ին Պաղտարէն մեկնեցաւ և պահ մը Չմմառ մնալէ ետք, 1823 Ապրիլ 16-ին, Չմմառէն վերադարձնելու մեկնեցաւ Պաղտար: Իրեն կ'ընկերանային այս անգամ Ռափայէլ Զարֆնեան կաթոլիկ, Շմաւոն Խճաճեան գաղափարացի, որոնք հասան Պաղտար Յունիս 19-ին: Տէր Սահակ ժամանակ մը վերջ փեր Շմաւոնը հետը առնելով Պասարա կ'երթայ, փեր Ռափայէլը Պաղտար ձգելով: Պաղտարի լարին եպիսկոպոսը Պետրոս Աղեքսանդր Գափրի գայն Թեհրան և Սպահան կը դրկէ 1825-ին տեղւոյն կաթոլիկները հովուելու: Այս պաշտօնով ուրիշ անգամներ ալ, ինչպէս 1829-ին, կը դրկուի նոյն եպիսկոպոսէն, որ նաև ֆրանսական հիւպարոսն է Պաղտարի:

Պասարայէն Նոյեմբեր 17-ին նա առնելով Մաղրաս կ'ուղևորին

¹ Աստուծոյ կը յիշուին կաթոլիկ Մուրատեանները, Սօֆիալեանները, Սեղոսեանները, Մարգարեանները, Մուրատեանները, Կենճ-Ուստանները, Շամպագ-Օղլուները, Մարտիշեանները, Թնկերեանները, Երզնեանները, ջուղայեցի Բարիկեանները, կենցեցի Յարութեան Սարգիսեանները, տիարպէրիցի Պէգերկանապաշիները: Հիմա աստուծոյ շատախոհները չկան ի Պաղտատ, բացի Երզնեան գերդաստանէն և Պէգերկանապաշիներէն ճիւղէ մը, որ ծանօթ են Գասպար խան մականունով:

վանքապարկան գործերով: Նոն կը հասնին 1824 Մարտի 3-ին և 1826 Փետրուար 2-ին կը մեկնին անկէ և Պաղտար կը հասնին 2 Փետրուար 1827-ին: Մինչև 26 Ապրիլ Պաղտար մնալէ վերջ, կը մեկնին Ջմառ, ուր կը վախճանի Կր Սահակ 19 Օգոստոս 1828-ին:

1821-1829 - Սրեպիան վարդապետ Վեցմարտեան գաղարացի, որ 1819 Օգոստոս 16-ին ձեռնադրուած էր: 1821 Մարտի 13-ին Ջմառէն մեկնելով Մուսուլի ճամբով Պաղտար հասաւ Մայիս 12-ին, երբ դեռ Սահակ վարդապետ հոն էր: Սրեպիան վարդապետ կը գնէ երեք փուներ իր բնակարանին մօտ՝ Աթ-Աղաճի և երբեմն ալ ճամի-էլ-Խուլաֆա թաղին մէջ, ուր կը գտնուէր Կարմեղեանց եկեղեցին:

Այս փուներուն վրայ վերջէն անցաւ ուրիշ փուն մըն ալ, գայն գնեց Գրիգոր կաթողիկոսին կողմէ Կարապետ որդի Յովհաննու Մարաֆեան 17 Օգոստոս 1829-ին: Նմանապէս 1841 Մայիսի 8-ին կը գնուի անոնց մօտ Ուղուրեան Աբրահամի որդի Գրիգորի կողմէ, որ բնիկ պոլսեցի վաճառական մըն էր:

Սրեպիան վարդապետ իր բնակած փան մէջ պզտիկ վարժարան մը կը բանայ, ուր հայ և օտար պզտիկներու կը սորվեցնէր կարդալ-գրել և թուարանութիւն:

Սրեպիան վարդապետ 1829 Յուլիս 18-ին վանք դարձաւ:

1829-1830 - Ռափայէլ վարդապետ Զարֆեան, կ.պոլսեցի, Ջմառեան ձեռնադրեալ: 1819 Օգոստոս 16-ին, Սրեպիան վարդապետի մեկնած արքեն, արդէն Պաղտար կը գտնուէր եւ կը յաջորդէ անոր: Ռափայէլ վարդապետը Սահակ վարդապետ բերած էր, ինչպէս րեանուեցաւ: Ռափայէլ վարդապետ, որովհետեւ Պարսկաստան պիտի երթար, Պաղտար երթալու համար Ջմառէն ճամբայ հանեցաւ 1830 Մայիս 21-ին Շմառն վարդապետը, որ նախապէս Պաղտար եղած էր:

1830-1831 Ապրիլ - Շմառն վարդապետ Խճաճեան (1796-1831), գաղարացի Ջմառեան, քահանայ ձեռնադրուած էր 1819 Օգոստոս 16-ին: Եկաւ Պաղտար և գոհ եղաւ ժանտախարի մը, որ կը սպառնար բնաջնջել Պաղտարի 150,000 բնակչութիւնը:

Այս ժանտախարը զգեստեց նաև Ռափայէլ վարդապետ Զարֆեանը, որ 1831-ի սկիզբները Պարսկաստանէն Պաղտար դարձած էր:

Շմառն և Ռափայէլ վարդապետները թաղուեցան իրենց բնակած փան վարի յարկի սենեակներէն մեկուն մէջ, որ այսօր խանութ եղած է:

1831 Ապրիլ 25-ին կը վախճանի նոյնպէս ժանտախարէ լափին եպիսկոպոս Պետր. Ուլիք Գուփրի:

1830 յունուար 6 թուականը հայ-կաթոլիկ հասարակութեան կեանքի մէջ նշանաւոր հանգրուան մըն է, որովհետեւ օսմանեան պետութիւնը պաշտօնապէս ճանչնալով անջար համայնքի մը գոյութիւնը՝ կը վաւերացնէր գայն: Ներկաբար այլևս պերթով կը հասարակութիւն հայ-կաթոլիկ առաջնորդները:

1831-1839 - Պողոս վարդապետ Ճիհանեան, պոլսեցի (ծն. 1799-ին), 1831 Ապրիլ 27 ձեռնադրուած վարդապետ, Ջմառեան, կը դրկուի 1831 Յուլիս 22-ին անհովի չճգելու համար Պաղտարը: Այս վարդա-

պետը չունէր օսմանեան կառավարութեան վաւերացումը, վասնզի Բ Դուռը չէր ճանչնար նաև հայ-կաթոլիկ նուիրապետութեան գլուխը Լիբանան նստող կաթողիկոսը: Ուստի դիմեցին Կ. Պոլիս Բ Դուռէն պերթա սպանալու համար Յակոբ վարդապետ Չուղուրեան ազգապետ-պարիպարքին միջնորդութեան:

1832 - Սահակ վարդապետ Սրեպիան անունով պերթը կը ստացուի և կը ճանչցուի Պաղտարի և շրջակայ առաջնորդ: Պերթա արուած էր 1832 Փետրուար 3-ին և փարի մը յետոյ՝ 1833 Ապրիլ 12-ին, ներկայացուեցաւ Պաղտարի կուսակալ Լազ Ալի Րիզա փաշային: Այդ թուականէն սկսեալ հայ կաթոլիկ կղերը Պաղտարի մէջ ազատութեան գործադրել սկսաւ իր ծիսակապարութիւնը:

Դժբախտաբար այս վարդապետի մասին ունէր տեղեկութիւն չէր կրցած ունենալ Մայեղեան վարդապետ, որ չի գիտեր, թէ ե՞րբ Պաղտար եկած և ե՞րբ մեկնած է:

Պողոս վարդապետ Ճիհանեան 1833 Մայիսէն սկսեալ հոգևոր մատակարարութեան գործը կը ստանձնէ և կը հաստատուի մկրտելոյ փոմար մը գնձալից յառաջաբանով մը, որուն պատճէնը հրապարակած է Ներսէս ճայրագոյն վարդապետ Մայեղեան (տես «Աւերիք», 1946, էջ 177), և որմէ կ'ընդօրինակեմ:

«Յամի 1833 և Մայիս 30-ին»

«Ես՝ Կր Պողոս Ճիհանեան Լիբանանցիս ի Բաբելովն սկիզբն առաք ի վերուստի հօր բազկաւ և սքանչելոք շնորհեալ ազատութեան պարուն, այսինքն յապարամբ և ի չարական թշնամեաց բանասարկութենէ արգելմանցս զերծեալ յիւր բազում աւուրց, որ այսմ աւուր եղեն մեծ հանդիսի կարարել նորոգեալ գնեպիական զիշխանութիւնս մեր նախ մկրտութեամբ, որ նորածին դուստր միում անուամբ Պասմաճի Անտերիաի յնար երից աւուրց ի լոյս ընծայելոյ և անուն երախայիս կոչեցաւ Սէլոյի (որ ի մեզ յորջորջի Տիրուի) և կնքահայր սորա եղև Յովսէփ որդի Չախրի, վասն որոյ ծանր կրկնեսցուք և գոհութեամբ փառք և պարիս և գովատանական ձայնի օրհնութիւն այցելողին մատուցուց միշտ և միշտ»:

Տէր Պողոս կ'արձանագրէ նաև իր մատարան մէջ օրհնած առաջին պատկը¹ (1833 Յունիս 4) և կարարած առաջին թաղումը² (Յունիս 29):

Պողոս վարդապետի կազմած վիճակագրութեան համաձայն, 1831-ին Պաղտարի հայ-կաթոլիկ ընտանիքներուն թիւն էր 39, որոնց սերունդները տրակալին կ'ապրին Իրաքի մէջ: Իր օրովը 1836 Յունուար 9-ին, մահմետականք կը նահապակեն 19 փարեկան Մանուկ Ֆէթահ-Ուղու³ պարանին, գաղարացի ընտանիքի մը գաւակ, որ մերժած էր իսլամանալ:

¹ Պատկերացում էր Սահակ Սեղոսեան, որուն թոռները (4 մանչ և 1 աղջիկ) եգիպտոս ծնած են և հոն կ'ապրին հիմա Սեբրոս մականունով:

² Մտնողն էր Գասպարեան տիարպետիցի մեծահարուստ վաճառականն, որ «Խան» տիտղոսը առած է Իրանի Ֆէրի-Ալի շահէն: Ասիկա պատկ է Բոյր Անբուսէթ և Ռեճինա բարեբարութիւններուն:

³ Նոյն ընտանիքէն Յարութիւնը, թերզիպաշին էր Պաղտատի կուսակալին: 1844-ին վերջին անգամ կը յիշուի այս ընտանիքը:

Պօղոս վարդապետ 1839-ին կը դառնայ Զմմաթի վանքը, անկէ կ'անցնի Պոլիս և 1863-ին կ'ըլլայ Պոլսոյ Ս. Յակոբ հիւանդանոցին մարանապետի: Վախճանած է 1868-ին:

1839-1841 - Գրիգոր վարդապետ Տէր-Աստուածաբուրեանց, բրգնիկցի (ծնած էր 1807-ին, ձեռնադրուած՝ 1832 Յուլիս 10-ին), որ իբր օգնական Պօղոս վարդապետի առաջ տէր Յարութիւն կը կոչուէր: Պաղտապ կը գտնուէր 1835 Նոյեմբեր 19-էն ի վեր, յաջորդեց Պօղոս վարդապետի:

Գրիգոր վարդապետ ոչ միայն ժողովրդապետ կամ ծխապէր էր նման նախորդին, այլ առաջնորդ (մուրախաս), պէրաթով (1840 Յունուար 21 թուականով):

Իր պաշտօնին ձեռնարկելէն վերջ Պաղտապի հայ կաթոլիկ երևելիները փափաքեցան կանոնաւոր և պարզաճ եկեղեցի մը ունենալ, և դիմեցին Պոլիս և ստացան ֆէրման 1840 Յունիս 2-ին:

Ուսրի նախապէս գնուած բոլոր տուները, որոնք իրարու բով էին, քակուեցան և 780 քառակուսի կանգուն գետին մը ունեցան, որուն փոքր մաս մըն ալ գնելով աւելցուց (1841 Մայիս 13-ին) եւ կցեց Գրիգոր վարդապետ, և սկսաւ եկեղեցիին շինութեան՝ 1841 Յունուար 25-ին հիմնարկէքը կարարելէ վերջ: Բայց հազիւ պարտերը գետնէն բարձրացուցած դրամը կը պակսի և շինութիւնը կը դադրի:

Գրիգոր վարդապետ 1843 Օգոստոս 13-ին կը վախճանի 36 տարեկան և կը թաղուի իր հիմնած եկեղեցիին մէջտեղը:

1843-1875 - Թովմաս վարդապետ Պասմաճեան, պաղտապցի, Զմմառեան (ձեռնադրուած 30 Նոյեմբ. 1842): Իբր յաջորդ Գրիգոր վարդապետի 1843 Սեպտեմբեր 15-ին Զմմաթի վանքէն Պաղտապ կը մնկնի: Իր առաջին գործը կ'ըլլայ եկեղեցոյ շինութիւնը լրացնել (1844 Նոյեմբեր 12-ին) և օծումը կարարել տալ 1844 Դեկտեմբեր 23 և 24-ին՝ Մուսուլի ասորի կաթոլիկ Իսա Մահֆուզ եպիսկոպոսին¹:

Եկեղեցիին գլխաւոր նուիրաբուն էր պարոն Մաղաք՝ Գասպար խանի որդին: Շինութեան ծախքը եղած է 1000 ոսկի: Նախապէս եկեղեցին կը կոչուէր Մայր Փրկչին, բայց վերջը անուանուեցաւ Մայր Վերափոխման, որուն մեծադիր և եկեղեցիին ճակարկը կախուած պարկերը նկարած է 1858-ին Իսկէնպէր Սվոպուրա աստորահայապակ պաղտապցի նկարիչը: Իսկ արձաթեայ շրջանակը նուիրած է Կիլիկի թագուհի Ապպուդի: Ժողովուրդին մեծամեծները, 10 ընտանիք, հաւաքաբար թովմաս վարդապետին կու տային 408 դրան (16 կամ 18 ոսկի):

Իր հոն գտնուած արքան՝ 1844-ին, քանի մը ամիս Պաղտապ մնացած է հայր Վրթանէս Եփրիմեան միաբանը՝ Պարսկաստան իր առաքելութենէն դարձին:

1849-ին Պաղտապ կը դրկուի Թովմաս վարդապետի իբր օգնական Յարութիւն վարդապետ Պաթմանեան եւրոկիացին (ծնո 1838 Նոյեմբեր 26-ին), որ միայն երկու տարի կը մնայ հոն և կը կանչուի իրենց միջև ծագած անհամաձայնութեան պարճատով:

¹ «Մուրհանդակ» (թ. 2370) թրքակից մը ի Պաղտապ, հասածօրէն հայոց Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցիին հետ շփուելով, կը նշանակէ շինութեան բուական 1852:

1 Յունուար 1850-էն սկսեալ Պաղտապի հայ կաթոլիկները սկսան կիրարկել Նոր փոմարը՝ Գրիգոր Ը կաթողիկոսին արտօնութեամբ: Թովմաս վարդապետ Պասմաճեան կը հաստատէ նաև վարժարան մը, որ պարզապէս խեղճուկ սենեակ մըն էր, ուր 4-5 աշակերտներ եկեղեցական երգեցողութիւն և քիչ մը արաբերէն կը սորվէին:

1870-ին Նասուն կաթողիկոս Մարտինի եպիսկոպոսը կը կարգէր իր կողմանէ փոխանորդ Պաղտապի ժողովուրդին համար, կարգադրութիւն մը, որմէ դժգոհ կը մնան Պաղտապի հայ-կաթոլիկները: Նասուն անոնց մտաւորութիւնը ցրեց 1871 Յունուար 19-ի թուրքով յայտնելով, որ այդ կարգադրութիւնը առժամանակեայ էր:

Թովմաս վարդապետ զգացուած ծանրապէս հիւանդացաւ և վախճանեցաւ 1875 Յունուար 1-ին, թաղուեցաւ եկեղեցիին մէջ՝ ձախակողմեան Սուրբ Յովսէփի խորանին առջև:

1875-1917 - Փիլիպպոս վարդապետ Մաղաքեան, պաղտապցի, Զմմառեան, յաջորդեց Թովմաս վարդապետին: Քահանայ ձեռնադրուած էր 1864 Ապրիլ 24-ին: Նախ գնաց Մարտին, ուր քանի մը ամիս մնաց և ապա անցաւ Պաղտապ 1865 Նոյեմբեր 8-ին, ուր Թովմաս վարդապետի վախճանումէն վերջ սրանձնեց ժողովրդապետութիւնը և պարտիարքական գործակալութիւնը:

Փիլիպպոս վարդապետ կը բնակէր հօրենական տանը, որովհետև քահանայարուը գրեթէ անբնակելի դարձած էր: Իր նախորդին մահէն չորս տարի վերջ ձեռնարկեց ի հիմանէ վերաշինել քահանայարուը: Ուսրի 1879 Փետրուար 1-էն ի վեր քահանայարան հարաւային մասը աւարտած ըլլալով՝ Փիլիպպոս վարդապետ հոն փոխադրուեցաւ 1880-ի սկիզբը: Իսկ շէնքին միւս մասերը 1883 Մայիսէն սկսեալ հիմնովին նորոգուեցան:

1884-ին նորոգեց նաև եկեղեցին այնքան լայնօրէն, որ վերաբին օծելու պէտք եղաւ, ինչ որ կարարեց Ռափայէլ Չարխի՝ Պաղտապի ասորի արքեպիսկոպոսը 14 Օգոստոս 1884-ին: Այս առթիւ Մարտինայէն բերուեցաւ զանգակ մը և գեղեղուցաւ զանգակարան մէջ, որ կառուցած էր պոլսեցի Յակոբ Գ. Մագասարեան, որ 1881-1889-ին հանրային պարտուց վարչութեան մէջ կը պաշտօնավարէր իբր հակակշտող (Controlens):

Նմանապէս նորոգուեցաւ քահանայարան կից եկեղեցապարկան տունը, զոր Թովմաս վարդապետ գնած էր 1844 Սեպտեմբեր 13-ին Մինաս աղա Տէր-Մինասեանէ:

Այս բոլոր շինութեանց համար ծախսուեցաւ 2500 ոսկի, որուն 570 ոսկին Փիլիպպոս վարդապետ¹ անձնականէն տուաւ (տնն նաև «Մուրհանդակ», թ. 2370):

Փիլիպպոս վարդապետ Մաղաքեան ձերացած ըլլալով՝ իր խնդրանքով իրեն օգնական փրուեցաւ 1901-ին Ներսէս ճայրագոյն

¹ Հայրը՝ Դաիթ և մայրը Անժելա, որ դուստրն էր Յովհաննէս Աստուածատուրեան Պաղտապացի տիարալէրիքի նշանաւոր վաճառականին, որուն միջոցաւ գնուած էր եկեղեցապարկան առաջին տունը:

վարդապետ Տիկրանեան մարտինցին, բայց առանց նախապես փեր Փիլիպպոսին որոշ կերպով իմաց փալու:

Տիկրանեան վարդապետ եկած էր այնպիսի արեն մը, երբ Փիլիպպոս վարդապետին դեմ լարուած և գրգռուած էին խումբ մը դժգոհներ և բննադարներ, որոնց զուխն անցաւ անմիջապէս, թերևս բարենորոգելի դեր կատարելու դիտարութեամբ: Ուստի անոնց առաջին գործը եղաւ պարբիարքարանի հետ բանակցել վերջը, Փիլիպպոս վարդապետին ձեռքէն առնել եկեղեցւոյ եկամուտներուն մարակարարութիւնը և յանձնել զաղափարակից չորս-հինգ հոգիէ բաղկացած մարակարարական ժողովոյ մը, որ սկսաւ գործել 1902 Յուլիսէն:

Բայց անոնք ասով չգոհացան, կը յուսային աւելին ձեռք բերել և իրաւ ալ յաջորդ փարին յաջողեցան Փիլիպպոս վարդապետի փեր Տիկրանեան վարդապետը պարբիարքական փոխանորդ և մեծատր կարգել փալ, արարք մը, որ մեծապէս զայրացուց Փիլիպպոս վարդապետի բազմաթիւ կողմնակիցները, բայց անոնցմէ մէկը կըրցաւ նոյն փարին իսկ, թէև հակակաւան միջոցաւ, վերադարձնել փալ Փիլիպպոս վարդապետին պարբիարքարանի փոխանորդութիւնը: Տիկրանեան վարդապետի կողմնակիցները իրենց կրած այս անակնկալ պարտութենէն և հետևող ուրիշ աննպաստ պարահարներէ սկսան փակաւ թուլնալ, նուազիւ և անհետանալ: Տիկրանեան վարդապետն ալ թագադիր արքայ անուանուած էր, յարմար սեպեց Պաղտարէն հեռանալ, ուստի 1905 Նոկտեմբերին մեկնեցաւ: Ներսէս վարդապետ 1905 Նոկտեմբերին գնաց Տէր-Ջօր և անկից Դամասկոս, ուր յանկարծամահ վախճանեցաւ 1910-ին (տես «Աւետիք», 1933, էջ 89-90):

Մինչև 1910 Պաղտար առանձին կը ներկայացնէր պարբիարքարանի փոխանորդութիւն մը և անջար էր:

1911-ին Նոտմի մէջ գումարուած Միւնոփոսի կարգադրութեամբ Պաղտար Մարտինի թեմին կցուեցաւ («Աւետիք», 1933, էջ 90), սակայն այս կարգադրութիւնը հազիւ չորս փարուան կեանք մը ունեցաւ, վասնզի փերահանութեան հետևանք Մարտինի առաջնորդը և իր հօփը անապարներ բշուեցան:

Ինչպէս յիշուեցաւ, Թովմաս վարդապետ Պասմաճեան եկեղեցիին շրջաբակին մէջ դպրոցիկ մը բացած էր: Ներսէս վարդապետ Տիկրանեան իր կարգին նմանօրինակ դպրոց մը բացաւ իր հսկողութեան փակ, բայց երկարափակ կեանք չունեցան: Իրականութեան մէջ դպրոց ըլլալէ ալ շարք հեռու էր ան:

Փիլիպպոս վարդապետ անոր մեկնումէն վերջ փափաքեցաւ վերստին դպրոցը բանալ, բայց աւելի ընդարձակ ծրագիրով և լաւագոյն կազմակերպութեամբ:

1906-ին Պաղտարի հայ կաթողիկոսները կը բաղկանային 60 փունէ («Մուրհանդակ» օրաթերթ, 4 Դեկտեմբեր 1906, թ. 2370), հետևաբար կրնային դպրոց մը ունենալ: Ուստի 1906-ին Միւրան Սըվաճեան, որ այնքան օգտակար կերպով պաշտօնավարած էր հայոց վարժարանին մէջ, թողած ըլլալով իր պաշտօնը, հայր Փիլիպպոս վարդապետ

Մաղաքեան պարեհութենէն կ'օգտուի և զայն կը հրաւիրէ վարժարան: 1906 Նոկտեմբեր 1-ին դպրոցը բացուեցաւ: Սըվաճեան ինքն կ'աւանդէր հայերէն, ֆրանսերէն և ուրիշ դասեր: Թուրքերէնի յարուկ ուսուցիչներ ևս կը դասախօսէին: Նոյնպէս դիմում կ'ընէ մեարիֆին, որպէսզի թուրք ուսուցիչ մը փրամադրէ, ինչ որ ընդունուեցաւ և պարտութիւնը վճարուած ուսուցիչ մը նշանակեց: Անգլերէնի փորձ և հմուտ դասաւոր մը վարձեց և արաբերէնը յանձնեց հայր Ռոմանոսի: Նայր Ներսէս վարդապետ Մայեղեան յանձն առաւ կրօնագիտութեան, եկեղեցական երգեցողութեան և եկեղեցական պարմութեան դասերը:

Վարժարանը այսպէս սրանալով բարեկարգ վիճակ մը՝ շուրով գրաւեց հանրային վարահութիւն և մէկ ամսուան մէջ աշակերներու թիւը 8-էն բարձրացաւ 40-ի՝ գրեթէ ամէն յարանուանութիւններէ և հաւանօրէն աւելի պիտի բարձրանար, բայց դժբախտաբար, այս առաջին թափը փրակական չեղաւ և շուրով դպրոցը փակուեցաւ («Մուրհանդակ», թ. 2370) նոյն փարին իսկ և ոչ թէ 1909-ին, ինչպէս Մայեղեան վրդ. կը գրէ:

Փիլիպպոս վարդապետ, որ արդէն 1901 Յուլիս 27ին ծայրագոյն վարդապետութիւն ընդունած էր, 1914 Փետրուար 27-ին թագադիր արքայ ալ անուանեցաւ իր յիսնամեայ յոբելեանին առթիւ, գոր Ապրիլ 26-ին մեծահանդէս կատարուեցաւ: Նախորդ ընդհանուր պարերագմին, որ իր յոբելեանական հանդեսէն բանի մը ամիս վերջ հոջակուեցաւ, ժրաջան վարդապետը անձկութեան օրեր ապեցաւ և հուսկ ուրեմն հիւանդանալով՝ 1917 Մայիս 30-ին վախճանեցաւ և թաղուեցաւ աւագ սեղանին աջակողմը՝ Յիսուսի Սուրբ Սիրտի խորանին առջև: Իր անձնուր ջանքերով մեծապէս օգտակար եղած է («Մուրհանդակ», թ. 2370): Իր Պաղտար գալէն, այսինքն 1864էն առաջ, Պաղտարի հայ-կաթողիկ եկեղեցին միայն 20 ոսկի հասարակութեան եկամուտ ունէր փարեկան: 1906-ին այս հասոյթը հայր Փիլիպպոս վարդապետ Մաղաքեանի շնորհիւ 120 ոսկիի բարձրացած էր («Մուրհանդակ», նոյն):

1906-ին Պաղտար կը գտնուէր հայր Ռոմանոս անուն յոյն-կաթողիկ քահանան: Յոյն-կաթողիկոսները որովհետև եկեղեցի չունէին, այս եկեղեցականը Մաղաքեան վարդապետ հիւրընկալեց և հայ կաթողիկոսներու եկեղեցիին մէջ թոյլափրցեց որ կատարէ յունական ծեսով պաշտամունք:

Ռոմանոս, որ շարք լաւ գիտէր արաբերէն, այդ լեզուն կը դասախօսէր հայ-կաթողիկ վարժարանին մէջ, որ Փիլիպպոս վարդապետ բացած էր:

1917-1928 - Ներսէս վարդապետ Մայեղեան, պաղտարցի, Զմմառեան, ծնած 1878 Մարտ 11-ին և ձեռնադրուած 1901 Փետրվար 24-ին: 1903 Մեպտեմբեր 27-ին Պաղտար կ'երթայ իբր օգնական իր նախորդին և կը պաշտօնավարէ մինչև անոր մահը իբր օգնական ժողովրդապետի և յետոյ իբր ժողովրդապետ:

Անոր աջակից էր 1924էն մինչև 1930 Նոյեմբեր Մելքոն վարդապետ Թասպազեան, որ նոյն փարին Միւնաբ փոխադրուեցաւ, ուր արդէն առաջ երեք փարի մնացած էր, որովհետև հոն եկած հաւաքուած էին ընդհանուր պարերագմի փարիներէն ի վեր և մանաւանդ

զինդադարեն վերջ 60-70-ի չափ հայ-կաթոլիկ ընտանիքներ, ամենքն ալ Մարտինի թեմին:

Մելքոն վարդապետ Թասպազեանի Մինճար գրնուած արեն Պաղտապ եկամ էր հազարաւոր գաղթականներու հետ 1918-ին քեր Մարկոս Սրեփանեան շիրապարեցի ամուսնացեալ քահանան, որ քարի մը Ներսէս վարդապետի թով մնաց և ապա իր հայրենիքը դարձաւ:

Նմանապէս 1923-ին Պաղտապ եկաւ Մանուէլ վարդապետ Եալընգաթեան մարաշցին, որ Պաղտապի Կարմեղեանց դպրոցներուն մէջ պաշտօն վարելէ և իր մարաշցի հայրենակիցները հոգևորապէս մխիթարելէ վերջ վախճանեցաւ 1928 Սեպտեմբեր 6-ին և թաղուեցաւ Կարմեղեանց որբանոցի բակին մէջ:

Ներսէս ճայրագոյն վարդապետ Սայեղեան մեծ կամ փոքր, ներքին ու արտաքին նորոգութիւններ և փոփոխութիւններ կարարած է Պաղտապի եկեղեցիին վրայ և 1923-ին զայն լուսաւորել քուած է ելեքորականութեամբ:

Ներսէս ճայրագոյն վարդապետ Սայեղեան ունի բանասիրական աշխատասիրութիւններ՝ մասնաւորապէս Իրաքի հայոց վերաբերեալ, ինչպէս նաև կրօնական հարցերու վրայ: «Ազապ» («Մարմարա», թ. 68) կը վկայէ, թէ Ներսէս վարդապետ «հեղաքրքրուող» է «ամէն բանով որ հայկական է»:

Ներսէս վարդապետ Սայեղեան նախագահն էր Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (Ռ. Բ. Ը. Մ.) Պաղտապի մասնաճիւղին (նոյն):

Նախորդ ընդհանուր պարերագմէն վերջ, երբ հայ ժողովուրդը ցանուցրիւ եղաւ, հայ-կաթոլիկներն ալ մեզի հետ նոր քառապանքի և չարչարանքներու ենթարկուեցան, և իրենց կազմակերպութիւնը բոլորովին քանդուեցաւ:

Զինադարի վաղորդայնին Բենեդիկտոս ԺԵ պապը որ մեծ անձկանօք ու արցունքով հեղուած էր «Հայ դժբախտ Ազգին արիւնհեղ արկածներուն», ուզեց անմիջական օգնութեան հասնիլ: Ի միջիայոց կ'որոշէ դրկել իբրև Առաքելական այցելու Գոյունեան Պեպրոս արքեպիսկոպոսը, որպէսզի անձամբ երթար այն թեմերը, ուր կարելի էր, ծրագրելու համար անոնց վերակազմութիւնը և այլն:

Գոյունեան գերապայծառ 1919-ին ամենէն առաջ այցելեց Մարտին, հայ-կաթոլիկ թեմերուն հնագոյնը և կարևորագոյնը, իրեն հետ ունենալով իբր քարտուղար Պեպրոս վարդապետ Քէղեճեանը և Անդրեաս վարդապետ Ահմարանեանը, որուն յանձնեց այս թեմին հոգը («Աւետիք», 1937, էջ 108):

Գոյունեան արքեպիսկոպոս Հոռմ դարձաւ 1920-ին և քերեկագիւր մը ներկայացուց: Անդրեաս վարդապետ Ահմարանեան Մարտինի մէջ սքանալով Մուրախասի դիրքը զբաղեցաւ խնամարարական գործերով և

ձեռնարկեց կալուածները վերստանալու: Մուսթաֆա Քեմալի շարժումը, սակայն, անկարելի դարձուց իր պաշտօնավարութիւնը և անիկա մեկնեցաւ լքելով իր բախտին քերուոյն համայնքը:

1923-ին, երբ քիչ շաք ճշքուեցաւ Մերձաւոր Արևելքի վիճակը, հայ-կաթոլիկ նուիրապետութիւնը և իր թեմերը վերակազմուեցան նոր պայմաններու համաձայն: Ասոր համար գումարուեցաւ Հոռմի մէջ հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոսական ժողով մը, ուր «հասարակելով իրաւանց գոյութիւնը Մարտինի թեմին և նկարի ունենալով անոր պարմական արժէքը, իմաստուն կարգադրութիւն ըրին անոր քալու վիճակաւոր մը» («Աւետիք», 1937, էջ 120), բայց յայտնի էր թէ անիկա պիտի չկարենար նարի Մարտին քաղաքին մէջ, որ թրքական կը մնար: Իսկ բարձր ճէգիւրէն, որ մաս կը կազմէր նոյն թեմին, կը կցուէր Մուրիոյ, իսկ մնացեալ մասը թեմին կը մնար Իրաքի նորակազմ թագաւորութեան սահմաններուն մէջ: Ուստի եպիսկոպոսներու ժողովը որոշեց Մարտնոյ թեմին աթոռանիստ քաղաքը դարձնել Պաղտապ՝ Իրաքի մայրաքաղաքը, որ բաւական հասոյթ ունէր եպիսկոպոս մը ապրեցնելու: Մուրիոյ կցուած մասին հովուութիւնը յանձնուեցաւ Հալէպի վիճակաւորին և թրքական հողաքաժինի մէջ մնացած վիճակները նախկին Մարտինի արքեպիսկոպոսութեան կը մնային նոյն անունով քիւրդուսաւոր եպիսկոպոսի իրաւասութեան ներքև՝ թէև անուանապէս, վասնզի ոչ որ մնացած էր թուրք սահմանին մէջ: Վերջին քահանան 1929-ին բոլորովին լքեց Մարտինը:

1928-1933. - Յակորոս եպիսկոպոս Նէսիմեան: Եպիսկոպոսներու սիւնդոսը 1928 Յունիս 21-ին կ'ընարէ Նէսիմեան գերապայծառը: Յունիս 30-ին պապը, որ այն միջոցին Պրագիլիա կը գրնուէր, կը հասարակէ զինք իբր պարիարքական փոխանորդ Մարտնոյ արքեպիսկոպոս (քեր «Աւետիք», 1933, էջ 119): Նէսիմեան վարդապետ 1929-ի վերջերը կը հասնէր Պէրոս և 1929 Փեպրուար 2-ին կը ձեռնադրուէր Պոզոս Պեպրոս ԺԴ Թերզեան կաթոլիկոսէն St. Joseph համալսարանին եկեղեցիին մէջ, և երեք ամիս վերջ Պաթանեան վարդապետի հետ, որ ութը քարիէ ի վեր կը պաշտօնավարէր Գահիրէի մէջ, 1929 Մայիս 7-ին Պէրոսէն Պաղտապ գնաց, գոր գրաւ շաք անբաղձալի վիճակի մէջ: Ներսէս վարդապետ Սայեղեան ժողովրդապետը եկեղեցիին վրայ ճանրացող պարպերէն բարոյալքուած, չէր կրցած արքեպիսկոպոսին և ընկերացող քահանային յարմար քեր մը պարտասարել: Յակոր արքեպիսկոպոս Նէսիմեան կազմակերպեց թեմը, նախ ելեմքական վիճակը բարելաւելով: Կառոյց նոր եկեղեցի մը Մինճար, և վարդապետանոց մը, գնեց հողի երկու արժէքաւոր կտորներ, մէկը Մուսուլի մէջ, միւսը Քարրապայի¹, որ Պաղտապի արուարձաններէն էր, բացաւ աղջկանց վարժարան Անարապ յղութեան քոյրերու հսկողութեան քակ, հիմնովին նորոգեց Պաղտապի

¹ 1932-ին պ. Ռափայէլ Գասպար խան կտակով թողած է հող մը եկեղեցիի համար այս արուարձանին մէջ:

եկեղեցին և ապահովեց ասոր հասոյթը կալուածներու մեծածախս շինարարութեամբ երեք հազար սթերլինի պարսք մը կը ճնշէր եկեղեցոյ մարակարարութիւնը: Ասոնց մէջ ամենէն կարևոր ձեռնարկը դպրոցն էր, քանի որ հայ-կաթոլիկները զրկուած էին հայ լեզուն սորվել: Նեսիմեան գերապայծառ դրամական միջոցներէ զուրկ էր, ուստի դիմեց իր բարևկամ Chanoine Magnard-ի, որ խոստացաւ օգնել, և երբ Նեսիմեան եպիսկոպոս Պէրոյթ գնաց, անոր դարձին ընկերացաւ իրեն մինչև Պաղպապ: Abbe Magnard փեղոյն վրայ պէտքը փոխելով՝ նուիրեց 80.000 ֆրանք, ինչ որ հնարաւորութիւն փուլ այս գործը իրագործելու: Յետ քանակութեան Անարապ յղութեան մայրապետներու հետ 1932-ին սկսաւ պարտաստել թեմին լաւագոյն կալուածներէն մին:

1932 Սեպտեմբեր 17-ին Պաղպապ եկան 5 մայրապետներ և 3 Նոկտեմբերին բացին վարժարանը: Յաջորդ փարին աշակերտներուն թիւը բարձրացած էր 150-ի:

1933-1938. - Ալոզիոս արքեպիսկոպոս Պաթանեան: 1933 Օգոստոս 5-ի Նոմի մէկ որոշումով Յակոբ արքեպիսկոպոս Նեսիմեան փոխադրուեցաւ Եգիպտոս՝ իբր յաջորդ Գուգեան Յովհան եպիսկոպոսի, և իրեն յաջորդեց իր գործակիցը ի Պաղպապ՝ արքեպիսկոպոս Պաթանեան, որ Պէրոյթի մէջ Արփիարեան կաթողիկոսէն ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս Մամպոյ 29 Նոկտեմբեր 1933-ին և 15 Նոյեմբերին դարձաւ իր վիճակը և շարունակեց իր նախորդին գործը: Ծնած է Մարտին 1899 Փետրուար 15-ին, նախնական կրթութիւն Կ.Պոլսոյ S. X. Jonis ֆրանսական կղերանոցին մէջ ըրած է և յետոյ Նոմ Լևոնեան վարժարան զացած է 1915 Փետրուար 16-ին: Ուսած է փիլիսոփայութիւն և աստուածաբանութիւն: Ձեռնադրուած է 1921 Յունիս 29-ին և զացած Գահիրէ, ուր պաշտօնավարած է մինչև 1929:

1935-ին Անարապ յղութեան քոյրերու վարժարանին շէնքին վրայ յարկ մը աւելցուց՝ քոյրերուն համար խցիկներ կառուցանելով և անոնց սենեակները զիշերօթիկներու ննջարանի վերածելով, 125 դիմար ծախքով մը:

Անարապ յղութեան քոյրերը նաև մանչերու հայեցի կրթութիւնը ապահովելու համար, փոքրահասակ մանչեր ալ կ'ընդունին և համաձայնած են Կարմեղեան հայրերու հետ, որ անոնց հասարակութեան մանչ փղաքը յետոյ անցնին իրենց վարժարանը, ուր հայերէն լեզուն ալ աւանդուի:

1934-ին փիկին Էլիզ Ռուբէն Երամ երբ մեռաւ, իր գեղեցիկը ունեցած փունը կտակած էր եկեղեցիին՝ Պաթանեան եպիսկոպոսը 1935-ին այդ շարք հին և խարխուլ փունը նորոգեց հիմնովին և ըրաւ հաստութիւնը կալուած, 185 դիմար ծախքով մը:

Պաթանեան եպիսկոպոս Մուսուլի մէջ գնեց 155 դիմարով, սրացուած նուիրափուններէ, յարմար գեպին մը նորագոյն գեղեցիկ թաղի մը մէջ:

Պաթանեան եպիսկոպոս նորոգեց Պաղպապի հայ-կաթոլիկ եկեղեցին, որ 1842-ին շինուած ըլլալով՝ հինցած էր և կարօք նորոգութեան:

1934-1937-ին, չորս փարուան մէջ, պարերը ներսէն և դուրսէն նորոգուեցան կէս մէթր խորութեամբ և երեք մէթր բարձրութեամբ: Կամարները երկաթ գօպիներով կը պնդուին և կը շինուի պետնէ ընդարձակ վերնափուն մը: Ասոր համար եղաւ 170 դիմար ծախք:

Պաթանեան եպիսկոպոսի պաշտօնավարութեան արեն իրեն կը գործակցէին Ներսէս վարդապետ Մայեղեան, Մելքոն վարդապետ Թաղպազեան, Յովսէփ վարդապետ Ճէնանճի, Յարութիւն վարդապետ Տիգրէան:

Աղանանեան կաթողիկոս զինքն պարբերաբարանի փոխանորդ նշանակած ըլլալով՝ Պաթանեան եպիսկոպոս հեռացաւ Պաղպապէն և հասարակուեցաւ Պէրոյթ:

1938 - Ներսէս եպիսկոպոս Թայրոյեան, մարտինցի: Ծնած է 1895-ին, միաբան Չմմաթի վանքին: Իր ուսումը առած է նախ Չմմաթ, յետոյ Պոլիս, վերջը Նոմ Ուրբանեան դպրոցը, որուն շրջանը աւարտելէ վերջ, կը ձեռնադրուի Թերզեան կաթողիկոսէն 22 Նոկտեմբեր 1919-ին Չմմաթի միաբանութեան իբր անդամ:

Պաշտօն վարած է Նալչայի մէջ իբր ուսուցիչ ժողովրդապետական դպրոցին, հոն կը կազմէ փարագրեալներու համար աղքատախնամ ընկերութիւն մը, որ մինչև Ամերիկա մասնաճիւղեր ունեցաւ և յաջողեցաւ գնել ընդարձակ հող մը և հոն շինեց 20 սենեակով պարսպարան մը ջրաւոր ընփանիքներու համար:

1930-ին վերջերը Գահիրէ կը փոխադրուի ժողովրդապետի պաշտօնով և 1931-ին Նելեպոլսոյ Սուրբ Թերեզա նորակառոյց եկեղեցիին հոգը իրեն կը յանձնուի: Նոն կը կազմէ եկեղեցաւեր փիկնանց միութիւն մը եկեղեցիին կահաւորումը հոգալու համար: Զարկ կու տայ աղքատախնամին և կը կազմէ Բարեգործական ընկերութեանց փիկնանց մասնաճիւղ մը: 1935-ին կ'ընտրուի մեծաւոր Չմմաթի վանքին հանգուցեալ Պարուհասեան վարդապետի փեղ:

1938-ին եռամեայ շրջանը աւարտելէ վերջ, եպիսկոպոսական ընդհանուր փոխանորդի պաշտօնով ղրկուեցաւ Պաղպապ, ուր 1940 Մայիս 2-ին եպիսկոպոսական սինոդը զինքն ընտրեց Մամպոյ թեմին արքեպիսկոպոս: Պապը հասարակեց իր ընտրութիւնը և 27 Նոկտեմբեր 1940 Աղանեան կաթողիկոս զինքն ձեռնադրեց եպիսկոպոս:

ՊԱՂՏԱՏ

Պաղպապը՝ մայրաքաղաք Իրաքի, ամենէն հայաշատ քաղաքն է այս պետութեան և պարսկական կարևոր անցեալ մը ունի:

Քաղաքը շինուած է Ապուճաֆէր Ապուլլահ-էլ-Մանսուր խալիֆայէն ըստ ոմանց 751-ին (Նայր Յակովբոս վարդապետ Տաշեան, Յուցակ, էջ 86) և ըստ այլոց՝ 762-ին, հին Սելևկիոյ շրջակայքը, համանուն հնօրեայ քաղաքի մը մօտը, և եղաւ շարունակ հինգ դարեր Ապպասեանց ոսպան և դպրութեան ու գեղարուեստի որրան:

Պաղպապ կը նշանակէ ըստ արաբներու Ապուաճապուր, մեկնաբանուելով սապէս բազ՝ Ապուաճ, փարա՝ փուրք:

Քաղաքը կառուցուած է Տիգրիսի ափերուն անապարային ընդարձակ փարածութեան վրայ սփռուած: Քաղաքը բնակելի դարձած է շնորհիւ Տիգրիսի առաջ ջրաբաշխութեան:

Մոնկոլ իշխան՝ Նուլաու, ճէնկիզխանեանց հարստութենէն, վերջ փուաւ Ապպասեան խալիֆայութեան 1258-ին Պաղպապը գրաւելով՝ Պաղպապի վեզիր, Մուլայիւ-էդդիսի սադրանօք:

Այս պարերազմին իրենց մասնակցութիւնը բերած են հայերը, ինչպէս կը նկարագրէ Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի (էջ 220-224):

Թաթար բանակին մէջ էր նաև Զաքարիա Օրբելեան, որ կը հրամայէր վրացական զօրամասին, որ կ'օգնէր թաթարներուն:

Իբր շատ հեղափոխական հոս մէջ կը բերեմ Կիրակոսի փողերը, աշխարհաբար.

«Մեծն Նուլաու անոր (Մանգու խանի) եղբայրը, և անկէ արևելք գլխուող զօրքին գլխաւոր նշանակուածը, հրաման փուաւ բոլոր իրեն հնազանդողներուն առհասարակ՝ երթալ Տաճկաց (իմա՝ արաբներու) մայրաքաղաքին՝ Պաղպապի վրայ, որ նստոցն էր Տաճկաց թագաւորութեան եւ թագաւորն, որ կը նստէր չէին կոչէր սուլտան կամ մելիք, ինչպէս սովոր են ուրիշները կոչել, որ թուրքերու կամ պարսից և քիւրդերու վրայ բռնացած էին, այլ Խալիֆա կը կոչէին, այսինքն յաջորդ Մահմէտի: Անոր վրայ արշաւեց մեծն Նուլաու բոլոր բազմութեամբ, բոլոր հնազանդող ազգերով, աշնան և ձմրան եղանակին՝ երկիրին սաստիկ փաքութեան համար: Եւ նախքան իր երթալը, հրամայեց Բանու Նուիսի զօրքերուն, որ իրեն հետ էին Նոռոմներու աշխարհին մէջ, երթալ և անցնիլ Տիգրիս մեծ գետը, որուն վրայ շինուած է Պաղպապ քաղաքը, որպէսզի ոչ ոք փախի քաղաքէն նաւերով՝ երթալ մտնելով Կարսիսըն՝ կամ ամուր Պասրա, և անոնք անյապաղ կարարելով հրամանը, կապեցին նաւէ կամուրջ՝ մեծ գետին վրայ, և ամուր ցանցեր ձգեցին երկաթէ կեռերով և շամփուրներով գետին մէջ և յափակը, որպէսզի ոչ ոք

1 Տիգրոնն է, որ յոյները կը կոչէին Կոնստիտոն, եղած է մայրաքաղաք Սասանեանց:

ըղալով ազադի և հեռանայ քաղաքէն՝ որպէսզի չգիտնան:

Իսկ Խալիֆայն Մուսթաքըմ¹, որ կը նստէր հոն, հպարտ և անձնապատան, շատ զօրք դրկեց անոնց վրայ, որ գետը բռնէին, պարի մը ձեռքով, որուն անունն էր Դօդար², անոր փան ոստիկանը, որ երթալով առաջին անգամ յաղթեց և կոտորեց թաթար զօրքէն իբր 3000, և իրիկուան վրայ հասնելով նստաւ ուրել-խմել անհոգութեամբ, և դրկեց քապուռներ Մուսթաքըմ Խալիֆային, թէ զարկի զանոնք և քիչ մնացին, փաղն զանոնք պիտի լմնցնեմ:

Իսկ խորամանկ և բազմահնար թաթարին զօրքը, ամբողջ գիշերը սպառազինուած և պարտասուրած, պաշարեցին շուրջանակի Տաճկաց բանակը, իրենց հետ էր նաև Զաքարէ իշխան՝ որդին Շահնշահի: Առաւօտուն լուսնալուսն, սրածելով առ հասարակ կոտորեցին ամենքն և գետամոյն ըրին և անոնցմէ ոչ ոք ազապեցաւ, բացի քիչերէ:

... Նուլաուսն հրամայեց այնպէս ընել և քաղաքին դուռներէն անթիւ բազմութեամբ կ'նկէին իրարու հետ մրցելով, թէ ո՛վ առաջ պիտի հասնի անոր և ան նկողները կը բաժնէր զօրքին և կը հրամայէր հեռացնել քաղաքէն, և կոտորել զաղտնի, որպէսզի չգիտնան ուրիշները: Եւ կը կոտորէին ամէն: Եւ չորս օր վերջը նաև Մուսթաքըմ Խալիֆան ելաւ երկու որդիներովը և բոլոր մեծամեծներով և բազում ոսկի և արծաթ և պարուակն գոհարներ և մեծագին հանդերձներ իրեն հետ առած, Նուլաույին և մեծամեծներուն նուէր փալու համար, և նա նախ մեծարեց զայն, մեղադրելով յամենալուսն և կանուխ չգալուն համար ... և [Նուլաուսն] սպանեց իր ձեռքով զայն³ ... կոտորաց նաև միւս մեծամեծները:

Եւ ապա հրամայեց զօրքերուն, որոնք կը պահպանէին պարիսպը, իջնելով ջարդել քաղաքին բնակիչները՝ մեծէն փոքր, և անոնց կարգով արքի նման ջարդեցին անթիւ և անհամար բազմութիւն այրերու և կիներու և փղաքներու և քառասուն օր սուրը գործելէ չդադրեցաւ և իրենց ձեռքերը յոգնեցան, և ուրիշներ կը վարձէին և կը կոտորէին անխնայ:

Բայց Նուլաուի կինը՝ աւագ Խաթունը, քրիստոնեայ էր, որ կը կոչուէր Տոխուս Խաթուն, ասիկա խնդրեց քրիստոնեաները, որոնք Պաղպապ էին՝ նեստորական աղանդով և թէ այլ ազգերէ, և թողուց զանոնք ընչիւք և սրացուածքներով, վասնզի խնդրեց իր ամուսինէն՝ չսպաննել զանոնք: Եւ յղփացած ոսկիով և արծաթով և մեծագին զգեստներով, վասնզի քաղաքը յոյժ փարթամ էր, այնքան որ նմանը չէր գտնուէր երկրի վրայ: Եւ ինքն Նուլաու առաւ իբր իր բաժին Խալիֆայի զանձը և անկէ վերջուց երեք հազար վեց հարիւր ուղտի բեռ և ձիերուն, ջորիներուն և էշերուն թիւը չկար, և ուրիշ փուներ զանձերով լեցուն՝

1 Պէտք է ըլլայ Մուստասին կամ Մուստագեմ որդի Մուսթամսերի:
2 Որ է տէվադարար, այսինքն բարտուդար, վասնզի այսպէս կը կոչուէին այն առեւ խալիֆային վեզիրները:
3 Իր ձեռքով չէ սպանած, այլ խեղդամահ ընել տուած է նոյնիսկ իր Պաղտատէն հեռանալէն վերջը:

կնքեց իր մարանիով, և պահապաններ ձգեց, վասնզի չկրցաւ ամէնը վերցնել:

Եւ այս ամէնը պարմեց մեզի իշխան Նասան, որ Պօռ կ'անուանուէր... որ ականապես և ականջալուր էր այս դէպքերուն» (Կիրակոս, էջ 227-230):

Տեսանք արդէն, թէ այդ թուականէն վերջ ինչ եղաւ ճակարագիւրը Միջագետքին իր ամբողջութեամբ և մասնատրապէս Պաղտատի, որն ամենէն կարևոր քաղաքն էր այդ աշխարհամասի:

ԺԵ դարուն զայն փրկական իշխանութիւններ իրարու ձեռք յափշտակեցին, մինչև որ ԺԶ դարուն սկիզբէն մինչև ԺԸ դար պարսիկները և օսմանցիները երկար արեւն մաքառեցան Միջագետքի մէջ և մանաւանդ Պաղտատի շուրջը:

1638-ին Մուրադ Դ գրաւեց քաղաքը և այն թուականէն յետոյ, թէ քանի մը անգամ պարսիկ յարձակմանց ենթարկուեցաւ, սակայն մնաց օսմանցիներու ձեռքը մինչև 1917 Մարտ 11, երբ անգլիացիք մտան Պաղտատ, որ վերջապէս անջարուեցաւ օսմանեան կայսրութենէն և եղաւ մայրաքաղաքը նորակազմ Իրաքի թագաւորութեան:

Պաղտատի վերայ Ապպասեան խալիֆայութենէն վերջ ամենէն երկար փորձները եղած են օսմանցիք, որոնք Պաղտատը ըրին կեդրոնը ընդարձակ Էյալէթի մը, որ Մուսուլէն մինչև Պասրա կը փարածուէր: Այս Էյալէթին գլուխը գտնուող փաշան ունեցած է լայն իրաւասութիւններ և եղած է փեսակ մը փոխարքայ: Երբ կուսակալութիւններու նոր բաժանում եղաւ, Մուսուլ և Պասրա անջարուեցան և կազմեցին առանձին վիլայէթներ:

Պաղտատ, սակայն, չկորսնցուց իր կարևորութիւնը, վասնզի անիկա կեդրոնն էր նաև զինուորական զօրաբանակին, որով թէ՛ վարչական և թէ՛ զինուորական կեդրոն մըն էր:

Կուսակալութիւնը բաժնուած էր 3 միութարիֆութիւններու, որոնք էին Պաղտատ, Տիվանիյէ և Քէրպէլա:

Պաղտատ, Տիվանիյէ եզերքին վրայ հաստատուած, Կ. Պոլիսէն 1650 քիլոմէթր հեռու, ճարտարութեամբ ու վաճառաշահ քաղաք մըն է: Երբեմն անիկա շրջապատուած էր, բացի Տիվանիյէ եզերքէն, աղիւսատը բարձր պարիսպով մը¹, մէկ ժամու փարածութեամբ (Բարունակ պէյ Ֆերուհիսանի «Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն», էջ 91):

Պարիսպին արտաքին կողմը կար լայն խրամ մը, որ Տիվանիյէ ջուրով անմիջապէս կը լեցուէր, որպէսզի թշնամին չկարենայ մտնել պարիսպին:

Այս բերդը ուներ չորս դուռ (նոյն, էջ 91)²: Այսօր այդ բերդին պարիսպներէն և դռներէն հետք չէ մնացած:

Չաւէն արքեպիսկոպոս, որ իր պարանութեան Պաղտատ գտնուած է, կը յիշէ, թէ 1884-ին այդ պարիսպէն և խրամէն մաս մը կը

մտնէր ինչպէս նաև դռներէն մէկը, որ «Մուսուլամի դուռ» կը կոչուէր և որն ալ այնպէս կը կոչուի դեռ անոր փեղը, թէև հիմա ոչ դուռը, ոչ պարիսպը և ոչ խրամը - որ լեցուած է - մնացած են:

Պաղտատ ունի Ապպասեան շրջանէն մնացած շինութիւններ, որոնք արաբական ճարտարապետութեան գեղեցիկ նմոյշներն են: Բայց նաև կան նաև պարսիկ ճարտարապետութեամբ շար մը շէնքեր: Պաղտատ հարուստ է շքեղ մզկիթներով, թիւրպէներով, կամուրջներով և այլ շուկայով, ինչպէս նաև կաթսայի, քիմուխարի ու ներկի արձարաններով:

Շինուածներուն մէջ նշանաւոր են Նարուն-Էլ-Ռաշիդի կնոջ Տապէլարայի և Կիլանի շէյխ Ապպիւ-Քարէրի շիրիմները, Տլսըմ կոչուած զաւր, 785-ին շինուած աշտարակը, 1233-ին Մուսթաքմ խալիֆային կառուցած մեծ վարժարանը և այլն: Բարունակ պէյ Ֆերուհիսան կը յիշատակէ իր գործին մէջ 42 մեծ մզկիթներու անուններ իրենց շինութեան թուականներով և կը յարէ, թէ ասոնցմէ զատ կային ուրիշ մզկիթներ ևս: Նոյնպէս կը յիշատակէ 12 բաղնիքներու և 48 խաներու անուններ:

Տիվանիյէ փերուս վրայ նոր սկսած են շինուիլ քաղքենիներու ապարանքներ: Աջակողմեան փին վրայ կը կանգնի Բիփրանական բարձրագոյն քօմիսիտութեան պաշտօնատանը, իր արուեստական գեղեցիկ պուրակով ու բուրաստանով: Անգլիացի գորավար Մօսի պրնմեայ արձանը, շէնքին պարտզին մեծ դրան առջև փոքրիկ հրապարակին վրայ կանգնած, դէպի այդ փի կը քաշէ մաքուր օդի կարօտ բարեկեցիկները, վստահութիւն և ապահովութիւն ներշնչելով անոնց, որոնք երբեմն օր-ցերեկով փեղի ունեցող աւազակային յարձակումներու ականափեսներն էին: Կլիման սաստիկ փաթ է Մայիս-Սեպտեմբեր ամիսներուն, մանաւանդ Սեպտեմբերին, որ կը կոչուի «խուրմա սըճաղը», խորշակը գրեթէ անպակաս է հոնկէ, իսկ ձիւնը՝ բացակայ³:

Ամառը շուրջին մէջ սանթիկրապ ջերմաչափը 45-ի կը բարձրանայ և արևածագէն առաջ հազիւ 39-40-ի կ'իջնէ⁴:

Օդը հեղձուցիչ է որքան փաթ և երբեմն հրաշունջ ջերմութեան մը

1 Հայ ժամանակագիր մը Յարութիւն Խալիֆայեան, կը վկայէ իբր անսովոր երևոյթ, թէ 1779 Յունուարին ծին եկած է Պաղտատ (տե՛ս «Կիսան Հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, էջ 141): 1873-ին ալ անսովոր ցուրտ եղած և ծին տեղացած է Պաղտատի մէջ (Յ. Խալաֆեան, «Բիւզանդիոն», ք. 405): Նոյնը կը պատահի 1897-98-ի ձմեռը և ջերմաչափը զերօյէ 8 վար կ'իջնէ և 1897 Դեկտեմբեր 25-ին զիշերը երկու ժամ ծին կը տեղայ (նոյն):

2 Այս նկարագրութիւնը 40-50 տարի առաջուայ Պաղտատինն է, այժմ շատ փոխուած է: Տուները առատ ջուր ունին և գրեթէ ամենքն ալ՝ պարտէզ: Քաղաքը շատ ընդարձակած է, նախորդին գրեթէ եռապատիկը: Տուները հիմա սերտապի պէտք չունին, էլէքտրական հովաւարներով կը զովանան: Խանութներն ալ նոյնպէս: Իրաքի բաժանումը Թուրքիայէն անոր մեծ յառաջադիմութեան և զարգացման պատճառ եղած է (ծանօթ Վ. Սելրոնեանի):

1 Պարիսպը շատ անգամ քանդուած և աւերուած է զանազան ժամանակներ և նորոգուած:

2 Հստ ոմանց բերդն ուներ 7 դուռ (ծանօթ. Վարդան Սելրոնեանի):

բռնաշունչ խորշակով մը զայրագնած, անփանելի կը դարձնեն, իսկ ձմեռները՝ անհրապոյր, մինչև ոսկրածուծերը սարսռեցնող ցուրտ մը և ընդմիտող խոնաւութիւն մը վարատող միջավայր մը ըրած են Պաղտատը:

Պաղտատից քեզ սօսէն մինչև ժամը 4 կ'ապրին սպորերկրեայ սրահներու մէջ, որոնք «սերտապ» կը կոչուին: Պաղտատի մէջ մանուկներու մահականութեան համեմատութիւն չափազանց մեծ է:

Պաղտատ ալ ունի Նալեյի «տարու կամ տարեկան վերք»¹ մը, գորմէ շաքեր կը վարակուին:

Արհեստ, ճարտարուեստ, վաճառականութիւն, կարելի է ըսել, թէ ընդհանրապէս յետամնաց են և գրեթէ նախնական:

Բանուկ արհեստներ են՝ կօշկակարութիւն, կաշեգործութիւն, արագծագործութիւն, կահագործութիւն, կաւագործութիւն, երկաթագործութիւն, պղնձագործութիւն, նաև ոսկերչութիւն, որ կիսով չափ միայն արուեստ է Պաղտատի մէջ և արաբ ոճով մը յարկանշուած:

Ճարտարարուեստներու մէջ նշանաւոր է մանաւանդ ոստայնանկութիւնը՝ իր բուրդէ և մետաքսէ պարաստած մաշլախներով, քէֆիլներով, ակիլներով, աղապանիներով, գոփիներով և զանազան կերպասեղէններով: Այս բոլորին համար եւրոպական իմաստով գործարաններ չկան: Արևելեան հորերը (տեղեկատու) կը կարարեն անոնց դերը, գուցէ նուազ նուրբ, բայց անկի տոկուն և անկի սուղ գործուածքով:

Պաղտատի մէջ կը շինուի նաև չուխայի տեսակ մը (ապա): Այս ճարտարուեստական արտադրութեանց ամբողջը՝ առաջին ընդհանուր պարտերագնէ առաջ, 10 միլիոն ոսկի ֆրանքի արժէք մը հազիւ կը ներկայացնէր:

Պաղտատը, ինչպէս ամբողջ Միջագետքը, փնտրեալ գլխաւոր ոյժն է և կը մնայ փակուիւն հողային արդիւնաբերութիւնը: Աւելի հողատերեր կան, քան վաճառականներ: Դաշտերը անասնոց են, բայց դժբախտաբար զանոնք մշակելու և ոռոգելու եղանակը խիստ նախնական է: Դեռ նոր սկսած են փեղ փեղ ջրհան մեքենաներ գետեղել:

Բացի սովորական արմփիքներէն Պաղտատ ունի իր փոհմային պտուղը՝ արմաւը, իր բազմազան տեսակներով, որ աղքատ և բանուր դասակարգին փանն օրհնութիւնն ու կեանքն իսկ է:

Նոր զարկ կը տրուի նաև բամպակամշակութեան և շերամարուծութեան, որոնց համար նպաստաւոր գեղին մը կը ներկայացնէ Միջագետքը:

Քաւասօրէն յառաջիկային Միջագետքի փնտրեալ կեանքին մէջ կենսական դեր մը պիտի կարարէ բամպակը և մետաքսը:

Երկրագործութեան հետ անասնաբուծութիւնը կը կազմեն երկրին գլխաւոր հարստութիւնը:

Տարուէ տարի մեծ զարկ կը տրուի էլեքտրականութեան, դպրոցներուն և արուեստներուն (Մետաղաբանական Գործարան, Մ.

¹ Պաղտատի ու Պասրայի հայերը կը կոչեն զայն «խուրմի խոց» (ժանօր. Վ. Մ.):

Գարամաճեան, «Գրպանի Տարեցոյց», 1933, էջ 196):

Պաղտատ մինչև վերջերս գեղային նաւարկութեամբ միայն կը հաղորդակցէր Պասրայի և Պարսից ծոցին հետ և կարաւաններով՝ Քերմանշահի և Պարսկաստանի, Մուսուլի, Տիարպէթիի և Փոքր Ասիոյ, Նալեյի, Դամասկոսի և Մուրիոյ հետ: Հիմա երկաթուղին զայն յարաբերութեան կը դնէ թէ՛ Պարսից ծոցին և թէ՛ Միջերկրականի հետ:

1914-էն առաջ իսկ Պաղտատ ունէր զարգացած վաճառականութիւն մը, 30-40 միլիոն ոսկի ֆրանքի արտադրութեամբ և 70 միլիոն ֆրանքի ներածութեամբ: Պաղտատ հնուց ի վեր նկատուած է միջազգային վաճառականութեան գլխաւոր մթերանոցներէն մին:

Քաղաքը դար մը առաջ՝ 1847-ին, ըստ Բարունակ պէյ Ֆերուհիանի ունէր հազիւ 80.000 բնակիչ՝ 20.000 տուն: Ի դարուն սկիզբը փակուիւն Օսմանեան փիրապետութեան փակ, բնակչութիւնը բարձրացած էր 150.000-ի:

Իրաքի թագաւորութեան կազմութենէն մի քանի տարի յետոյ, անգլիական հրապարակութեան մը համաձայն, քաղաքին բնակչութիւնը 225.000 էր, ստուար մեծամասնութեամբ իսլամ, յետոյ կու զան հրեաները², քաղղէացիք³, ասորիք, հուսկ, ուրեմն, հայերը:

1932-ին հսկայական աճումով մը 500.000-էն աւելի կը կարծուէր բնակչութիւնը Պաղտատի, որ կը բաղկանար արաբ իսլամներէ, հրեաներէ, քիւրդերէ, քրիստոնէաներէ, որոնց մէջ են հայերը, ասորիները, քաղղէացիները, կան նաև եւրոպացիներ, պարսիկներ, հնդիկներ և զանազան օտարազգիներ (Մետաղաբանական Գործարանի Տարեցոյց, Մ. Գարամաճեան, 1933, էջ 196):

Գալով հայոց թիւին, ապա անիկա տարօրինակ կերպով անշարժ և անփոփոխ վիճակ մը ունի: Նայելը ոչ կ'աւելանա ոչ ալ կը պակսին:

1 Բարունակ պէյ այսպէս կը ստորաբաժանէ ըստ ազգութեան.

7500 տուն իսլամ

6000 » հրեայ

180 » քիւլանի

40 » եւրոպացի

6000 » արաբ

104 » հայ

176 » ասորի (տես Ճանապարհորդութիւն ի Բաքելուն, էջ 91):

2. 1898-ին հրեաները 4000 տուն էին Պաղտատի մէջ (Յ. Խազանեան, «Բիւզանդիոն», ք. 405):

3 Այս բառը ճիշտ չէ: Քաղղէացի ազգը անհետացած է: Հիմա այս անունով մկրտածները երբեմն այս կողմերը ապրող նեստորականներն են, որոնք ԺՉ դարուն կեսերուն յարեցան կաթոլիկութեան և առին այս անունը: Իրենց 1553-ին հաստատուած պատրիարքութեան արտոն էր Մուսուլ և իրեն նմանակալ ունէր 12 եպիսկոպոսութիւններ: Նեստորականները Ասիոյ պատմութեան մէջ մեծ դեր կատարած են և արաբները, մասնաւոր թաքարները, իրենց նկատմամբ շատ բարեացակամ եղած են: Իրենց պատրիարքութեան արտոնը Պաղտատի մէջ էր: Հուլիան խանը Թիմուր Լէնկի Պաղտատը գրաւելէն յետոյ նեստորականաց վիճակը շարափոխուեցաւ և իրենք ստիպուեցան փախչիլ և ապաստանիլ Քիւրտիստանի լեռները: Մուսուլ իրենց կեդրոնն էր, ուրկէ անցած էին Հէքիարի, բայց հիմա դարձեալ Մուսուլ, ուրկէ արդէն մեկնած էին երբեմն:

Ասկէ հարիւր տարի առաջ՝ 1847-ին Բարունակ պէյ իոն գրած է 104 փուն հայեր: 1914-1917 թուականներուն, այսինքն առաջին ընդհանուր պարբերազմին 125 փունոր էին, որոնցմէ 10 փունը կաթոլիկ և 5-ը՝ բողոքական: Ուրիշ վիճակագրութեան մը համաձայն քաղաքը ունէր¹.

120 փուն հայ, 600 անձով

60 փուն հայ-կաթոլիկներ²

4-5 փուն հայ-բողոքական:

Այսօր ալ բնիկ հայերուն թիւը հազիւ 100 փուն է 500 անձով, իսկ հայոց ընդհանուր թիւը, քրեղացի և գաղթական, մօտ 1250 փուն կամ 4800 անձ:

Ինչպէս կը տեսնուի, հայ գաղութը չամբիր: Այս անբնական վիճակը ըստ ոմանց արդիւնքն է հնարահեպտ սովորական դարձած ամուրի կեանքի նախասիրութեան, որով վարակուած է ընդհանրապէս Պաղարափի հայ երիտասարդութիւնը:

Այս քաղաքին հեպ հայերու յարաբերութիւնները, ինչպէս տեսնուեցաւ, շատ հին ժամանակներէն կը սկսին: Տեսանք, թէ ինչպէս Մասանեանց ժամանակ հայերը Տիգրանի, Ապպասեանց ժամանակ ալ Պաղարափի հեպ միշտ առջնություններ և երթնել ունեցած են, սակայն այդ հին գաղութները ջնջուած են 1393-ին Լէնկ թիմուրի գրաւումի արևն. երբ քաղաքը կործանած է, բայց յետոյ վերաշինուած:

Այս վերաշինութենէն վերջ հայերը կամաց կամաց վերստին Պաղարափ հաստատուած են և Օսմանեան պետութեան վերջնապէս Պաղարափի փրկելէն (1638) առաջ, արդէն զոնէ պզտիկ գաղութ մը գոյութիւն ունէր քաղաքին մէջ, ինչպէս փաստացի կերպով ցոյց փրուեցաւ նոյնիսկ օտար ուղեգիրներու վկայութեամբ:

Այնպէս որ, Պաղարափի հայոց մէջ տարածուած այն աւանդութիւնը, թէ հայք օսմանցիներու Պաղարափի փրկելէն յետոյ է որ իոն հաստատուած են, ճիշդ չէ և աւելի առաջ պարսիկ իշխանութեան փակ հայեր գտնուած են:

Այս աւանդութեան արձագանքը եղած են շարքեր, ինչպէս նաև

1 1872-1873-ին Ազգային կեդրոն. վարչութեան քաղաքական ժողովին կողմէ տրուած հրահանգի մը համաձայն Պաղարափի առաջնորդարանը ներկայացուցած է վիճակագրութիւն մը, որուն համաձայն Պաղարափի բնակչութեան համայնքներն սապէս կը ներկայացուին.

175 տուն քաղղէացի կաթոլիկ, որոնք ունին 1 եկեղեցի և 1 դպրոց

70 տուն ասորի կաթոլիկ, որոնք ունին 1 եկեղեցի և 1 դպրոց

45 տուն հայ կաթոլիկ, որոնք ունին 1 եկեղեցի

13 տուն լատին կաթոլիկ, որոնք ունին 1 եկեղեցի և 1 դպրոց,

և կան 30 անձ ալ բողոքական, որոնցմէ միայն մէկը հայ: Չարմամալի է, որ այս

վիճակագրութեան մէջ մոռացումով թէ մարդահամարի չգոյութեան պատճառով հայոց թիւը բնաւ նշանակուած չէ (տե՛ս, «Համարատուութիւն Ազգային կեդրոնական վարչութեան 1872-1873 ամի», էջ 47):

2 Կ'երևի լատիններն ալ միասին հաշուած է:

Անպրեան անուն ջուղայեցի մը, որ ունէր ձեռագիր տետր մը, որ կը պարունակէր Պաղարափի հայ գաղութին կեանքէն հին և նոր յուշեր: Ես աչքի առջև ունիմ այս աւանդութեան երեք տարբերակները. 1) Այն որ յիշողութեամբ Անպրեանի տետրակին ընթերցման փայտութեան փակ Ամեն. Տէր Զաւէն արքեպիսկոպոս Թեոդիկի պատմած է և ան գրի առած է (անպիպ)², 2) Այն, որ Յ. Քիւրպեան գրած է (տե՛ս «Միոն», 1932, էջ 346-347): 3) Այն որ Վարդան Մելքոնեան գրած է (տե՛ս «Միոն», 1943, էջ 123-124):

Արդ, երեքն ալ համաձայն են, թէ Մուլթան Մուրափ Դ Պաղարափի վրայ գացած արեւն 1638-ին, իր բանակին մէջ ունէր Կեօք կամ Կոկ Նազար անուն հայ մը կամ զօրավար կամ ծառայող և կամ ձուլիչ: Երբ թուրք բանակը Պաղարափի առջև կը հասնի, պարսիկները քաղաքին դռները կը գոցեն և կը դիմադրեն: Իրենց կը միանան քաղաքին նեստորականները: Մուլթան Մուրափ Դ բաւական երկար արեւն քաղաքը պաշարելէ վերջ, գրեթէ յուսահատած էր և հեպնաբար դառնալու վրայ կը խորհէր, երբ Նազար կ'առաջարկէ թողանօթ մը՝ ձուլել կամ իրեն վստահիլ քաղաքին գրաւումը: Մուլթանը կը հաւանի և Նազարին կ'ըսէ «թէ քու ձուլած թողանօթներով կարողանամ գրաւել Պաղարափը, ցանկացածդ կը շնորհեմ քեզ լրիս»:

Իսկ Նազար, հաւաքելով բանակին բոլոր պղնձեղէնը, կը ձուլէ թողանօթ կամ թողանօթներ, որ թագաւորին ներկայութեամբ կը գործածուի Պաղարափի պարիսպներուն դէմ, և պարիսպը կը խորքակուի, և քաղաքը կը գրաւուի 25 Դեկտեմբերի 1638-ին: Թուրքերը խրամներուն վրայ կամուրջներ նետելով կը մտնեն քաղաք:

Այս պատմական թողանօթը, որ քաղաքին առումը փութացուցած էր, դարեր ամբողջ կը մնար Պաղարափէն դուրս Մուազզամի դրան առաջ, զօրանոցի մը դրան մէկ կողմը իբր պաշտամունքի առարկայ տեղացի արաբներու, որ գայն կը կոչէին ըստ Զաւէն սրբազանի Թօփ-ալ-խըզզամա: Անոր բոլորքիբը իսլամ կիներ յաճախ կը հաւաքուէին ուխտ կատարելու համար⁴:

1 Տէր Զաւէն արքեպիսկոպոս Տէր-Եղիայեան կը պատմէ, թէ իր պատմութեան քահանայ իօրը հետ Պաղարափ գտնուած առնէ, 1885-ին, հայրը իրեն տուած է կարդալու ձեռագիր ոչ շատ փոքր տետրակ մը: Տետրակին մէջ գրուած էր երկարօրէն հայ գաղութին պատմութիւնը: Դժբախտաբար, շատ ուշ կը խորհի գայն ընթերցանելու: Տէրը ետ կ'ուզէ տետրակը՝ Պարսկաստան մեկնելու առիթ: Տէր Զաւէն արքեպիսկոպոս ինձի կը գրէ, թէ 1931-ին, երբ Նոր Ջուղայ կ'երթայ, ինձ կը փնտռէ այս տետրակը և չի գտներ: (Այս ձեռագիր տետրակը այժմ կը պահուի Նոր Ջուղայի Սր. Ամենափրկչեան վանքին Մատենադարանը, թիւ 596 (տե՛ս Յուզակ ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանքի բանագրարանի, հատոր Բ, կազմեց Լ.Գ. Միսասեան, Վիեննա, 1972, էջ 78-79): Ծանոթագր. Սիրան Միսասեանի:

2 Ծերունագարդ սրբազանը 6 մարտ 1947 թուակիր նամակով մը յատկապէս վերստին գրի առած էր ինձի համար նոյն աւանդութիւնը, որ աչքի առջև ունեցայ այս տողերը գրած առնէն:

3 Զաւէն սրբազան «միջակ մեծութեամբ» կ'որակէ այդ բնութեանը, մինչ Քիւրպեան և Մելքոնեան «հսկայ» անականը կու տան: Նախադասելի է Զաւէն արքեպիսկոպոսի բացատրութիւնը, քանի որ ամիկա կ'ըսէ, թէ ինք տեսած է այդ բնութեանը անձամբ, քաղաքէն դուրս գտնուող զօրանոցին դրան մէկ կողմը:

4 Հիմա այս բնութեանին ո՞ր ըլլալը յայտնի չէ:

Կը պարմուի, թէ թուրք բանակը Պաղպար մտնել վերջ սուրբ անցուցած է քաղաքին պարսիկ բնակիչները և պարսիկ զօրքը, ինչպէս նաև նեսպորականները: Քաղղէացիները կոտորուեցան իբր պարսիկներու կողմնակից, իսկ հայերու մասին խօսք չկայ, վասնզի իբր թէ այն արեն քաղաքը հայ բնակիչ չունէր:

Պաղպարի գրաման ժամանակակից երկու պարմագիրներ՝ Առաքել Դարիժեցի և Գրիգոր Դարանաղցի, որոնք կը խօսին այս գրաման վրայ¹, Կէօք Նազարի շար նշանակելի պարագան չեն յիշարակեր, ինչ որ զարմանալի կը թուի:

Երկու պարմագիրն ալ սուլթան Մուրադի Պաղպարի հետ մեծ խստութեամբ վարուիլն կը յիշեն:

Դարանաղցի կ'ըսէ թէ «Ի վերանալ թվին Նայոց ՌՁԵ (1636)-ին՝ գնաց այս խրոխր եւ ահարկու արենարբու Սուլթան Մուրադս՝ որդի Սուլթան Ահմադին բազում եւ անհուն զօրօք ի վերայ Պաղպարու և փութանակի էառ գնա և զմին պարերագմող զօրացն պարսից ոչ ապրեցոյց, այլ հասարակ բնաջինջ արար, բայց ի կանանց եւ ի մանկորիցն, որ զօրաց յաւարի և յափշտակութիւն հրամայեաց, և յարանց ոչ չոք ապրեցոյց և ոչ մի, բայց ի գոեհկաց եւ ի շինականացն, որ ի մի կողմ լինելով դղելին, այսինքն բերդին, և շար ոք ի նոցանէ զհորեանց կանայս և զպղայս իրեանց մորթեցին որպէս զարջառս և զոչխարս և ապա զիրեանց եւս»:

Առաքել Դարիժեցի աւելի ճշտութեամբ կ'ըսէ, թէ «Թուին ՌՁԵ (1638) Ապրելի ԻԸ. նոյն սուլթան Մուրադն գնաց ի վերայ Բաղդադայ, և ի Նոյնմբերի Զ եհաս ի Բաղդադա և ձեռնաց զբերդն հօգօր զօրութեամբ ԼԸ օր, և ի Դեկտեմբերի Դ՝ Էառ զբերդն. և զօրսն Պարսից, որ անդ էին, իսպառ կոտորեաց քինախնդրութիւն արարեալ վասն իւրոց զօրացն, զորս կոտորեցին Պարսիկք յԵրևան, և զփառաւոր իշխանն Պարսից, որ էր ի մէջ բերդին, որուն անունն էր Խալաֆ բէկ, բազում իշխանօք առաքեաց ի Սպամբօլ, և անդ մեռան, և յիւրոց իշխանացն կարգեաց իշխան ի Բաղդադա, և զամենայն աշխարհն յանձն արար նմա»:

Երկու հայ պարմիչները՝ ակնկալելի էր, որ յիշէին Կէօք Նազարը, որուն գործը դժբախտաբար կ'անգիտանան: Նազար հաւանօրէն պարսիկներու դէմ խոր արելութեամբ լեցուած հայ մը պիտի ըլլայ և որովհետեւ Երևանի շուրջ մղուած կռիւին մէջ պարսիկները ահեղի չարիքներ ըրած են, կը կասկածիմ, թէ Նազար ան շրջանակէն մէկը ըլլայ:

Եւ ասոր համար թերևս աններելի ենթադրութեան մը կը դիմեմ՝ հիմնուելով Դարանաղցիի մէկ փողին վրայ: Այս պարմագիրը կ'ըսէ, թէ Երևանի գրաման արեն, որ 1635-ին փեղի ունեցած է ըստ Դարիժեցիի (էջ 642), ինն օրուան մէջ, 9000 մարդով և «թօփով» ձեռնելով բերդն «անձաւ զօրութեամբ» գերի առնուած են քաղաքին զլխաւորները, որոնց մէջ Դարանաղցի բացառաբար կը յիշէ «զխանին քեհեան զՆազար

աղան» (էջ 579), որ թերևս նոյն ինքն է Կէօք Նազար:

Առաքել Դարիժեցի ալ կը յիշէ սուլթան Մուրադ Երևանը գրաւել յետոյ «զիշխանն բերդին գժահմագղուի խանն իւրով պարուններովն դրկեց ի Սպամբօլ»: Նազար այդ պարուններէն մին էր թերևս, որ վերջը թուրքերու ծառայած է: Պաղպարի գրաման Կէօք Նազարի մարուցած ծառայութեան փոխարէն, ստացուած է Սուլթանէն գերեզմանաբան փեղ և եկեղեցի մը, անշուշտ, նախապէս հոն առանց եկեղեցիի զաղութ մը գոյութիւն ունենալուն համար:

Անգամ մը եկեղեցին հիմնուել յետոյ, զանազան փեղերէ հայեր եկած են և հաստատուած Պաղպար: Առհասարակ հոն հաստատուած հայերը երկու դասակարգի կը բաժնուին:

Ոմանք բանակին և կուսակալներուն ծառայութեան մէջ գտնուող, հայթայթիչ, մարակարար և սեղանաւոր, քիւրքճի պաշի, սահաթճի պաշի և այլ փիպղոսներով հայեր են, որոնք առհասարակ մակաբոյժներ եղած են և իրենց կարգին կանոնաւոր կեղեքիչներ և չարաշահներ:

Իսկ կար նաև վաճառականներու և առևտրականներու դաս մը, որոնք անշուշտ առաջին դասէն յետոյ երևան եկած էին և որոնց արմարը պէտք է փնտրել Նոր Զուղայի մէջ, որ Պաղպարի գրաման օրերուն իր առաջին բարգաւաճման օրերը կ'ապրէր և Ննդկասարանի հետ ծաղկեալ վաճառականութեան մը հիմները կը դնէր:

Նորջուղայեցիք ամբողջ Ննդկասարանի ճամբուն վրայ գտնուող քաղաքները ցրուած են, ինչպէս նաև Պաղպար, որ կը գտնուէր Նալեպի ճամբուն վրայ, ուրկէ Ալեքսանդրէթ կամ Իզմիր կը փոխադրուէին Արևելքէն բերուած վաճառքները:

Սակայն շար աննշան էր հայերու թիւը, մանաւանդ Պաղպարի մէջ, մինչև ԺԸ դարուն վերջերը: Ասոր փաստ կրնայ ծառայել այն աղերսանքը, որ 1791-ին պաղպարացիք ներկայացուցած են Էջմիածնի կաթողիկոսին:

Անոնք կը խնդրէին, որ իրենց քիչտուրութիւնը նկատի առնուելով՝ թոյլ փրուէր այրին կոյսի հետ ամուսնացնելու (տեսն «Դիւան Նայոց պարմութեան», Գ հր., էջ 526):

Աֆղաններու գրաման հետևանք նորջուղայեցիք Պասրա ապաստանեցան ԺԸ դարուն վերջերը, բայց հոն չմնացին, այլ ցրուեցան:

Մեծ մասը, ինչպէս պիտի տեսնուի վարը, անցան Ննդկասարան, մէկ մասն ալ Պաղպար (Պարմ. Նոր-Զուղայու, Բ հր., էջ 108), որուն հայ բնակչութիւնը աճում ունեցաւ:

Այսպէս, Պաղպարի հայք, ինչպէս կը տեսնուի, քաղաքին թրքական փիրապետութեան ենթարկուելէ անմիջապէս վերջը նոր հատուածներով ճոխացած են, իրենց թիւը նոր եկուորներով շարքած է: Ասոնց վրայ աւելցած են նորջուղայեցի առևտրականներ, միշտ սակաւաթիւ բաղպարմար Պասրայի:

Այդ շրջանին Պաղպարի հայ զաղութն ալ ենթարկուած է մեծ փոփոխութեան մը՝ ընդունելով իր մէջ սրուար թիւով համապարանցի հայեր, իբր հետևանք 1723-ի թրքական արշաւանքին և սոսկալի ջարդին, որմէ ճողապրողները թուրքերը գերի փարած են: Հաւանօրէն այդ գերի

¹ Առաքել Դարիժեցի, էջ 575 և Գր. Դարանաղցի, էջ 576:

² Այլուր ԺԴ-ը ուրբաք օր ըլլալը գրած է, կարծեմ ճշտագոյն ձևն է կարդալ այսպէս «Ք Դեկտեմբեր ԻԴ» վասնզի Պաղտատ Դեկտեմբերի 24-ին գրաւուած է:

տարուած հայերը մեծ մասամբ Պաղտար հաստատուած են, վասնզի Պաղտարի մէջ տակաւին շար մը ընտանիքներ աւանդօրէն գիտնն, թէ իրենց նախնիք Նամարանէն եկած են, ինչպէս Աղնքսանդրեանք, Մինասեանք և այլք:

Պաղտարի հին գաղութը, որ հիմա բնիկներ կրնանք համարիլ, այսպէս կը բաղկանար երեք գլխաւոր փարքերէ՝ ա) թրքական փիրապետութենէ անմիջապէս յետոյ եկող հայերէ, որոնք հաւանօրէն զանազան քաղաքներէ են, բ) նորջուղայեցի առևտրականներէ և գ) համապանցիներէ:

Ասոնց վրայ շար ուշ ժամանակներու մէջ, Օսմանեան փիրապետութեան վերջաւորութեան երեք տասնեակ փարքներուն աւելցած են զանազան կողմերէ, ինչպէս Կեսարիայէն, Արանայէն և Երզնկայէն Պաղտար գաղթած սակաւաթիւ հայերը, առանց հաշուելու սղերդցիները, որոնք բնիկներ կը նկատուին, իրենց արաբախօս հանգամանքով:

Դժբախտաբար, այս երեք հատուածներն ալ, որոնք հաւանաբար 1831-ին հազիւ 130 փուն և 700 անձ կը ներկայացնէին, զարհուրելի հարուած մը կրեցին նոյն փարքի Մարտէն Յունիս մողեկող ժամապախարհի համաճարակին հետևանօք, որ գաղութին մեծամասնութիւնը անեւցաց, վասնզի 700 հոգիէն միայն 27 անձ վերապրեցաւ: Այս սակաւաթիւ հայերը, որոնք դարձեալ զանազան քաղաքներէ առաջ եկողներուն սերունդներն էին, հետզհետէ աճեցան և քիչ շար բազմացան նոր եկուորներով և իրենք իրենց մէջ, և բաւական թիւ մը ունեցան: 1888-ին անոնք 120 փունի չափ էին:

Վահան քահանայ Թաճիրեան, որ բաւական ապեն առաջնորդարանի փոխանորդի և տեղապահի պաշտօն վարած է Պաղտարի մէջ, պատրաստած է պաղտարցի հին ընտանիքներու փոհմածառերը (Յ. Քիրտեան, «Միոն», 1931, էջ 56-58):

Ընդհանուր պատերազմին Միջագետքը այն ծայրագաւառներէն մէկը եղաւ, ուր ամէն կողմերէ արմատախիլ հայեր, փարագրութեան փաժանելի ճամբուն վրայ արդէն կտրակուած քշուեցան և գրկանքի դառն կեանքը ապրիլ հարկադրուեցան այդ խորթ ու անհաղորդ միջավայրին մէջ:

Անոնցմէ մաս մը տակաւին կը մնայ հոն: Այսպէս, Պաղտար եղաւ փարագրեալներու ապաստարան մը և ընդունեց զանազան տեղերէ գաղթականներ:

Մակայն ինչպէս ամէն հայաբնակ քաղաք, Պաղտար ալ զերծ չմնաց թրքական գուլամէն և ինքն ալ գոհեր փուռ նախորդ ընդհանուր պատերազմի ապեն:

1915-ին Պաղտարի կուսակալն էր փիրապետիքի Միլէյման Նազրֆ փաշա, որ կեղոնէն բխող հայոց փարագրութեան հրամանը չգործադրեց: Իթթիհապը ընդակամբ նայեցաւ և փոխանակ զինքն ուղղակի հրաժարեցնելու, տեղահանեալ Բաղէշի վալիին հետ փոխանակութիւն առաջարկեց: Միլէյման Նազրֆ մերժեց և հանգստեան կոչուելով Պոլիս քաշուեցաւ:

Իրեն յաջորդեց ալպանացի Մուհամմէդ՝ թէ՛ կուսակալի և թէ՛ Իրաքի բանակին հրամանաւարի հանգամանքով: Կարճ փնեց իր պաշտօնավարութիւնը:

Թաքիրաթ Միլիթին իբր փոխանորդ, կեղոնին հրահանգը սկսաւ գործադրել, անխորհր կեղեքելով ընդհանուր բնակչութիւնն ու շարքերը քշելով Մուսուլ, Բէսի-լայն և Տէր-Չօր:

Նայերէն արքորուեցան 25 հոգի 1915 փարոյ Աստուածամնայ փօսին:

Ասոնցմէ ոմանք անհետացան, ինչպէս Յակոբ Ներսէսեանը՝ երուսաղէմացի լեզուագէտ անձը, փեղոյն անգլիական հիւպատոսարանի թարգման, Դանիէլ Թաղէտեանը՝ թաղային խորհուրդին արեւնապետը, Միհրան Մըվանէանը՝ դպրոցին տնօրէնը, Գառնիկ Գույումճեանը և այլն: Իսկ 19 հոգի հայրենադարձ եղան արար և հրեայ բնիկներու հետ՝ Նիլալ Ահմէրի (Կարմիր մահիկ) իրենց առաջ նուիրապետութեանց շնորհիւ:

Պաղտարի վերջին կուսակալը եղաւ Մէհմուպ, որ Թոգաթի և Երզնկայի բարբարոսութեամբ ծանօթ է:

Պաղտարի մէջ այսօր կը մնան դեռ 600 փարագիրներ: Իսկ քաղաքին կից Կէլանի քէմիին մէջ 2200 անձեր և մերձակայ Նինէլիի մէջ 300 գործաւորներ:

* * *

Ինչպէս այլուր Պաղտարի մէջ ալ հայեր շուրջով ունեցած են հայ եկեղեցի մը: Աւանդութիւնը այս գործը կը կապէ Մուրապ Դ-ի բանակին մէջ գրնուող Կէօք Նազարին անուան, վասնզի իբր թէ սուլթանը վարձապրելու համար Նազարը թոյլ կու տայ, որ ինչ որ ուզէ ըսէ: Կէօք Նազար «Տէր արքայ,- կը պատասխանէ,- մինչև հիմա իմ ազգակիցներս այս քաղաքին մէջ գաղութ մը չեն կրցած կազմել, բայց քանի որ դուք փիրեցիք այս երկիրը, վարահ եմ, որ հետզհետէ հայերը պիտի գան և Ձեր հովանիին տակ հոս ապրիլ պիտի ուզեն: Ուստի կը խնդրեմ, որ անոնց եկեղեցի մը և գերեզմանատուն մը շնորհէք»:

Պարզ խօսքով Նազար Պաղտարի հայոց համար եկեղեցի և բնակութեան տեղ կամ արօնութիւն կը խնդրէ:

Սուլթանը կը գոհացնէ իսկոյն Նազարի բաղձանքը: Անմիջապէս կը հրամայէ, որ նեստրականներու եկեղեցիներէն մէկը հայոց անուամբ արձանագրուի և շրջակայ փուններն ալ անոր վագֆ ըլլան: Նոյնպէս կը հրամայէ հայոց յարուկ գերեզմանատուն մը յարկացնել: Ներգրեալ եկուոր հայերը կը հաստատուին այս եկեղեցիի շուրջ ամբողջ թաղը, որ այդ թուականէն ցայսօր «Կէօք Նազար» կը կոչուի:

Աւանդութեան համաձայն սուլթանը տեղին որոշումը սա կերպով փուռն է: Նրամայած է, որ Նազար իր ուզած տեղը կանգնելով փայտ մը նետել, խոտարանալով, որ փայտին ինկած կտրին և իր կանգնած կտրին միջոցը հայոց շնորհուի: Կէօք Նազարի կանգնած տեղը կ'ըլլայ եկեղեցիին տեղը, իսկ փայտին ինկած տեղը կ'ըլլայ հայոց գերեզմա-

նապուրը: Ըստ երևոյթին, ինչպէս կ'ըսէ Յ. Զիրարեան, փայտը հրաշքով թև առած և ահագին փեղ թռած ըլլալու է («Միտն», 1931, էջ 56):

Այս աւանդութեան դէմ կը կանգնի Նեսէս ծայրագոյն վարդապետը Սայեղեան (տե՛ս «Անեպիք», 1945, էջ 56), որ հայոց Պաղպատի մէջ առաջին անգամ եկեղեցի ունենալու թուականը կը նշանակէ 1744 թուականը, ուր իբր թէ թուրք կառավարութիւնը կը գրաւէ 1623-1638-ին նեսպորականներու միջոցներով Պաղպատի մէջ կառուցած հնագոյն քրիստոնէայ փաճարը և կու փայ հայոց:

Այս եկեղեցին է Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, որ հայոց ձեռքն է ցարդ, թէև մէկ քանի անգամ նեսպորականներէ գրաւուած և վերաբացուած (նոյն):

Եթէ ճիշդ է Սայեղեան Ներսէս ծայրագոյն վարդապետի այս հաւաստումը, Պաղպատի հայոց պարմութեան մէջ կարևոր փոփոխութիւն մը առաջ կու գայ և Կէօք Նազարի պարմութիւնը կ'ըլլայ առասպել մը, որ պէտքի մը վրայ ստեղծուած է՝ ի հեճուկս զայն հայերու ձեռքէն յափշտակել ուզող փարբերուն, անոր փալու համար հնութիւն մը և Օսմանեան պետութենէն անդրանիկ շնորհի մը երևոյթ: Եթէ ստեղծուած է այս պարմութիւնը, նմանողութեամբ մը ստեղծուած է: Վասնզի, ինչպէս քննադատ, այս պարմութիւնը բնական նմանութիւններ ունի քաբուցիներու լափին կրօնատրոններու եկեղեցիին, վանքին և հիւրանոցին պարմութեան:

Սուլթան Մուրատ Դ Պաղպատը գրաւել յետոյ, իբր թէ գրաւած էր անոնց հաստատութիւնը և սուլթանին Թ-օիճը-պաշին վենետիկցի աղա Միշէլ, յաջողած էր փրկել այս հաստատութիւնը սուլթանին դիմելով և սուլթանը շնորհած էր պայմանով, որ հոն կարենան աղօթել բոլոր քրիստոնէաները քաղաքին:

Կամ պէտք է ընդունիլ, թէ հայերը նմանօրաբար Կէօք Նազարի պարմութիւն մը ստեղծած են, կամ աղա Միշէլ և Կէօք Նազար միևնոյն անձն են: Իրապէս հայ մը միայն կրնար հայերու յարուկ լայնախոհութեամբ հոգալ բոլոր քաղաքին քրիստոնէաները: Վենետիկցի կաթողիկոսը պիտի չունենար այս լայնմտութիւնը ապահովաբար: Ամեն պարագայի մէջ հեփաքքըրական է լուծել այս հարցը:

Երուսաղէմ պահուած ձեռագրի մը յիշարակարանը, որ ինչպէս իր խորագիրէն կ'երևի, կը հաստատէ հայոց եկեղեցիին նեսպորականներէն առնուած ըլլալը: Տես Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի Մարտինոսեանի թ. 273 ձեռագրին մէջ Մարտիրոս վարդապետի (նպիսկոպոսի) հաւանօրէն 1750ական թուականներուն գրած ուրանաւոր յիշարակարանը:

Նակառակութիւն Նեսպորաց ընդ Նայս
Ի Բարիլօս վասն եկեղեցոյն

Ի Բաբելոն էի նուիրակ
Մեսի գաղտնա կոյր բոլորակ,
սակս փաճարին հոյլքն դեգերակ,

գոյսըս ազգաց էր ի կուրակ:
Ազգ նեսպորաց ինչիւք կանգնին,
զմովպէտն և զիրս լիացուցին,
զփաճարն կորզել զուն զործեցին,
անձամբ գոյիւք ի մարտ մըրփին,
խկ հայք հայցմամբ յԱստուած դիմեալ,
լաց և արարասուք իբրև զգեպ լեալ,
բնակք եւ օտարք յոյրին յարեան,
զերկիւղն հերքեալ հոսմամբ արեան:
Նաւարացեալք զումարեցան,
եկք և բնակք ժողովեցան,
ի մեծ խորհուրդ կապակցեցան,
ծախել զինչըս պարտաստեցան:
Արեան քըրպունս հեղեալ հոսիւր,
յամէն անձնէ յորմէ լըսիւր,
Գուժըն մանկանց Բեթղէհէմի,
աստ քեսանիւր բողոքալի:
Չանձինս և զգանձս ոչ խնայեցին,
սաստկաւ յարեան սուր խընդրեցին,
արք և կանայք խըռնեալ գնացին,
փապաստ մահուամբ սփոյլ ուխտեցին:
Յետոյ Նեսպորք յոյժ զօրացան,
Գաղպ կաշառօք դարանեցան,
եկեղեցոյ մերկ փիրեցին,
սակաւ աուրք փամբ խընդացին:
Մորին պարճէն կարի երկար,
Կըռիւ եւ կազ փուզան անկար,
երկուց ազգաց մեծ խռովութիւն,
յինչից անկեալ յաղքաբութիւն:
Տերամբ փըրկչին գուք սեր իջեալ,
ճըհղէ դարձեալ քեհեան անկեալ,
Մեր հայք կըրկին բողոք բարձին
արքայական ռաղամ ցուցին:
Եկեղեցոյ հայք փիրեցին,
պայծառ սգեպիւք զարդարեցին,
պարտքն փոկոսիւք վըճարեցին,
սակաւ սակաւ փեսարս հարուցին:
Կայ այժմ յազգս մեր եւ վայելեն,
զաստուած, անդ միշտ փառօք օրհնեն,
Նայոց պարզ և յերկնից իմա,
զի ես լիով յոյժ հըմբացայ:
Եկեղեցոյ կերպօղն յուզեալ,
Նալպանդ Մուրապ ներքէն խընդրես,
յայրնի ընդ քեզ խօսիլ փեսցես
հայր սուրբ մերիւ վարձ սուրբ հանցես,

Սուլթան Մուրադն էր ի Պաղպար,
ի պարերազմ հինիք հասարար,
գործակալ ոմն կոչիր Մուրար,
յազգէն հայոց կայսերն նալպանդ:
Նեսարօք դիմեալ մեծ խըլայիք,
ամ մեր Մուրադն խիստ աղերսիք:
եկեղեցոյ կառուցելոյ,
ի կայսերէն հրաման առնլոյ:
Իսկ մեր Մուրադն առեալ հրաման,
եկեղեցոյ զիր եւ Ֆարման,
Նեսարօք շինել եկեղեցոյ,
վասայ իւրայնոց սուր աղանդոյ:
Նայոց փիրեալ եկեղեցոյն,
զի սեփական մեր գանձ նախնոյն,
թւպէր կանխաւ նեսարական
իսկ այժմ հասարար քրիստոսական:

*Վասն քաջութեան ի հոգևարի
Նալպանդ Մուրարին:*

Վախճան հասեալ մեր Մուրարին
հրեշտակ կանգնեալ առնուլ զհոգին,
խրդճահարիւր ցաւը ներքին,
խորհեալ կորզել զեկեղեցին:
Աւեր գրեարն իմ եւ մաքնեցի,
եղէ ընկեր չար Յուդայի,
գրտերն իմ երու փեռեկառոյ,
գարշ Նեսարին պիղծ օծարօղի:
Շինել հերձօղն եկեղեցի,
վայ իմ հոգույս փերն իմ փանջի,
ի նեսարոքաց կըրկին խաչի,
յերկուս մատուս նա անջարի:

*Արդ նալպանդ Մուրարն հիւանդագին
դիմօք խօսի ընդ կայսերն:*

Իսկոյն հարեալ ի սեր փըրկչի,
ամ մեծ արքայն սիրով խօսի,
արքայ դու կաց ողջ ի կենի,
վասն Աստուծոյ, հեզ զգութի փենջի:
Զեկեղեցին գոր շինեցի
իմոյ անձին, զնա կառուցի,
ի Բաբիլոն հասարարեցի,
քո բաղամովն իմոյ ազգի:
Իսկ այժմ փիրեալ ազգն Նեսարի,

զերի ի ձեռն պիղծ աղանդի,
վասն Աստուծոյ եւ մեռանիմ
սուրբ քիլիսէն ջոկեա փեր իմ:
բաղամ Ֆարման ազգի շնորհեա,
որոյ կամիս իցէ նորա,
իսկոյն արքայն ասէ ցասմամբ,
քոյոյ ազգին յինէն շինմամբ:

Կրկին խօսի Մուրարն ընդ կայսերն

Մուրարն ասէ ո՛վ զեր արքայ
հոգիս էհաս դիս թուլանայ,
Ֆարման արա մեզ պարզեա
ազգիս կընիք ի թէն արքայ:

կայսերն, սուլթան Մուրարն հրամայեալ:

Իսկոյն զըրեալ զիր եւ Ֆարման,
եկեղեցին այն ան նըման,
ի յաիպեան հայոց ազգին,
խլայ ի նարդեանս մեր Մուրարին:
Իսկ իւր ազգին մինչ ի կարար
ի յաշխարհի ոյք կան օրար,
ի Բաբիլոն աղօթարան,
ցրրուեալ Նայոց ժողովարան:

Նոգածութիւն Մուրարին, առնուլ զՖարման:

Նալպանդ Մուրարն առիալ զՖարման,
եղ ցազզըն մեր ի պահեստման,
ցուպ ամրութեան եւ գաւազան,
համայն փոհմիս մերոյ հայկան:
Իսկ ոմն աղջիկ նեսարական,
ընկեր հայի յամուսնական,
զրաղամըն այն արքայական,
եր գաղտարար իւրոյ փոհման:
Իսկ առ իմոյ ժամանակի,
թւպէր Ֆարման կայր ներկայի,
սակայն գլիշեալս ալ երբէք գրի,
զի գաղեալ գոյր ի դարանի:

Յաղագս յարմարողի քանիս

Եթէ գրըկարս որոնիցէք,
մըրփոյ անուամբ զիս իմացէք,
ի սուրբ սուլթան էի դըլպիր
մոնթ եւ փղայ լաւ զըրագիր:

Մինաս անուամբ վարդապետի,
տեղույն սրբոյ առաջնորդի,
յեպոյ եղեալ Գրիգորիոս,
յէջմիածին կաթողիկոս:
Յեպոյ ըզկնի Աղէքսանդրոս,
յէջմիածին կաթողիկոս,
երկրաւ էր սա բուզանդեցի
իսկ իմ տեսեալ զնա ի շիրմի:
Դեռ ի նոյնում սուրբ վեհութեան,
ի դէպ սաղիմ ի փըրկութեան,
առ փըրկչին սէր երանութեան,
ի սուրբ Յակոբ որդիութեան,
Չըւել սիրով յոյժ բաղձայի,
եկանելն իմ խիստ ցանկայի,
ի ռահ ի դէպ հարաւայի
տերամբ եղև զոր հայցելի:
էր անդ մեծ պէտ սուրբ հրաշագործ,
ճոխ պարտիարք Թէոդորոս
նահանգաւ էր քիրպիսարանցի,
Մըշու երկրէն խորենացի:
Աշակերտեալ Գրիգորիսի,
երկրորդ մերոյ լուսաւորչի,
յեպոյ ըզկնի այլ սրբազան,
նոցին սերունդ ըստ կրթութեան:
Իսկ նահանգաւ արեւելեան,
խիստ հոգեզգօն խորհըրդական,
կրթեալ առ ուրս վերոյ պէտրաց,
սա կենճեցի իսկ խորիմաստ:
Անուամբ սա մեծ կարապետի,
վարուք իսկ նմա համեմատի,
ի սր. Մաղիմ մեծ դիպապետ,
բոլոր ազանց անդ հայրապետ:
Ով քահանայք, աղօթեցէք,
եւ զարարիչն պաղապտեցէք,
զերախարիս այս խոր խորհելով,
զհամայնս յիշէք հայր մեր սրբով:
Եւ միշտ օրհնել հոգւոցն երգել
պարարագօք լուսաւորել,
յաղօթից սուրբ փըրկանս հանել,
տէր ողորմեայ յաւեր ասել:
Գյիշեալ նուիրակս Էջմիածնի,
զտէր Մարտիրոս մեղօք արիի,
վասն Յիսուսի յիշել մաղթեմ,
զի յայսմ կազի փըրուպս եւս իմ:
Տուգանաց փողն հաւաքեցի
յազգէս կուտեալ ժողովեցի,
ճերոյ փոխոյ ոչ խնայեցի,

առաք լիով տերեամբ խընդրեցի:
Տէրն ճայնիւն մեծ իշխանի,
որ երախարիս յոլով ունի,
փողըն բոլոր փուզանս փրուք,
եկեղեցեաւ ազգաւ գերծաք:
(Նրաբարակուած «Սիոն»ի մէջ, 1948 Սեպտեմբեր-Նոյեմբերի
Քաջեալ թիւով, էջ 257-258, հրատ. Կ. Պ.):

Եկեղեցին կը գտնուէր Պաղպատի Մէլքան թաղամասին մէջ, Ռաս
Գելիսէ անուն փողոցին վրայ: Եկեղեցին կը կոչուի Սուրբ Աստու-
ծածին: Տարիներու ընթացքին այս եկեղեցին մէկ երկու անգամ քաղ-
աքացիք իբր նեստորականներու յաջորդները բռնագրաւած են և հայերը
դարձեալ ետ առած են: Ժամանակի ընթացքին հայերը կը ձախեն իրենց
փունները և կը փոխադրուին քաղաքին աւելի պարուաւոր մասերը:

Այնպէս որ այժմ իր շուք գրեթէ հայ բնակչութիւն չունի Սուրբ
Աստուածածին եկեղեցին, որ առաւել քան երեք դարու հնութիւն ունի,
պարզ, մթին և փոքրիկ շէնք մըն է՝ քարաշէն, բարձր պարով շրջափակի
մը մէջ: Եկեղեցւոյն Աւագ դուռը կը բացուի եկեղեցւոյն կուշփին վրայ:
Եկեղեցին ունի պզտիկ վերնաբուն մը՝ կանանց համար: Ունի միայն մէկ
խորան և երկու պահարաններ: Այժմ անշուք, անզարդ և առանց կահ
կարասիի, և լքուած կը մնայ: Տարին միայն մէկ անգամ «Քառասուն
մանուկ»-ի փօսին, պաշտամունք կը կատարուի հոն: Այս եկեղեցին
եշանաւոր է իր յանուն «Քառասուն մանկանց» գեղեղումով հրաշագործ
շրթայով, որուն ուխտի կ'երթան նոյնիսկ իսլամ «բարեպաշտ»
խելագարները զգաստութեան բերելու հաւաքքով:

Այս մասունքները փութի մը մէջ եկեղեցւոյն ձախակողմեան
որմին մէջ շինուած խորշի մը մէջ թաղուած են: Նոյն պարիս մէջ ահա
հասարակուած է երկաթեայ շրթայ մը, որուն ծայրը կը գտնուի երկաթեայ
խոշոր կլոր ձևով կեռ մը, զոր կ'անցընեն խնդարկուին վիզը ուխտ
ընելու արեւն:

Այս մասունքի հրաշագործ յարկութեանց մասին ի մէջ այլոց կը
պարմուի հետեւեալը: Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին ժամանակին
հոլովումներով կը սկսի հիմնալ և օր մըն ալ յանկարծ իր չորս պարերը
վար կու գան և շար չանցած կը դառնայ աւերակ (ըստ Վարդան
Մելքոնեանի): Յ. Քիրտեան կ'ըսէ, թէ 1830-1850 թուականներուն,
աւանդութեան մը համաձայն այրած է, սակայն արտաքին մասերը կամ
քարաշէնը մնացած է: Արեւ մը կը մնայ այդ քարուքանդ վիճակին մէջ,
երբ օր մըն ալ անոր իսլամ դրացիները բուռն զանգար կը բարձրացնեն,
թէ այդ եկեղեցին պէտք է շուքով շինուի, քանզի սուրբ է անիկա, և
միևնոյն ժամանակ կը յայտարարեն, որ եթէ հայերը միջոցներ ձեռք
չառնեն շինելու, իրենք պարտաւոր են ուրախութեամբ սրանձնելու անոր
շինութիւնը և գործածելու զայն որպէս աղօթատուն իրենց համար:

Այդ դրացիները կը պարմեն, թէ ամէն շաբաթ երեկոյ՝ արևմտին,
եկեղեցիին սեղանին դիմաց սև զգեստ հագած կին մը կ'երևայ՝ մէկ
ձեռքին մէջ բուրվառ առած, եկեղեցիին չորս կողմերը խունկ կը ծխէ և

այս կ'անհետանայ եթերին մէջ: Այդ կինը կը հաւարան որ Տիրուհի մայրն է:

Նայերը կը պարտաւորուին հանգանակութեամբ վերադառնալ կառուցանել եկեղեցին՝ Մեսրոպ վարդապետ Պոլսեցու առաջնորդութեան արեւն, իր իսկ ջանքերով, ինչպէս կը հաւաստէ Վարդան Մելքոնեան: Յ. Զիրարեան կ'ըսէ, թէ եկեղեցիին քարաշէն պատերէն օգտուած են եկեղեցին վերաշինած արեւն, բայց քարերը և խաչքարերը աւագային, փխրուն վիճակ մը առած են այս հրդեհին հետևանք, թէև պաղպաղցիներէն ոմանց վկայութեան համաձայն ափիկա առհասարակ Պաղպարի քարին բնական վիճակն է:

Մեսրոպ վարդապետ, երբ իր անդրանիկ պատարագը կը մատուցանէր վերաշինուած եկեղեցոյն մէջ, խոսն ժողովուրդի ներկայութեան, քարոզ կու րայ, թէ յետ պատարագի Բառաստեմ մանկանց ոսկերտրիքը պիտի դրուի եկեղեցոյն դասը համբոյրը: Մինչոյն արեւն խիստ կերպով կը զգուշացնէ ժողովուրդը, որ ունէ մէջ համբուրելու արեւն չըլլայ, որ կտոր մը այդ մատուցներէն իր լեզուին ծայրովը վերցնէ, որովհետք անոնք սուրբ են և օրինականը կը դառնայ համբ: Եւ հայ կնոջ մը անխոհեմ բնատրութեանը քաջ տեղեակ ըլլալով կը զգուշացնէ զայն այդպիսի բան մը ընել: Բայց խօսք մտիկ չընելով այդ կինը համբուրելու ժամանակ խունկի կտոր մը իր լեզուին ծայրովը կը վերցնէ: Տուն դարձին լեզուն կը բռնուի և շաք չանցած կը մահանայ:

Բայց այդ խունկին կտորը իր մօտ չմնաց իր սեփական փութին վերադարձաւ դարձեալ մեծ հանդիսութեամբ:

Իսկ անկէ ետք նորոգութիւններ բազմիցս կատարուած են: Այսօր ալ նորոգութեան կը կարօտի ան:

1871-1872-ին Պաղպարեան Ազգային պարիարքարան հաղորդուած փեղեկութեան մը համաձայն այդ թուականին փլատակ ըսուած է այս եկեղեցիին համար:

Մինչև այսօր քրիստոնեայ, իլամ և այլ ուխտաւորներ կ'այցելեն այդ եկեղեցին որպէս մուրազափուր սրբավայր: Եւ յաճախ ուխտաւորներ կը մեկնին եկեղեցիին սեմէն ժպտուն դէմքով և գոհունակ (Վարդան Մելքոնեան, «Միոն», 1943, էջ 123-124): 1886-ին այս եկեղեցին վերաշինուած է պ. Գաբրիէ Թաղեոսեանի ծախսերով ի յիշատակ իր հանգուցեալ առաջին կնոջ (Այս մասին արեւն Միհրան Սրվաճեանի յօդուածը (Վարդան Մելքոնեան):

Ինչպէս ըսի, հիմա եկեղեցին դարարկ և անշէն կը մնայ, և յանձնուած է ժամկոչ փոխարէսի մը, որ ընթացքով հոն կը բնակի: Այս եկեղեցիին գոյքերը ամբողջովին փոխադրուած են նոր եկեղեցին:

Եկեղեցին մէջն ու դուրսը ունի բազմաթիւ խաչքարեր, որոնց յիշատակարանները Յ. Զիրարեան ամբողջ արտագրած է:

Խաչքարերը ազուցուած են պատերուն վրայ և նշանակելի է, որ ամէնքն ալ նոյն շրջանի՝ այսինքն 1750-1760 թիւը կը պատկանին, որով Ներսէս ծայրագոյն վարդապետ Սայեղեանի փեսութիւնը կը հաստատուի:

Սրվաճեան այդ յօդուածը գրած արեւն Թաղեոսեանի ծախսած ծախսերին համար «վարնեց» բառը գործածել էր: Այս մասին բաւական տեղաւոր եղաւ ժողովուրդին մէջ:

[վիճակի արձանագրութիւններ]

Եկեղեցոյ ներքին կողմը՝ պատին մէջ՝ երկաթագիր

1

«Յիշատակ է սր. խաչս Շոռոթցի Մանուկի որդի Պողոսին և ծն - ողացն հոգուն թիվն ՌՃՂ-ին» (1741)

2

Սր. խաչս պահապան ... օգնական պահ պան Գեւորգա գորավարին ՌՃՂ» (1749)

3

թիւն փրկչին ՌէճՃԱ» (1751)

4

«յիշատակ է սր. խաչս Շոռոթցի հանգուցեալ Թորոսի որդի Բարխութարին թվին ՌՄ...»

5

«Յիշատակ է խաչս Ղափանցի Պողոսի որդի Յակոբին՝ թվին ՌԲԸ.ին» (1751)

6

«Յս. Զս.» - «Յիշատակ է խաչս Ղափանցի Պողոսի որդի Յակոբին թիւն ՌՃՂ ին» (1749)

7

«Յշտկ. է խաչքարս Ազուլեցի Մովսէսի որդի Նահապետին ծնողաց ու իւր թիւն ՌՃՂ» (1750)

8

«Յս. Զս.»

1 Ղափանցի Պողոսի որդի Յակոբ կը յիշուի Միմոն Երևանցի կաթողիկոսի մամակներուն մէջ: Անիկա կ'երևի վաճառական էր և ընկերը Շոռոթցի Սկրտիչ աղայի (տնս «Դիւան», Գ, էջ 569):

Տապանաքար կես փշացած հիսուսած պարին մէջ

«Այս է քապան
Նանգստեալն Շիրազ
եցի Յովհաննէսի կող-
ակից Նոսիսիսմէին...
... պանծալի դժխոյ

վերնոյն կից կայ ուրիշ բարձրաքանդակ քապան մը լաւ վիճակի մէջ.

«Մինչ պաղարեւն դու ինձ հայիս
գեպիա գինչ կայ այս քապանիս
է մարմին Տն. Վրթանէսիս
Ննդկաց երկրի նուիրակիս
ի վճարել իմ հասակիս
Աստ վախճանեալ եղա ի շիրմիս
Որ ի ծոց հորս եւ ուսուցչիս
Տնն. Յակոբայ արհի դեպես
Մնալով կարօտ ես եղկելիս
Միածնաւէ միածնողիս
թվին 1824 դեկտեմբերի 11-իս»:

Տապանաքար

«Այս է քապան նվիրակի հանգուցեալ սբյ. Էջմիածնի քեռան Յակոբայ արք եպիսկոպոսի հանգեալ ի Քս. 1809 թվ.»

Քառասուն Մանկանց վիմափոր պահարանին պզդիկ վանդակապարին առջև կայ պղնձէ աղեղնաձև ճաճանչ մը, որուն վերին մասին վրայ կը գտնուին մոմակալներ:

Ճաճանչին ճակարը փորագրուած է ըստ Յ. Քիրտեանի.

«Ի թվին ՌՊԻԳ (1823), Յիշարակ է ճաճանչս այս սբ. աճածնայ. եկեղեցոյն Պաղտարու Պոլսեցի Դաւիթին, Ալեքսին (մենագիր մը) և իւր ննջեցելոցն մարտի ԻԸ (28)»:

Իսկ Վարդան Մելքոնեան այս յիշարակարանը կը կարդայ հետևեալ կերպով.

«Յիշեսցէ ճաճանչս զայս Ս. Աստուածածնայ եկեղեցոյն Պաղտարու - պոլսեցի Դարբին Արքեպիսկոպոսին ննջեցելոցն»:

Վարդան Մելքոնեանի ընթերցումը ինձի վաւերական չի թուիր, և հետևաբար իր անոր կցած խորհրդածութիւնները, թէ «ժամանակին պոլսեցի Դարբին անուն արքեպիսկոպոսը վախճաներ է Պաղտար և կամ ալուր և այդ ճաճանչը շիներ է իր ճանօթներէն մէկը ի յիշարակ անոր անմահութեան» ինքնին կը դառնայ անվաւեր

Նոյն պահարանին մէջ մասնապահ, կիսակլոր, մարմար քապանին վրայ երկաթագիր.

«Սբ. Յովհաննէս, Սբ. Աթանազիէ եպիսկոպոսին, Սբ. Գեորգ, Սբ. Կիրակոսին թվին Ռ երկու ճ» (1751) » մանրագիր « երախտաւոր»:

Իսկ աւելի վարը երկու տող

«Յիշարակ է դափանցի Պօղոսի որդի Ակոբին ՌԲՃ» (1751)

Տապանին վրայով պարին մէջ հիսուսած խաչքար ԱՃ + Է + ՅԶ.

«Յշրկ. է սբ. խաչս վանեցի Մուրափի որդի Սարգսին և փիրացու Աղէքսանդրին և Վարդանին թն. Ռ Ճ Թ Ը» (1749)

խորանին միակ խղաներկ Աստուածամօր նկարը
«Յիշարակ (Է) փր գնուիրողին
17 օգոստոս 1914
Մահտեսի Թագուհի Մահակեան»

Ըստ Յ. Քիրտեանի եկեղեցիին մէջ կան նաև երկու արձանագիր մանր խաչքարեր, ուրիշ մը կ'էտով թաղուած և անընթեռնելի, և հար մը, ուր միայն «Խաթի» կը կարդացուի:

Իսկ խորանին երկու կողմերը կան երկու խաչքարեր առանց ուն արձանագրութեան:

Իսկ եկեղեցոյ բակի պարին մէջ հիսուսած է քապան մը.

«27 յունիս 1896 Տիկին Անթառամ Մեթեանի»

Ատոր բով կայ ուրիշ քապանաքար մը անընթեռնելի.

Եկեղեցոյն ներքին կողմը, աջ պահարանին ներսը, պարին մէջ հիսուսած կիսով թաղեալ բարձրաքանդակ քապանաքար մը.

«.....ճա շիրմ դու գովելի
Բարալուն մեծ քաղաքի
.....եղ կայ լուր այր բարելի

...ս ազնիւ եւ մահաբէսի
 Եղեալ ազգէն աղէքսանդրի
 ...աւորեալ դու ի մարմնի
նէ սրբիւ ... կրկնակի
 Տեսեալ ծառայ բարի
 արբար յոյժ ցանկալի
ական գոլ անուանի
 Ամենեցուն հոգաց երկրի
 ...Է Քս. բաջ փարածանի
 ...Է խոնարհ առաքինի
 Նամայն ազգաց հայոց...
 ...րիասեալ կէր վախճանի
 ...ի ցաւոք մահուամբ...
 ... վաթսուն հինգ ամի
 Նանգեալ ի կենաց ասրի
 Անփոփեցաւ այս դի
 Դախթեան Աստուածաբար
 ի թվին. Ռ Մ...»:

Վերջին երկու փողերը խնդրական են:

Ասոնցմէ զար հոս հոն եկեղեցոյ պատերուն հիւսուած (ներքին կողմը) պատուհաններուն մէջ կ'երևան հայերէն արձանագրութեամբ բարերու կտորներ (Յ. Քիւրտեան, «Միոն», 1931, փետրուար, էջ 56-58):

Այս եկեղեցին 1914-1918-ի պատերազմին, երբ գրաւուեցաւ Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցին զինուորական իշխանութեանց կողմէն, պահ մը վերստին գործածուած է, սակայն անզլիացիներու գրաւումէն յետոյ վերստին լքուած է:

Պաղպատի հայերը, երբ հետզհետէ կ'աճին, երկրորդ եկեղեցի մը ունենալու կարիքը խիստ զգալի կը դառնայ (Վարդան Մելքոնեան, «Միոն», 1943, էջ 123), մանաւանդ որ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիին շուրջ բոլորը գտնուող հայերը կը հեռանային Մէլքան թաղամասէն:

Ներկաբար, երբ պոլսեցի Մեսրոպ վարդապետ կը ժամանէ Պաղպատ, իր առաջին կարևորագոյն գործերէն մին կ'ըլլայ անմիջապէս լծուիլ այդ լուրջ խնդրոյն աշխատութեան՝ երբ փունտփունտ թափող կ'ելլէ դրամի հանգանակութեան եկեղեցիի կառուցումը փութացնելու նպատակաւ:

Ժողովուրդը մեծապէս կը գնահատէ իր գովելի ձեռնարկը և չի խնայեր իր վերջին լուսն անգամ: Եւ այսպէս, 21 Դեկտեմբեր 1852-ին Շորճա բանուկ թաղամասին մէջ, մեծ պողոտային վրայ եկեղեցի մը կը

կառուցուի, որ Մեսրոպ վարդապետ կ'օժէ Սուրբ Երրորդութեան անունով¹, ժողովրդային նուիրատուութիւններով:

Մեսրոպ քահանայ Օրջանեան այս եկեղեցիին նախնական շինութիւնը կը հանէ անորոշ ժամանակներու (տնէն «Գրպանի Տարեցոյց», 1933, էջ 126) և 1852-ին շինութիւնը նորոգութիւն կը համարէ, ինչ որ կարծես շփոթութեան մը հետևանք է: Սուրբ Երրորդութիւնը Սուրբ Աստուածածնի հետ կը շփոթէ:

«Սուրբ երրորդութիւն... շէնքը բաւական ընդարձակ է ու կոկիկ: Անսին, առաստաղը թեթևօրէն և եռակի կամարակապ, պատերը խիստ լայնանիստ և երկշար պատուհաններով, իսկ դասին վերև կամարներէն բարձր գմբէթով մը, այս եկեղեցին իր ընդհանուր ձևին մէջ արաբական է, և գրեթէ ոչինչ ունի, որ յիշեցնէ հայկական ճարտարապետութիւնը: Գրեթէ ըսինք, վասնզի միայն երկու անճաշակ փոքր, որպէս թէ կաթողիկէներ աւելի առկախ, քան թէ հասարարուած, կը տեսնուին սեղանի երկու կողմերը:

Վերջին նորոգութեան միջոցին փեղապահ Գարեգին եպիսկոպոս խորհեր է գոնէ խարխուլ և արաբական գմբէթով մը զագաթնացած սեղանը վերածել հայկական կաթողիկէ խաչկալով մը զարդարուած սեղանի: Այս նպատակի համար կարենցի փիկին մը ... փրամադրեր է 500 ռուսի 3000 թրք լիրա: Պաշտօնական մարմիններ, սակայն ... արգելք են հանդիսացեր, փեղի փալով փգեղ միջադէպերու ... («Մարմար», թ. 68):

Եկեղեցին չունի նշանակելի հնութիւն ունեցող սպասներ²: Անոնք մեծ մասամբ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիէն փոխադրուած են:

Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցին, որուն բակին մէջ կը գտնուին առաջնորդարան, քահանաներու, սպասաւորներու յարուկ սենեակներ, մանկապարտէզ ու վարժարան, 1926-ին ներքուստ նորոգուած, նկարազարդուած 4000 ռուսի ծախքով և էլեկտրականութեամբ լուսաւորուած է 1200 ռուսի ծախքով, ազգային փութասկան խորհուրդին կողմէ:

Նորոգութիւնը փւեց երեք ամիս, որմէ յետոյ վերստին օծուեցաւ:

Սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ կը պահուին հետևեալ ձեռագիրները:

(«Միոն», 1932, էջ 347. Յ. Քիւրտեան)

1.
1630

Սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցոյն մէջ կը պահուին³:

Աւերարան. Մեծութիւն՝ 14x10 1/2 սմ, հասարութիւն՝ 6 սմ: Կազմ՝

1 Հաւանօրէն իր ճննդավայրին՝ Պոլսոյ Բերա թաղին Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցիին անունով օծած է:

2 Վահան քահանայ Թաճիրեան խնամով ցուցաբրած է եկեղեցոյն սպասները, որոնց մէջ 1758էն կտորներ կան (Յ. Քիւրտեան, «Միոն», 1931, էջ 56-58):

3 1762-ին Պաղտատի եկեղեցիէն նուիրուած է:

սպիրակ, կաշեպար, խորանագարդ: Նիւթ՝ ճերմակ եւ լաւ յղկուած մագաղաթ: Գրութիւնը՝ երկսիւն: Տող՝ 23: Նկարք, լուսանցագարդք, խորանք՝ բազմաթիւ, գունագեղ և ոսկեգօծ, մաքուր: Խորանագարդ և նկարէն շրջանակով է «Եւսէրի կարպոսի սիրելի եղբոր ի քր. ողջոյն» գրութիւնը, և ցանկ կանոնաց: Անկարանները ունին նախադրութիւնք: Նանգամանք՝ սկիզբի էջերը քիչ մը վնասուած, նաև փրցուած. գուցէ ըլլան ինկած կորսուածներ: Թերթք՝ 252: Յիշատակարանք՝ ունի: Գիրք բոլորգիր:

2.
1822 (°)

Անկարան. Մեծութիւն՝ 14 x 10 սմ, հաստութիւն՝ 7 սմ: Գիրք բոլորգիր, երկսիւն, փողք՝ 25: Նիւթ՝ մագաղաթ սպիրակ, լաւ յղկուած: Նանգամանքը՝ վերջէն մէկ թերթ ինկած, այլապէս կարարեալ: Կազմ փայտակ, կաշեպար, արծաթով կոսպելուած: Արծաթին վրայ կայ 1822էն յիշատակարան: Նկարք, խորանք, լուսանցագարդք կայ բազմաթիւ մաքուր, գունագեղ: Թերթք՝ 264: Ծանօթութիւնք՝ ունի, էջերուն փակ նշանակուած համարաբառ: Յիշատակարան՝ ունի:

Ձեռագիրս զարմանալի նմանութիւն ունի թիւ 1-ին հետ:

Եկեղեցին ունի իրեն յարուկ 16 կալուածներ - 7 խանութ, 3 փուն, 4 խան, 1 փուռ և 1 գեղիւն - որոնք փարեկան շուրջ 16.000 ռուբլի (շուրջ 5000 փոլար) հասոյթ մը կ'ապահովեն:

Այս գումարով, որուն վրայ կը բարդուի «հոգևոր հասոյթը» (մկրտութեան, պսակի, թաղման, մումագինի և այլն), կը մատակարարուին եկեղեցին և առաջնորդարանը: Նոգևոր հասոյթի 2000 ռուբլին կը սրացուի Կէլանի՝ քաղաքի մօտիկ հիւղաւանի փարագիրներէն:

Ազգային վարժարանին կը պատկանին 27 կալուածներ- 14 խանութ, 4 սենեակ, 9 փուն, փարեկան 20.000 ռուբլի (շուրջ 6300 փոլար) եկամտով:

Այս կալուածներէն 12 կտորը կտակած է հանգուցեալ Յովհաննէս Մարկոս Ալեքսանդրեան, 7 կտորը՝ մի. Առաքել Դաւիթեան, 3 կտորը՝ Մկրտիչ Յովհաննէս Թաղեոսեան և 2 կտորը՝ Նովիսիմէ Սրեփանեան:

Դպրոցը աշակերտներու թոշակէն կը ստանայ 3500 ռուբլի:

Ասոնցմէ զար ազգապարկան 4 փուներ կան շուրջ 39000 ռուբլի (մօտաւորապէս 12000 փոլար) եկամտով, որմէ թէ դպրոց, թէ եկեղեցի և թէ աղքատները կ'օգտուին, ըստ կրակարարներու կամքին հետեւեալ բաժանումներով.

1/2-ը կ'առնէ վարժարանը,

1/4-ը կ'առնէ եկեղեցին,

1/4-ը կ'առնեն աղքատները:

Ասկէ զար հնդկահայ բարերար Յարութիւն Գալուստեանի կրակին հասոյթէն բաժին մըն ալ հանուած է Պաղտատի աղքատներուն: Գումարը անձեռնմխելի Կալկաթայի դրամատուներէն մէկուն մէջ կը մնայ և միայն փոկոսը կը փրամադրուի (Յ. Խաչանեան, «Բիւզանդիոն»,

թ. 405):

Աղքատներու հոգածութեան գործը Պաղտատի մէջ կը կարարէ Պաղտատի Տիկնանց աղքատասիւնամ միութիւնը, որ փարիներէ ի վեր կը ղեկավարուի անձնուէր հայուհիներու կողմէ:

Պաղտատի գոյգ եկեղեցիներուն մէջ պաշտօնավարած են իբր ծխափէր առհասարակ Նոր Զուղայէն դրկուած քահանաներ «վիճակաւոր» կոչումով:

Ասոնցմէ ծանօթ են

1764-6 Տէր Մարկոս, աագ երէց («Դիւան», Գ, էջ 317), որ 1766-ին Էջմիածնայ գործակալ գանձապահ ալ կը նշանակուի («Դիւան», Գ, էջ 574):

1888 Մեսրոպ Ա քահանայ Դաւթեան, պաղտատցի, որ առաջնորդարանի փեղապահ էր:

1884 Տէր Անտիս քահանայ Տէր-Եղիանեան Սղերոցի

1931 Մեսրոպ քահանայ Օրջանեան (+1954)

1933 Խաչատուր քահանայ Դարմանեան

Վերը պատմուցեալ, թէ Նագար եկեղեցիին հետ ստացած էր նաև գերեզմանատուն մը, որուն հետքն ալ մնացած չէ, օտարները փուն կամ շէնք շինած են ըստ Քիւրբեանի, մինչ ըստ Զաւէն սրբազանի այդ գերեզմանատունը մինչև 50-60 փարի առաջ փակաւին հայոց ձեռքն էր, եւ երբ թուրքերը այդ կողմը գորանոց մը շինեցին, զայն փճացուցին և գորանոցին միացուցին:

Կառավարութիւնը փուած է ուրիշ գերեզմանի վայր մը, որ երկար արեն անպատար մնացած է: Միայն 1926-ին, զաղութահայ երևելի անձնատրութիւններու և փիլիսոսներու յանձնախումբի մը աշխատանքով, ժողովրդային հանգանակութեամբ՝ 10.000 հնդկական ռուբլով, փարիներէ ի վեր անպատար ազգային գերեզմանատունը շրջապատուցեալ ամրապար պարիսպով մը:

Պակասած 1200 ռուբլին լրացուած է ազգային սնտուկէն:

ՊԱՍՐԱ

Պասրան կը գտնուի Շաք-իւ-Արապ¹ գետին աջ կողմը ու կը բաժնուի երեք մասերու: Առաջինը բուն քաղաքն է, ուր կը գտնուին այլազան դարարաններ, հիւանդանոցներ, քաղաքապետարան և այլն: Երկրորդը՝ Աշարը, որ արարերէն ըջըր=փասանորդ բառէն ծագած ըլլալ կը կարծուի, վասնզի արեւօք հոս կը հաւաքէին փասանորդը, որ բուն քաղաքէն քանի մը մղոն անդին է և վաճառականութեան կեդրոն: Նոն են բոլոր նաւային ընկերութիւններու գրասենեակները, դրամատուները, վաճառականական հասարակութիւնները, կառավարչապետ և այլն: Իսկ երրորդ մասը կը կազմէ նաւահանգիստը: Նոս կը գտնուի նաւահանգիստի ընդհանուր փնօրէնի պաշտօնապետը, կառուցուած 1931-ին և օդակայանը: Ատր փախարակեայ նաւամարտոյցին երկարութեան նաւերու շարան մը կայ միշտ: Կ'ըսուի, թէ այն ընդարձաձաւալ հողամասը, որ կը փարածուի Պարսից ծոցին մէկ ծայրէն մինչև Կոտնէ, ժամանակին եղած է ծաղկեալ և բարգաւաճ երկիր մը (Վարդան Մելքոնեան, Պասրայի անցեալը և հայերը, «Նայրենիք» ամսաթերթ, ԺԸ փարի, թ. 6, էջ 106-113):

Քաղաքին շինութիւնը իսլամական առաջին արշաւանքներու ապէն կապարուած է: Երբ մահմետական արշաւողները Քուֆէյի արևմտեան կողմը քանի մը մղոն հեռուն՝ Կափիսիյէի մէջ, վերջնական հարուածը փոխին Սասանեաց (637) և յառաջացան մինչև Պասրայի փեղը, հոն կառուցեցին զինուորներուն համար մնայուն կայան մը, որ Օպուլ կոչուեցաւ: Այս նպատակով երկրորդ խալիֆան՝ Օմար Իպն Խափսապ հոն կը դրկէ Էօթպէ որդին Աղվանի պէնի Մազին ցեղին պէրը և մարզարէին ընկերներէն մին:

Օպուլան, որ փոքր գետային նաւահանգիստ մըն էր Շադդ-իւ-Արաբի աջ եզերքին վրայ, կլիման խիստ վաթառոջ ըլլալուն պարճառով, փոխադրուեցաւ 12 մղոն դէպի արևմուտք, անապատին մէջ, ուր շինուեցաւ 537-ին Պասրան, որ այն արեւներ կը կոչուէր Էլ-Խուտէյպէ (Փոքր Աւերակ), և թիջ մը դէպի Նոր Պասրայի ճամբուն վրայ կը գտնուէր:

Այս նորակերպ քաղաքը ուներ երկու մեծ ջրանցքներ, որոնցմէ հիւսիսայինը կը կոչուէր Մաուկըջ կամ Մափկի, որ մարզարէին ընկերներէն Մուակըլ իպն Էսըր անուն անձը շինած էր Օմարի իշխանութեան արեւն, իսկ հարաւայինը՝ Օպուլա (նոյն):

¹ Պասրայէն 60 մղոն գետն ի վեր, կամ ինքնաշարժով մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ, կը գտնուի Կոտնէ գիւղաքաղաքը, ուր Եփրատ և Տիգրիս գետերը կը միախառնուին և կը կազմեն Շառ-իւ-Արապ գետը, որ ընդհանրապէս երկու խաղաք ունի, մէկը տեղատուութիւն, միւսը մակընթացութիւն և այս իսկ պատճառով կ'ըսուի, թէ իր ջուրը ունի գրաւական ոյժ մը, այնպէս որ, երբ անցորդ մը ընկէ այդ ջուրէն, պէտք է որ իր կեանքին ընթացքին անգամ մըն ալ այցելէ Պասրա:

747-ին զարհուրելի ժանտախար մը, որուն զոհ զացին 30000 հոգի, Պասրան աներակի վերածեց, վասնզի իր բնակչութիւնը զրեթէ ամբողջ բնաջնջուեցաւ: Այդ հին քաղաքէն կը մնան հետքեր, իր անցեալ փառքը հասարակող: Այսպէս, կը տեսնուի բարձր կիսամաշ մինարէ մը, որ փակաւին կանգուն կը մնայ թաղուած քաղաքին աներակներուն մէջ և մեծ հետաքրքրութիւն կը պատճառէ հնայտոյզներուն:

Այս առաջին քաղաքին փեղ շաք չանցած կը հասարակութիւն արդի քաղաքը, ուր մարդիկ չորս կողմէն կը գաղթեն: Այս նոր քաղաքը բարգաւաճեցաւ և դարձաւ վաճառականութեան, ինչպէս նաև արուեստի և մշակոյթի կեդրոն: Յետոյ քաղաքը արաբները կոչեցին Պասրա, որ կը նշանակէ «Սև խճիր», իսկ երոպացիք զայն կը կոչէին «Արևելեան Վենետիկ»՝ թէ իր աշխարհագրական դիրքին և թէ կոնտրոլածն մակոյցներուն և անհամար ջրանցքներուն պատճառով¹:

Պասրան ճանչցուած է նաև իբրև արմաւի երկիր, աշխարհիս ամենէն շաք արմաւ հայրայթող վայրը ըլլալուն համար:

983-ին նշանաւոր եղաւ Պասրա իր Իխուան-Էս-Մէֆա՛ «Մաքրութեան եղբայրներ» անուն ընկերութեամբ, որ ուներ ծայրայեղ շիիական հակամտութիւն: Անկա ուներ 52 աջաւոր մարտաններու հաւաքածոյ մը՝ հեղուեալ դասաւորութեամբ՝ 14 ուսողական և փրամարանական, 17 բնագիտական և հոգեբանական, 11 խորհրդապաշտական, աստղաբաշխական և մոզական գիրքեր: Կային Պասրայի մէջ նաև գիտական բարձր ուսումնարաններ (Վարդան Մելքոնեան, նոյն):

Երբ Աբբասեան իշխանութիւնը ինկաւ (1258), հին Պասրան կորսնցուց իր փայլը և ազդեցութիւնը, և ժամանակի ընթացքին կորսուեցաւ հին քաղաքը և ծնաւ արդի Պասրան: Պարսիկ փիրապետութեան փակ գտնուած շրջանին Պասրա իբր նաւահանգիստ, վաճառաշահ կեդրոն մը եղած է:

Թաթար փիրապետութեան շրջանին, երբ քրիստոնէութիւնը կը փարածուէր անոնց մէջ, քրիստոնէութիւնը մուտք կը գտնէ նաև Պասրայի մէջ և ԺԳ դարուն հոգևորական գրագետներ Պասրան կը կոչէին «Պըրէյթ Մէշան», որ այն արեւն եպիսկոպոսանիստ էր:

1222-ին Պասրայի թեմական էր հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոս, հաւանօրէն քրիստոնեայ թաթարները հովուելու պաշտօնով հոն հասարակուած:

Լէնկ-Թեմուրի աշխարհակալութեան ժամանակ հեռացուեցան կամ ջնջուեցան այս քրիստոնէաները, երկիրը ետքը եղաւ թաթարաւայր երկար կոթիներու և վերջապէս մաս կազմեց Շահ-Իսմայիլի պարսկական կայսրութեանն ու պարսից ձեռքը մնաց մօտաւորապէս երկու դար:

Թուրք և պարսիկ մաքառումներու ընթացքին՝ 1668-ին, թուրքերը մեծ ուժ ունենալով Պարսից ծոցին մէջ, գրաւեցին Պասրան

¹ 1703-ին Լոնտոն հրատարակուած՝ Տօն Թիօն Թըրի հեղինակած ծովային քարտեզներու հատրից մէջ Պասրայի անունը Պուղարու տպուած է:

ամառը. ցերեկն որչափ որ կեփի, գիշերներն ու առօրյաներն ալ այնքան սաստիկ ցուրտ հով մը կը փչէ անդադար: Քաղաքին բաց ականներուն զարշահութեան և փողոցներուն, ջրանցքներուն ու ջրամբարներուն անմաքրութեան և մանաւանդ Եփրատի ողողման պարճառաւ երկրին օդն որքան որ ապականեալ է ... Քաղաքին ջուրը ծանր է, վասն զի ջրամբարներուն մէջ անշարժ կը մնայ... բնակիչները ընդհանրապէս վարատողջ են և հիւանդ» (Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Նայասրան, էջ 109-112):

Ինչպէս այս նկարագրութենէն կ'երևի, Պասրա հարիւր տարի առաջ չափազանց անկեալ վիճակ մը ունէր:

1853-ին իր բնակչութիւնը 50.000-ի և 1939-ին 90.000-ի բարձրացած էր: Ասոնց մեծամասնութիւնը մոլեռանդ շիի իսլամներ են, կան նաև սիւննի իսլամներ, քրիստոնեաներ, հրեաներ և մենպայիներ և ուրիշներ:

Մենպայիները Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչին հետևողներն են և աստղապաշտ ալ կը կոչուին: Փոքր զաղութ մը կը կազմեն Պասրայի մէջ: Կիրումա-արծաթագործութեամբ կը զբաղին ու մեծ փեղ գրաւած են այս առինքնող արհեստին մէջ:

Մենպայի բառին արմարը արամայերէն Մինպա բառն է, որ զիպուրիւն կը նշանակէ: Ժամանակին Եգիպտոսէն գաղթած են Իրան և հետզհետէ եկած Միջագետք, ուր վերջնականապէս հաստատուած են: Այսօր իրենցմէ ափ մը հարաւային Իրան կը գտնուի: Ունին աղօթատուններ, որոշ կրօնական արարողութիւններ և այլազան գիրքեր և այլն:

Նրեաներն ալ շար հին արեւնէն ի վեր հոս հաստատուած և արաբախօս դարձած են: Իբր առևտրականներ օգտուած են Պասրայի ընծայած յարմարութիւններէն, և երբեմն շար ազդեցիկ դիրք ունեցած են:

Ներսէսայլ Միքայէլ Չամչեանի 8 Փետրուար 1772 թուականով մէկ նամակին մէջ կը կարդանք: Այնքան անհաւարալի է, որ թէ զայն Չամչեանի պէս անձ մը ստորագրած չըլլար, անհաւարալի պիտի թուէր:

«Տէրութիւն և իշխանութիւն քաղաքիս ընդ կառավարութեան է ի ձեռս հրէից, մանաւանդ ի ձեռս գլխոյ նոցա՝ որ ասի Եաղուպ: Եւ թէ որչափ է իշխանութիւն սորա կարէք իմանալ ի հնգից. նախ՝ զի յորժամ միասելլիմն քաղաքիս իշխանութիւն առեալ ի փաշային Պաղտապայ եկն ասպ, ի գնալն առ նա Եաղուպին՝ ասէ ցնա միասելլիմն. քաղաքս քոյ է, և իշխանութիւն իմ ի ձեռս քոյ. այլ խնդրեմ զի ի կառավարելոյ զքաղաքս՝ հովանատրութիւն քո մի պակասեսցի յինէն: Երկրորդ՝ զհաճութեան սորա կախեալ է արկանել կամ նստուցանել զմիասելլիմն: Երրորդ՝ որչափ ինչ գնան ի Պաղտապ թէ դրամքն և թէ այլ ինչ՝ որ հաճութեամբ և ձեռօք պարտին գնալ: Չորրորդ՝ առանց հրամանի սորա ոչ կազմի և ոչ գնայ կարաւան ի Նալէպ: Վինգերորդ՝ առանց հրամանի սորա ոչ կարէ նաւ մի գնալ ի Ննդկասպան, և ոչ նաւն անգոյացոց: Յորժամ հարցանեն անգոյացի նաւապետաց՝ թէ երբ գնայք՝ պարասխանեն՝ Եաղուպ գիտէ, նորա հրամանին սպասեմք ևն: Այս այր թելպելն այսչափ բարձրացեալ է,

բաց կարի իմն խոնարհ է աշխարհօրէն» (Մայր Դիւան Մխիթարեանց, էջ 277-278):

Տեղացի նեստորականներէն և ասորիներէն զար, Պասրա միշտ նմեցած է երոպացի քրիստոնէայ բնակչութիւն մը, վասնզի քրթոկալցիք և անգլիացիք և հոլանդացիք Պարսից ծոցի ինչպէս քանազան քաղաքներուն, նոյնպէս նաև Պասրայի մէջ մնայուն բնակչութիւն ունեցած են:

Իրենց հետքերուն վրայ կաթոլիկ Կարմեղեան վարդապետներ նկատ հաստատուած են 1623-ին Պասրա, ուր կրցած են նեստորականներէն և ասորիներէն մաս մը կաթոլիկ դարձնել: 1677-ին Կարմեղեան երկցներ պաշտօնավարեցին իբր Ֆրանսայի հիւպատոսներ, փնջն որ Լուի ԺԴ Պարսայի համար նշանակեց 1679-ին հիւպատոս մը Ք. Մելքոնեան, նոյն):

Անգլիացիք առաջին անգամ Պասրա կը հաստատուին 1635-ին, երբ «Արևելեան Ննդկաց ընկերութեան» ներկայացուցիչները Թեռնոնսթըն և Փիրս կու գան իբր վաճառական և հնդկական առևտրաբներու արքայածուներ:

Անգլիա կը կանխէ Ֆրանսան 1764-ին առաջին անգամ իբր նրապարոս Պասրա դրկելով Ռոպերթ Կարդընըն: Անգլիացիք միշտ նմապէս շահագրգռուած էին Պարսից ծոցով իբրև Ննդկասպանի առևտրաբներու արքայածման մէկ կարևոր ուղի, մանաւանդ այն ջրաններուն, երբ փակուին շոգեւաներ չէին ճեղքեր ովկիանոսները:

Պասրայի մէջ անոնք նաև հաստատուած էին 1868-ին նամակարուն մը հիւպատոսարանին մէկ բաժանումին մէջ, իրենց վաճառականութեան զիպուրիւն փայլու համար: Անգլիացիք միշտ Ննդկասպանի հետ իրենց հաղորդակցութեան ուղիներէն մէկը նկատելով Պարսից ծոցը, մանաւանդ Սուլզի ջրանցքին բացումէն առաջ, միշտ շահագրգռուած են այդ ծովային ուղիով և վերին հսկողութիւն կատարած են: Ասոնք ներգրգեալ էր դադրեցուցած են ծովահենութիւնը, գերեվաճառութիւնը, անբնէրը և անապահովութիւնը այդ ջուրերուն մէջ:

Պարսիկները իրենցը նկատելով Պարսից ծոցը՝ 1885-ին 600 փոս քարտրոլութեամբ և չորս Քրուպի թնդանօթներով «Փերսէպոլիս» անուն փոքր մարտանաւ մը բերին Պարսից ծոց, հսկողութիւն կատարելու համար:

Սուլթան Նամիպ, ինքն ալ իր կարգին 1907-ին հոն դրկեց 420 փոս քարտրոլութեամբ «Մերսէրիս» մարտանաւը, երբ չմնալու համար քարտրոլներէն, քանի որ Պարսից ծոցը որքան Պարսկասպանի, նոյնքան քարտրոլ կը վերաբերէր, քանի որ մէկ եզերքն ալ Օսմանեան էր գտնէ անտանապէս Արաբիա Թուրքիոյ պարականելով, մինչ իրական անորհնակութիւնը այդ ջուրերուն մէջ անգլիացիներունն էր:

Իրաքի պետութեան կազմութենէն վերջ, Պասրա ստացաւ մեծ կարևորութիւն իբր Իրաքի միակ նաւահանգիստը և ծովային հաղորդակցութեան ճամբան:

Այսօր Պասրան մասամբ կերպարանափոխ եղած է հազիւ քառորդ քաղաք ժամանակամիջոցի մը մէջ, և փայլուն ապագայ մը կը խոստանայ:

Ունի ընտիր վարժարաններ, հիւանդանոցներ, նաւային, քարիւղային հասարակութիւններ, դրամատրուներ, դարբաններ և այլն:

Շարքը նոր շէնքեր կառուցուած են ու շինարարութիւնը փակաւին կը շարունակուի: Երթալով քաղաքը կը շեննայ: Մաքրութեան հոգ կը փարուի: Քաղաքը էկսպորական լոյսով օժտուած է և ունի զարուած ջուրի կանոնաւոր բաշխում:

Տիմա Պասրայի բնակչութիւնը կը ներկայացնէ իր կրթական մակարդակով հեղեղալ պատկերը: Պասրայի մզկիթները ունին իրենց յարակից մտքորտները՝ մահմեդական կրօնաւորներ պատրաստելու համար: Կառավարութիւնը բացած է մեծ թիով նախակրթարաններ՝ նորագոյն դրութեան համաձայն իրաքահպատակ ամեն ազգի փոքր համար: Կայ նաև պեղական երկրորդական վարժարան մը, ուրկէ շրջանաւարտներ համալսարան կը մտնեն առանց մրից բնութեան:

Նստադրականը Պասրայի և Աշարի մէջ ունին եկեղեցի և դպրոց:

Լաբին Ֆրանչիսկեանը Պասրայի մէջ եկեղեցի մը, Աշարի մէջ մարտ մը և վեցամեայ փարրական վարժարան ունին:

Իսկ միայն եկեղեցի ունին ասորիները Պասրայի և Աշարի մէջ, բողոքական և անգլիքանը՝ Աշարի մէջ:

Ֆրանսացի մայրապետներ Պասրայի մէջ ունին կուսանոց և որբանոց-դպրոց մը, իսկ Աշարի մէջ միայն դպրոց մը՝ աղջկանց համար:

Ամերիկացի միսիոնարներ ունին Աշարի մէջ բարձրագոյն նախակրթարան մը մանչերու համար:

Ասորիները 1939-ին Աշարի մէջ հիմնեցին դպրոց մը:

Տրեաները ունին Պասրայի և Աշարի մէջ ժողովարաններ, մանչերու ու աղջիկներու բարձրագոյն և փարրական վարժարաններ ու մանկապարտէզներ:

Պարսիկներն ալ ունին Աշարի մէջ իրենց յարուկ նախակրթարանը (Խորէն քահանայ Գասապեան, Ամենուն նոր Տարեցոյց, Դ փարի, 1939, էջ 289-290):

Անուրանալի է, որ Պասրա առաջադիմութեան ճամբու մէջ է, և ժողովուրդը կը զարգանայ, և այդ քաղաքը իբր առևտրորի վայր մեծ ապագայ կը խոստանայ: Սակայն միշտ կլիման պիտի մնայ մեծ խոչընդոտ մը Պասրայի զարգացման համար, քանի որ մահականութիւնը մանաւանդ երեխաներու մէջ (60-70% մինչև 5 փարեկան փոքր մէջ) շարք մեծ է, մալարիան մնայուն հիւանդութիւն է, իսկ համաճարակները՝ յաճախադէպ են:

Վերը յիշատակեցի արդէն քաղաքը անապարի վերածող ժամապիտանները, յաճախ հոն աւեր գործած է նաև քօլերան, որ 1931-ին ալ հազարաւորներ մահացուց:

Պասրա Իրաքի միակ նաւահանգիստը և առևտրական շարժումի մը կեդրոնն է: Իբր նաւահանգիստ Իրաքի համար ունեցած կարևորութեան վրայ գաղափար մը կու տայ հեղեղալ վիճակագրութիւնը. 1 Մարտ 1938-ին մինչև 1939 Ապրիլ 30, 1229 շոգենաւեր 7.167.771 փօն փարողութեամբ մտած են Պասրայի նաւահանգիստը՝ բերելով 10.608 ճամբորդներ: Նախ քան 1914-1918-ի

ընդհանուր պատերազմը, մեծ փարողութեամբ նաւեր չէին կրնար Պասրա մտնել՝ ջուրը ծանձաղ ըլլալուն պատճառով: Պասրայէն 70-100 մղոն հեռու Շարք-իւ-Արաքի մէջ կ'երթնէլէին դիւրակիր նաւակներ՝ ապրանք փոխադրելով: Երբ անգլիացիք գրաւեցին Պասրան, Շարք-իւ-Արաք գետի ծանձաղութեան խնդիրը հրապարակաբար սկսեցին մեկը դարձաւ: 1921-ին, երբ Իրաքի կառավարութիւնը ծնաւ, նաւահանգիստային վարչութիւնը, որ մինչև այն ատեն Մեծն Բրիտանիոյ զինուորական նաւային իշխանութեանց ղեկավարութեան ներքև կը գտնուէր, փոխանցուեցաւ Իրաքի կառավարութեան: Ամիջապէս որոշուեցաւ ջրանցք մը շինել Շարք-իւ-Արաքի բերանը, որպէսզի մեծ փարողութեամբ նաւեր անոր մէջէն ազատուին մտնեն Պասրա: 1924-ին առաջին փիղմահան նաւը գործի սկսաւ: Շուտով ուրիշ նաւեր բերուեցան: Եւ այսօր հինգ այդ փետակ նաւերու փորմիղ մը կազմուած է: Այս նաւերու կայանն է Ֆաու (Fao) Շարք-իւ-Արաքի աջակողմը: Ան կը գտնուի նաւահանգիստային փնօրէնութեան շէնքէն 64 մղոն գետնի վրայ:

Պասրա ունի նաև գեղեցիկ օդակայան մը, որ միակն էր վերջին պատերազմէն առաջ իր փետակին մէջ, գրեթէ ամբողջ արևելեան երկիրներու մէջ: Անիկա պաշտօնապէս բացուեցաւ 25 Մարտ 1938-ին: Այս օդակայանը կը գտնուի նաւահանգիստին վարչութեան վերին հսկողութեան փակ:

1938-1939-ի ընթացքին 1406 օդանաւ իջած և թռած են այս կայանէն՝ 4387 ճամբորդներով: Այս բոլորը ցոյց կու տան, թէ Պասրա, հակառակ իր վաղաժող կլիմային, կոչուած է իբր առևտրական կարևորութիւն ունեցող վայր մը և Իրաքի պետութեան միակ նաւահանգիստը, հրապարակ վաճառականները:

Արդարև Պասրա իբր ծովային ելք Իրաքի թէ արտաձման և թէ ներաձման միակ ուղին է: Արտաձմութեան գլխաւոր նիւթերն են՝ արմաւ, ցորեն, գարի, արդար իւղ, բուրդ, մորթ, ձի, աղիք և այլն: Իսկ ներաձմութեան նիւթերն են՝ թէյ, շաքար, սուրճ, կերպասեղէն, դեղօրայք, երկաթեղէնք, ինքնաշարժ մեքենաներ, փայտ և այլ շինուածանիւթ:

Պասրա, ինչպէս կը կարծուի, եթէ իր շուրջը ունի արդարև քարիւղ, այն ատեն բոլորովին վստահօրէն կարելի է ըսել, թէ իր ապագան շարք փայլուն է:

Թէև գտնուած են կարծողներ, որ իսլամական փիրապետութենէն շարք փարիներ առաջ հայ գաղութ գոյութիւն ունեցած է Պասրայի մէջ, քանի որ վաճառականութեամբ և հաղորդակցութեամբ կապուած էր Պարսկաստանի և Ղնդկաստանի հետ, երբ հայերը կը ճամբորդէին

1 1938-ին Անգլո-իրանեան նաւային ընկերութիւնը «Պասրա քարիւղային ընկերութեան» անունին տակ, Իրաքի կառավարութենէն մեծաշնորհ ստացաւ Պասրայի շրջանին նաւոր շահագործելու համար և անմիջապէս սկսաւ խուզարկութիւններու:

Նայաստանն Միջագետք, Նոդկաստան և այլն, առևտրական ծրագիրներով (տե՛ս «Մարմարա», թ. 1286, 25 Մայիս, 1946), սակայն այս փետուրինը կարելի չէ իրացնել, վասնզի, ինչպես փետուրեցաւ, Պասրան գոյութիւն չունի նախ քան իսլամական փիրապետութիւնը:

Սակայն, ինչպես փետուրեցաւ, Ե դարէն սկսեալ հայերը յարաբերութիւն ունեցած են Խուժաստանի հետ իբր աքտրական և այլն: Եւ Պասրա մաս կրնայ համարուիլ Խուժաստանի: Թէ՛ հնագոյն ժամանակներու մէջ հայեր մինչև Նոդկաստան գացած են, կը հեփուցուի ստրկական ինչ-ինչ յիշատակութիւններէ, որոնք, սակայն, շար հաստատուած չեն: Իսկ ի՞նչ ճամբով անոնց Նոդկաստան երթնելէն բնաւ չէ յիշուած:

Բագրատունեաց շրջանին, որ սակայն իսլամական փիրապետութենէ յետագոյն ժամանակի մը կը պարկանի, խիստ հաւանական է, որ հայեր Նոդկաստան դիմած ըլլան առևտրական նպատակով: Անոնք կարելի է, որ Պասրայէն անցած ըլլան, թէ՛ն այս մասին ալ որոշ յիշատակութիւն մը չունինք: Ժամանակին եթէ հայերը Նայաստանն Միջագետք կու գային առևտրական գործով և կը հասնէին մինչև Պասրա, անկէ անցնելու համար Նոդկաստան և այլուր, ասոնք սոսկ ուղևորներ էին և չէին կրնար գաղութ մը կազմել Պասրայի մէջ:

Նայերը Պասրայի մէջ որոշապէս հաստատուած են ԺԶ դարուն վերջերը - ԺԷ դարուն սկիզբները («Մարմարա», նոյն), թէ՛ն շար աննշմար թիւ մը կը կազմէին հաւանօրէն:

ԺԷ դարուն սկիզբը, ինչպէս յայտնի է, Շահ-Աբբաս Նայաստանէն բռնագաղթով ահագին բազմութիւն մը հայերու փեղափոխեց հարաւային Պարսկաստան, մասնաւորապէս իր մայրաքաղաքը Իսպահան:

Ասոնցմէ ջուղայեցիք հիմնեցին Նոր Զուղան և բարգաւաճ առևտրական յարաբերութիւններ ունեցան Նոդկաստանի հետ: Այս առթիւ նորջուղայեցիք Նոդկաստանի ճամբուն վրայ գտնուող բազմաթիւ քաղաքներու մէջ հաստատուած և հոն փեղերուն մէջ հայ բնակչութեան գոյատուրեան պարճատ եղած են:

Ասոնցմէ մէկն ալ Պասրան էր, ուր կը հաստատուէին նորջուղայեցի վաճառականներ և կամ անոնց գործակալները, վասնզի ինչպէս փետուրեցաւ, Պասրան այն կայանն էր, ուր կը հաւաքուէին Պարսից ծոցի ճամբով բերուած ապրանքները:

Ուրեմն 1605 էն յետոյ հայերը գաղթած են Իրանէն Պասրա և հեփուցեալ անելով կազմած են բարգաւաճ գաղութ մը, գոնէ ԺԷ դարուն վերջին կէսին՝ ամենէն ուշը: Մասնաւորապէս Պաղտատի և Պասրայի գաղութները թիւով բազմացած են, երբ Նոր Զուղայի մէջ սկսած են ճնշումներ հայոց վրայ՝ Շահ Աբբասի յաջորդող ընչաքաղց շահերու օրով: Այս կեղեքումներէն խոյս փութուցնելու շարան-շարան եկան մինչև Պասրա, որուն հայ գաղութը եղաւ բարգաւաճ և մեծ գաղութ մը:

Այդ շրջանին Նոդկաստանի ապրանքներուն արտաճութեան ամենէն գլխաւոր ուղին Պարսից ծոցն էր, և անոր ամենէն գործօն դերակատարները նորջուղայեցի խօճաները, որոնք կանոնաւոր կերպով

էը մրցէին նոյնիսկ հոլանդացիներու ու անգլիացիներու հետ, որոնք նոյնքան շահագրգռուած էին Նոդկաստանի առևտրով: Եւ քանի որ Պասրա այդ առևտրին մեծ կայաններէն մէկն էր, անխուսափելի էր, որ հայերը հոն ոգևորութեամբ գործէին: Այսպէս, Շահ Աբբասէն բռնագաղթով փեղափոխուած հայերէն մաս մը կրկին փեղափոխութեամբ, այս անգամ կամաւոր, շահու ի խնդիր գացին Պասրա, ուր շար չանցած հայոց թիւը հասաւ 800 փունի՝ 3000-4000 անձով, ինչ որ ցոյց կու տայ, թէ Պասրա այն արեւն որքան բարգաւաճ էր, և առևտրորդ հոն որքան գարգացած:

Պարսից ծոցին նաւահանգիստներուն և Տիգրիսի ափերուն վրայ գտնուող քաղաքներուն մէջ գոյութիւն առնող հայ գաղութները իրենց ծագմամբ այսպէս աւելի առնչակից են Այրարատեան նահանգէն փեղահանուած հայերու բազմութեան:

Պասրա թերևս աւելի ուշ հայաբնակ եղած է քան Պաղտատ, սակայն անկէ աւելի ստուար հայ գաղութ մը ունեցած է և Պասրայի մէջ նորջուղայեցիներու թիւը աւելի շար էր, քան Պաղտատի մէջ:

Պասրայի հայ գաղութը իր դիմագծութեամբ ջուղայեցի էր սկսեալ ԺԸ դարուն առաջին քառորդէն, վասնզի ջուղայեցիք գայն կը լեցնէին:

Եւ իսկապէս, հայերը հոն կը կապարեն նշանաւոր դեր մը, վասնզի իրենց ձեռքը ունէին քաղաքին ամբողջ առևտրորդ և ունէին մեծ համբաւ և պատիւ:

Պասրա այդ ժամանակամիջոցին շար ընդարձակ քաղաքի մը վերածուած էր, շնորհիւ Նոդկաստանի հետ իր ունեցած յարաբերութիւններուն, որուն գլխաւոր դերակատարները հայերն էին:

ԺԷ դարուն կէսերուն, այսինքն 1660-ին, հայերու առևտրական առագաստանաւորը Պասրայի նաւահանգիստին մէջ կը խարսխէին հոլանդական նաւերու կողքին: Ասիկա ցոյց կու տայ, թէ հայ վաճառականներ նոյնիսկ կը յանդգնէին ծովային փոխադրական ձեռնարկներուն ալ միջամուխ ըլլալու: Նայերը կը փոխադրէին ամէն կարգի հանքային նիւթեր, կրակեղենք, համեմունք և այլն: Անոնք կը զբաղէին նաև մարգարիտի առևտրով, որ Պարսից ծոցին մէջ կը ստացուէր մեծ վաճառականութեամբ, ինչպէս նաև սեղանաւորութեամբ:

Նայերը ոչ միայն առևտրի մէջ մեծ փեղ գրաւեցին, այլ նաև դիւանագիտական ասպարէզի մէջ կարևոր դերեր կատարեցին: Երբ անգլիացիք եկան Պասրա, իբրև առևտրականներ, իրենց հիւպատոսական փոխանորդ ու գործակալը հայերը կարգեցին: Այս շրջանը փեղ փառք փարի, այսինքն 1755էն մինչև 1765: Անկէ յետոյ անգլիական հիւպատոսները անգլիացիք եղան, սակայն, դարձեալ հիւպատոսարանին գործակալն ու թարգմանը հայեր էին: 1767-ին, երբ Ների Մուր անգլիական հիւպատոս էր Պասրայի, անոր առաջնակարգ թարգմանն էր Շէյխ Պողոս հայը և փոխանորդը ու գործակալը Մարգարը¹:

1918-1919-ին ալ պեղծիքական հիւպատոսը հայ մըն էր

¹ Շէյխ Պողոս և Մարգար աղա 1767-ին Եզէկիէ վարդապետի մը հետ նուէրներ ըրած են Եզմիածնի վանքին:

(Տերվիշեան): Այսպէս հայերը նիւթական յաջողութիւններով բարգաւաճ Պասրայի առևտուրը իրենց ձեռքը առին և փարածուեցան ամբողջ Պարսից ձոցին շուրջը, մինչև Ննդկաստան և այլուր: Առևտրական այս բարգաւաճումը պարճաւ մըն էր, որ ուրիշ հայեր ալ հոն հաւաքուէին: Ե այն արեւները կ'երևի, թէ Պասրայի հայերը առանձին և մասնաւոր բաւ ունէին, վասնզի կ'ըսուի, թէ հայերը սովորութիւն ունէին Պասրայի չորս աւելի դռներէն հիւսիսայինին կողմը շուռ գալու առաւօտները և երեկոները: Նոյնպէս ունէին սովորութիւն իրենց նորաշէն փունջերու փողոցի դրան արփաքին մասին վերի կողմը փորագրել կառուցան թուականը:

Պասրա իբր վիճակ Նոր Ջուղայի, Ամենափրկչեան վանքին առաջնորդներուն ննթակայ եղած է, վասնզի Պասրայի հայերը մեծ մասամբ պարսկահայեր եղած են՝ գաղթած գլխաւորապէս Նոր Ջուղայէն, իսկ պզտիկ մաս մըն ալ Պաղփարսէն և ուրիշ քաղաքներէ: Մասնաւորապէս այս առնչութիւնները աւելի շեշտուած են ՏՀ դարու սկիզբները, երբ Պարսկաստանի խռովեալ վիճակին բերմամբ Նոր Ջուղայի հայերէն շարքեր խոյս կու տան զանազան փեղեր: Աստուծոյ կարևոր մաս մըն ալ Պասրա կ'ապաստանին: Յարութիւն ՏԵ Յովհաննէանց իր «Պարմութիւն Նոր Ջուղայու» գործին մէջ (Ա հր. էջ 186) կը վկայէ թէ նորջուղայեցոց «Մեծ մասն զնաց ի Բասրայ: Ան ծաղկեցաւ առ ժամանակ մի վաճառականութիւնն Ջուղայեցոց, որ կալան ընդ Ննդկաստանի գեաղորդակցութիւն փուրկառութեան»:

Մասնաւորապէս 1722-ին, երբ աֆղանները գրաւեցին Սպահանը Նոր Ջուղան բոլորովին դափարկացաւ և այս առթիւ ալ հեռացողներէն մաս մը Պասրա անցաւ:

1754-ին այս փախարականներէն Գեորգ պասրացի եպիսկոպոսը կ'ընտրուի առաջնորդ Նոր Ջուղայի և իր անխոնջ գործունէութեամբ և ջանքերով կը յաջողի վանքին յափշտակուած անթթները նոր առնել և ապաստանել Պասրա, ուր նստած կը վարէր Նոր Ջուղայի առաջնորդութիւնը: Միայն 1760-ին կը դառնայ Պասրա, երբ այդ քաղաքը պարսիկ փիրապետութեան կ'ենթարկուի կրկին կարճ ժամանակ մը: Այս խառնակութեանց պարճառով Պասրայի հայ գաղութը մասամբ կը ցրուի, իսկ մնացողներուն մեծ մասը 1773-ին պարսիկաւոր մեծ ժանտախտի մը զոհ կ'երթան կամ կը փախան:

Այս սուկայի ժանտախտը, երբ քիչ մը կը խաղաղի, Գեորգ եպ. իր թեմականներու խնդրանքով 1763-ին, Քերիմ խանի արտն, կը դառնայ Նոր Ջուղա («Պարմութիւն Նոր Ջուղայու», հր. Բ, էջ 61), ուր կը մեռնի 1768-ին:

Քերիմ խան Գեորգ եպիսկոպոսի դարձէն քաջալերուած կը փորձէ բոլոր փախստական հայերը դարձնել, ուստի 1771-ին Նոր Ջուղայի քալանթար Սարգիսը կը դրկէ Պասրա՝ յորդորելու համար, որ ջուղայեցիները եր դառնան իրենց փեղը, սակայն քալանթար Սարգիսը

արդարեւրը անօգուտ կ'ըլլան («Պարմութիւն Նոր Ջուղայու», Բ, էջ 309):

Քերիմ խան զայրացած 1775-ին կը պաշարէ Պասրան և, զայն անի մարտերով, անձնափութեան կը հարկադրէ: Արդարև Պասրա անձնափութ կ'ըլլայ 1776 զարկի օրը:

Քերիմ խանի զօրապետներէն Սադդ խան խոշոր գումար մը վաճառէ հայ վաճառականներէն և ապա կը ձերբակալէ աղա Յարութիւն և արքայաբեանը՝ որդի աղա Էմնիազի (զոհ Նադիր շահի), որ պաշարման ժամանակ ժողով կը գումարէ ջուղայեցի իշխաններով ու վաճառականներով, և գումար մը հանգանակելով կը հոգայ կարօտեալները («Պարմութիւն Նոր Ջուղայու», Ա, էջ 317): Իրեն հետ կը ձերբակալուին նաև իր արքայ Սրեփաննոս և երկու ուրիշ նշանաւոր հայ առևտրականներ, որոնք նոյնպէս օգնած էին չունտորներուն: Ասոնք կը փարուին Շիրագ: 1773-ին Պասրայի մէջ կը պարսիկ սուկայի ժանտախտ մը, որ հազարաւոր անձերու կեանքը կը խլէ: Այս համաճարակին սաստկութեան պարճառով հայերը ցիրուցան կ'ըլլան, փախչողներու մեծագոյն մասը ալ նոյն ցի գար: Յետ այսու Պասրայի հայերուն թիւը երթալով կը նուազի: Մեծոք հայերէն ոմանք իրենց դրամական և արդուզարդային նարարութիւնները իրենց հետ կը տանին, իսկ ուրիշներ ալ իրենց ընտանեակներուն մէջ կը թաղեն, որով անձերու կորուստէն զար՝ հայեր արքայական մեծ կորուստներ ալ կ'ունենան: Չվերադարձողներու անշարժ կարուածներուն մեծագոյն մասը անպէր մնալով՝ օտարէն կը գրաւուի և անոնց սեփական կը դառնայ: Բայց երկու փաստեակ փարիներ վերջը կրնին Նոր Ջուղայէն հայեր խոյս կու տան և կ'ապաստանին Պասրա, վասնզի Պարսկաստան փակն ու վրայ վիճակ մը ունէր:

Այս փախչողներուն մէջ էր նաև Նոր Ջուղայի առաջնորդը՝ Յակոբ եպիսկոպոս, որ 1791-ին կ'անցնի Պասրա, որպէսզի հոն մնայ մինչև որ Պարսկաստան խաղաղի:

Այս եկեղեցականը հոն կը մնայ բաւական երկար արտն, ինչպէս նաև բազում նորջուղայեցիներ, որոնք սակայն երկար արտն չեն կրցած մնալ Պասրա և ցրուած են, մանաւանդ երբ շոգենաւային գիծեր նարարուած են ուղակի Ննդկաստանի և Երոպայի միջև: Սակայն մնացողները մեծ մասամբ ջուղայեցիներ էին: Այսպէս, 1800-ին Պասրայի անձնէն երևելի հայ ընտանիքն էր աղա Թորոնեաններու փունը, որոնք Նոր Ջուղայէն գաղթած էին: Նոր Ջուղայի պարմագիրը կ'ըսէ թէ. «Այլ վարմութիւն օղոյ քաղաքին՝ և մանաւանդ բնակալութիւնն որ երևէր և անոր՝ վաղվազակի փեղափոխեցին զնոսա ըստ մեծի մասին ի Սուրաթ, և յայլ քաղաքս Ննդկաստանի» («Պարմութիւն Նոր Ջուղայու», Ա, 186) և ոմանք ալ անցան Պաղփարս (նոյն, Բ, էջ 108):

Առանց ասոնց ալ շար հաւանական չէ, որ հայերը բազմանային Պասրայի մէջ, վասնզի կլիման անհանդուրժելի է, փաք, խոնաւ և վարատող: Դիպուած է, որ հոն ծնող երեխաներու 60-70 փոկոսը կը մեռնին 4-5 փարեկան ըլլալէ առաջ: Քաղաքը թէև ունի առաւելութիւններ, սակայն կլիման մեծ արգելք մըն է անոր բնակչութեան աճումին:

Պասրայի հայոց թիւը այսպէս հետզհետէ պակսեցաւ: Ընդհանուր պարտերագմէն առաջ անոնց թիւը 30 փուն էր՝ նոր եկուորներով: 1847-ին

Բարունակ պէշի այցելութեան արեւն միայն 100 հոգի էին և 1856-ին միայն քանի մը փուն, իսկ 1872-73-ին պարփաբարբարան դրկուած վիճակագրութեան մը մէջ հայոց թիւ չէ նշանակուած, միայն կը նօթէ, թէ 2 հայեր կան պանդոխսար:

Նայերը փրկացի արարներէն միշտ սիրուած են: Այս պարճատով 1895-ի հայկական ջարդերու, ինչպէս և 1914-1918-ի պարբերագմի արեւն հայու մը ունէ վնաս չէ պարահամ՝ փրկացի արար ազնուականներու բարեացակամութեամբ, վասնզի անոնք մեծ յարգանք և համարում ունէին դէպի հայերը: 1914-ին, երբ Պասրան գրաւեցին անգլիացիները, զանազան փրկելու հայեր ապաստան գտան հոն, մանաւանդ 1917-ին, երբ Պաղարար գրաւուեցաւ:

1920-ի ամռան վերջերը անգլիական կառավարութիւնը փոխադրեց հայ փարագիրներու վրանաբաղաքը Պաքուպայէն Նէր Օմար, որ 17 մղոն հիւսիս կը գտնուի Պասրայէն՝ Շար Է-Արապի վրայ: Նէր Օմարի մէջ կային 800-1200 որբեր և որբուհիներ և 2000 վասպորականացիներ:

1921 Յունիս 23-ին այրելուն հրամայուեցաւ, որ վրանաբաղաքը թողուն և դուրսը ինքնապահ ըլլան: Մինչև 1921 Օգոստոս 15 1200 հայեր արդէն թողած էին վրանաբաղաքը՝ մեկնելու համար Իրան 14 օրուան պարէնով: Իւրաքանչիւր անձ ստացած էր 13 հնդկական ռուբի դրամ: Մինչև 1921-ի վերջը 7500 հայեր անգլիական կառավարութեան կարգադրութեամբ երեք շոգնուելով մեկնեցան դէպի Պաթում՝ Նայաստան երթալու համար: 1922-1923-ին ալ 400 հայեր, մեծագոյն մասը վասպորականացիներ, Նէր Օմարը թողնելով անցան Ապարան: Անգլո-իրանական նախարհի ընկերութեան մէջ անոնք գործ գտան:

Այս թուականէն յետոյ վրանաբաղաքը անգլիական ինսամպարութեանէն դուրս թողուեցաւ և ինքնապահ դարձաւ Աւոն Շարոյեանի գլխատրութեամբ: Շար չանցած՝ շար մը հայեր վրանաբաղաքէն եկան Պասրա հասարակութեան: Ասոնց թիւը 1928-ին կը հասնէր 427-ի: Վրանաբաղաքը անգլիացիք 1929-ի վերջերը փոխադրեցին Մուսուլէն դէպի հիւսիս 40 մղոն՝ Նավրէզ: 1940-ին 30 փուն բնիկ հայեր մնացած էին, որոնք ընդհանրապէս բարեկեցիկ վիճակ ունէին:

Ազգային նախապարարական վարժարանը կը գտնուի եկեղեցիին շրջափակին մէջ՝ առաջնորդարանին կից: Մօր 90 աշակերտներ ունի: Առաջնորդարանի հոգաբարութեան փակ է դպրոցը: Եկեղեցին և վարժարանը կը մարակարարուին եկեղեցապարկան անշարժ կալուածներու, արմաի պարտեզներու և այլ հասոյթներով: Եկեղեցին ունի այգիներ, փուններ և խանութներ:

Տեղացիք նիւթապէս և բարոյապէս կ'օժանդակեն եկեղեցիին: Նայերը այսօր ունին ցրուած վիճակ Պասրայի մէջ, բնիկ և գաղթական իրենց թիւը 200-250 ընտանիքներու և մօրատրապէս 2000-ի կը հասնէր 1946-ին:

Նայերը Պասրայի շուրջը հասարակութեամբ են նաև հեղեղալ վայրերը:

1. «Մօր (Maud) Մեմորիէլ» հիւանդանոցի կողքին, Պասրայէն քիչ մը անդին կը գտնուի հայոց փոքր «քէմբ» մը՝ 22 փուն 100 անձերով, որոնք մեծ մասամբ վանեցիներ են, կ'աշխատին հիւանդանոցին մէջ, իսկ իրենց երեխաները կը յաճախեն Ազգային վարժարան:

2. Պասրայի և Աշարի միջև՝ Ապարսիյէ թաղին մէջ, հայ ազգային հողին վրայ կայ արմաւենապար հայ հիւղաւան (քէմբ) մը՝ 120 (85) փուն 500 (430) անձերով: Ունին նորակառոյց ակումբ մը, ինչպէս նաև կարօտելոց խնամակալութիւն: Ունին իրենց վարչական կազմը, ինչպէս նաև ուրոյն մանկապարտեզը՝ 30 երկսեռ աշակերտներով: Քէմբը ունի գրադարան մը և կարմիր խաչի վարչութիւն: Բնակչաց մեծագոյն մասը վանեցիներ են:

3. Մարգիլ բաղաբաժնի հայոց գաղթականին մէջ, որ քանի մը մղոն գերն ի վեր կը գտնուի, կ'ապրին մօրատրապէս 230-250 անձերով 40-45 փուն հայեր: Կ'աշխատին նաւահանգիստին և երկաթուղիի վարչութեան մէջ: Ունին երկսեռ փարրական նախակրթարան մը: Ունին իրենց անկախ վարժարանը (շուրջ 70 երկսեռ աշակերտներով) («Նայրենիք», ԺԸ, թ. 6, էջ 111):

4. Ֆաուի մէջ կան ալ մը հայ աշխատարներ, որոնք գոհացուցիչ վիճակ մը ունին:

5. Շիւպէ կամ Շէյպէ կոչուած օղակայանին մօր (Պասրայէն քանի մը մղոն անդին) ալ քանի մը հայ ընտանիքներ կան, որոնք ունին մանկապարտեզ մը 25 աշակերտով: Նոն կը յաճախեն օրար քանի մը աշակերտներ ևս («Նայրենիք», ԺԸ, թ. 6, էջ 113):

Ընդհանուր ազգային կեանքը խաղաղ է և գոհացուցիչ: Պասրայի հայ գաղութը իր լաւագոյնը կ'ընէ հայեցի դաստիարակութեան համար:

Ինչպէս վերը բացատրուեցաւ, պասրացիք ոչ միայն Նոր Զուղայի գաղութին մէկ ճիւղատրումն էին, այլ «ի հոգևորս» իրենց յարաբերութիւնները կը պահէին Նոր Զուղայի աթոռին հետ:

Իր ամենէն բարգաւաճ օրերուն անիկա Նոր Զուղայի ենթակայ վիճակ մըն էր, և ունէր նուիրակապոյն մը, որուն հոյակապ շէնքը մինչև հիմա կը մնայ: Այս յարաբերութիւնները պահուած են մինչև 1847, երբ Պասրայի թեմը պաշտօնապէս կապուած էր Պաղարարի առաջնորդութեան, և սակայն «վիճակաւոր» քահանաները Իրանէն կու գային:

Ննդկահայոց պարմագիրը՝ հանգուցեալ Մեսրոպ Զ. Սէթեանց, նորջուղայեցի, Պասրայի Նոր Զուղայի Ամենափրկչեան աթոռին թեմ ըլլալէ դադարիւր կը յետաձգէ մինչև 1860-ական թուականները և իբր փաստ կը հրատարակէր Կալկաթա՝ Եղիազար Տէր Յարութիւնեանի փաստ կը հրատարակէր Կալկաթա՝ Եղիազար Տէր Յարութիւնեանի

խմբագրապետությանը վիճակիր «Եղբայրասեր» լրագրին մեջ լոյս փնտած նամակի մը պատճենը:

Նամակը գրուած է Պասրա քաղաքէն Ննդկաստան Դաքա քաղաքը բնակող հայոյ մը: Նոս մեջ կը բերեմ նամակը նոյնութեամբ՝ թէ՛ դէպքը վաւերագրելու և թէ՛ գաղափար մը փայլու համար Պասրայի հայ գաղութին լեզուին վրայ, որ նորջնուղայեցու բարբառն է անվրէպ կերպով:

«Ի Բասրա 1862, Ապրիլ 20

«Նանդէս Զարիկ կիւրակէի պարուական Տէր Սահակայ Թորոսեան վիճակաւորի որ յետ փրկուցս պիտի ելանել ի Դաքա որպէս վիճակաւոր քահանայ և քարոզող ժողովրդոց: Զգեստաւորեալ պարարագջին խորանէ գայ ի դուռն Պարոն Մկրտում սարկաւագն բուրվառն ձեռնումն հրամայէ Պրն. Յակոբ Դալիթ աներձակի պարարագջին, զմտնդէն սեղանոյ վառել, վասն հրամանի սարկաւագին բարկացեալ պարարագջին, թողու զմադրանքն «և սուրբ Աստուածածնի բարեխօսն» և անպարի խօսքերով նախապէս պարոն Մկրտումն, նա և յանդիմանական պարասխան փայ, պարարագջին և ևս բարկացեալ, զմերձաւոր սուրբ խաչն, որ Աւետարանի գրքակալի վերայ կայր, առնու և սկսանի սարկաւագի գլուխն ձեռնել, նա ևս բուրվառն թողու և պարարագջի վիզն կալնու, փուր ու փփիկ, փուր ու կեր, վայիք ու փայիք, մինչ ժողովուրդն սարսափեալ, Պարոն Շարուր Մարութ եկեալ ջոկջոկէ, ժողովուրդն փրփմութեամբ դառնան իրեանց փուն, փերպուրն զգեստն հանեալ գնայ իւր բունն, սարկաւագն մի կողմից իւր բնթի արիւնն սրբէ և միս կողմից ...¹ կրակ ժողովէ, որ խալիքն չայրեն: Ահա շնորհաւոր Զարիկ, օրհնեալ սուրբ Յարութիւն Զրիստոսի:

Օրհնեալ լինի Բաղդադու Առաջնորդ սրբազան Մեսրոբ վարդապետն, որ եկաւ Բասրայ և եկեղեցոյ անօթեղէնն, արձաթեղէնն և ոսկեղէնն փարաւ և խոստացաւ յետ այսու մեզ յերուսաղէմայ թմից քահանայ ուղարկի և մեր փրկվեմք անարժան վիճակաւորներից, որ մեր շունչն սպառեցին և մեր հաւաքն բարձին, յուշունց, կօխ, անէծք, փողապաշտութիւն ևն:

«Շար շնորհակալ եմք մեր Պարոն Յարութիւն Բաղդասարիցն, որ այս միջոցումն մին կերպ փրկութիւն խրատելով կառավարում այ:

«Սա (փրկութիւն) շար վար անձնից այ, իւր աներձակիցն լսեցինք, երեք անգամ իւր կնկան ձեռ փալով, երեք երեխան վիժել այ, մօրն քացի փուտել, վնասեալ է, և մայրն կաղալով ման է գալիս: Վերջապէս մին անասնական բնութիւն ևս ունի: Ես այնքան բարտք համարեցի ձեզ ծանօթութիւն փայ մեր վիճակաւորի անպարկեշտ վարուց մասին, որովհետքն պէտք այ ձիգ միջոց ձեզ համար վիճակաւոր լինի, բայց չքան սոցա մեղադրելի չէ, որքան իրեանց Առաջնորդքն, որ ինչ գոյար քիսաչու, դռնապանի, իշապանի, բովջարի, փալանդուզի, մէլթարի անպէր երեխէք կան, փրկութիւն շինի ուղարկի մեզ համար, և մեր անճոռնի անձանց վարուց պարճառաւ, անպարի լինեմք այլ ազգի մօտ»:

¹ Մի քանի բառեր չեն ընթերցվում (ժամոք. խմբագրի):

Այս փեսակ դէպքի հետևանք ահա Պասրայի հայերը կ'ենթարկուին Պաղպաղի առաջնորդի իրաւասութեան:

Մեսրոպը Յ. Մէթեանց իբր յաւելուածական փրկելութիւն կ'ըսէ, թէ այս անարժան Սահակ քահանան որդին էր Թորոս Ամբարջեան դռնապանին Ամենափրկչեան վանքին: Իր գեղեցիկ ձայնին համար ձեռնադրուած է սարկաւագ Թադէոս եպիսկոպոսէն Խաչապուր և Յակոբոս վարդապետներուն հետ իբր վարդապետացու: Սակայն երբ կու գայ ժամանակը երեք վարդապետացուներուն ձեռնադրութեան, Սահակ Ամբարջեան խոյս կու փայ վանքէն, որպէսզի չձեռնադրուի կուսակրօն վարդապետ, վասնզի կենցաղատէր և արձաթատէր էր: Առաջնորդը փնտրութիւն կատարել փայով գտնել կու փայ Սահակը և կը յանդիմանէ գայն ըսելով, որ «երևի ամուսնանալ կ'ուզես, զնա ամուսնացիր և եկուր, քեզի քահանայ ձեռնադրեմ, վասնզի չեմ ուզեր, որ իմ երկար աշխատանքս քեզի շարական և եկեղեցական ձեւեր ուսուցանելու համար պարապը երթայ»:

Սահակ Ամբարջեան, արդարև այդպէս կ'ընէ և քահանայ կը ձեռնադրուի և անմիջապէս իր արձաթապաշտ բնատրութիւնը կը յայտնէ՝ աղքատ մտնելները չթաղելով առանց կանխիկ թաղման վարձքը առնելու:

Իսկ երբ Պասրա կը դրկուի իբր վիճակաւոր, վերոգրեալ միջադէպին փրկի կու փայ, որ պարճառ կ'ըլլայ Պասրայի վերջնական բաժանումին Ջուղայէն: Ասով հանդերձ Պասրայի քահանաները, ինչպէս Ննդկաստանի զանազան քաղաքներու քահանաները, կը կոչուին «վիճակաւոր» և մինչև 1850 պաշտօնապէս Նոր Ջուղայի Առաջնորդարանէն կը դրկուին («Արևելք», թ. 1523): Իսկ անկէ վերջը, մինչև 1890, դարձեալ Իրանէն կը դրկուին և այս պարճառ վեճը պակաս չէր:

Ապրեն մը Պասրայի հայերը երկու խումբերու բաժնուեցան, թրքահայրակներ և պարսկահայրակներ, և իրարու դէմ պայթար մղեցին և իւրաքանչիւրը իր առանձին քահանան պահել սկսաւ:

1890-ին, երբ Թուրքիա չարօսնեց պարսկահայրակ քահանաներու մուտքը, ինքնին այս սովորութեան վերջ փրուեցաւ:

Այն ժամանակամիջոցին, ուր հայերը նիւթական բարեկեցութիւն ալ կը վայելէին, հիմնեցին չորս եկեղեցիներ, որոնցմէ մէկուն ոչ անունը և ոչ փրկը յայտնի է, մէկուն միայն փրկը ցոյց կը փրուի, իսկ մէկ ուրիշին միայն անունը Սուրբ Սրբեփաննոս ըլլալը յայտնի է, իսկ չորրորդը Սուրբ Աստուածածին իր գոյութիւնը կը պահէ ցարդ:

1684-ին Յովհաննէս պարթիաքը Ամասիացի (մականուանեալն Թօփալ քահանայ) Պասրա կը գտնուէր, անշուշտ, այս բարգաւաճ գաղութին մեջ պարսպարուելու համար: Նոյնպէս կը մնայ 1691 թուականով խաչքար մը (Վ. Մելքոնեան, «Նայրենիք» և «Մարմարա»): Ասոնք ցոյց կու փան, թէ արդէն ԺԷ դարուն գաղութը ոչ միայն թիւ մը կը ներկայացներ, այլ ուներ դիրք մը, եկեղեցական կազմակերպութիւն և վարժարաններ, որոնց թիւը մինչև երեք հազար էին (Մելքոնեան, «Նայրենիք», ԺԸ փարի, թ. 6, էջ 111):

Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին կը կարծուի, թէ Օսմանեան փրկապետութենէն անմիջապէս վերջը՝ 1638-ին շինուած է, սակայն ասիկա հաստատուող փաստ չկայ: Շար հաւանօրէն 1684-ին փակալին հայերը Պասրայի մէջ եկեղեցի չունէին և ասոր համար էր, որ Կարմեղեանք կրցան օծում փայ Թօփալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Ամասիացիի Պոլսոյ նախկին պարբիարքին և թողուցին, որ լափինները գայն թաղեն իրենց գերեզմանատան մէջ: Եթէ եկեղեցի ունենային, նոյնիսկ եթէ կաթօլիկութեան յարած ըլլար, չէին կրնար լափինները թաղել: Անենէն ուշը՝ 1753-ին, կրնայ շինուած ըլլալ, վասնզի այդ թուականին այս եկեղեցիին նուիրուած է ձեռագիր մը (տնն «Լոյս», 1905, էջ 638): Շէնքը գեղեցիկ էր:

Այս եկեղեցին կը գտնուի բուն քաղաքին մէջ: 1886-ին կը փլի: Տեղացիք կը խորհին եկեղեցոյ մէկ կալուածը ծախել և վերանորոգել եկեղեցին (տնն «Արևելք» օրաթերթ, թ. 1523), բայց ժողովորդի մէկ մասը կ'ընդդիմանայ, որով անկարելի կ'ըլլայ: Նակառակ անոր, որ այդ թուականներուն ընդամենը 20 փուն հայ կար, բայց կը պահէին 2 քահանայ: 1904-ին բոլորովին հիմնայաբար եղած էր: 1906-ին գայն վերանորոգեց և օճեց Սերովբէ վարդապետ Սամուէլեան:

Ասկէ քանի մը փարի առաջ հիմնովին վերանորոգուած է պարոն Սիմոն Մ. Ղարիպեանի նուիրաբարութեամբ և 2000 ոսկի ծախքով:

Այս եկեղեցիին մէջ պաշտօնավարած քահանաներէն կը յիշարակուին.

1763 Տ. Սրելիան քահանայ Զուղայեցի («Դիւան» Գ, էջ 15)

1763-5 Տ. Յովհաննէս քահանայ Մուշաղբիւրցի Էջմիածինի վէրի, որ Սիմոն և Դուկաս կաթողիկոսներուն բարեկամը եղած է: Պասրայէն փոխադրուած է Վան («Դիւան», Գ, էջ 294 և 483-484) և Էջմիածին ուխտի գացած է անկէ և դարձած է դարձեալ Վան («Դիւան», Գ, 554): Վրաց Ներակ թագաւորը գայն կը հրաւիրէ Թիֆլիս (նոյն, էջ 596-597), բայց կը մնայ Վան մինչ իր գաւակը Սրելիաննուս կը հաստատուի Պայագիտ և առևտրորդ կը գրադի: 1767-ին փակալին Վան էր (էջ 778):

1767 Եգեկիւ վարդապետ:

1778 Դաւիթ քահանայ («Դիւան», ԺԱ, էջ 233):

1892-ին Պասրայի վիճակաւորն էր Վահան քահանայ Պիլպիլեան, որուն մասին մեծ գովեստով կը խօսին:

Սերովբէ վարդապետ Սամուէլեան ցուցակագրած է 1905-ին Պասրայի եկեղեցոյն ձեռագիրները և հրատարակած «Լոյս» շաբաթաթերթին մէջ (1905, թիւ 26, էջ 636-639):

Կ'օգտուիմ իր ցուցակագրութենէն և գայն հոս կը ներկայացնեն:

Ըստ իր ցուցակագրութեան, Պասրայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին ունի միայն եօթը ձեռագիրներ:

Թուղթի վրայ գրուած: Գրութեան տեղը և թուականը անձանօք: Գրիչը ինքզինք կը յայտնէ գիրքին մէջտեղերը գրուած հետևեալ համառօտ յիշարակարանով. «Չերումդ սրբութեան և պատուականութեան կամ պարաստական ծառայ, ժամարար փեր Յովանէս Տէր-Սրելիանոսեան, Զուղայեցի կոչեցեալ»:

Միջակ դիրքով 290 թուղթերէ կը բաղկանայ Մաշպոցս, մօտաւորապէս 150 փարուան հնութիւն ունի և հաւանականաբար գրուած է ի Նոր Զուղա: Աղօթքներ, շարականներ, գիրքեր և հրահանգներ տեղ տեղ կը փարբերին: 1807-ի Մայր Մաշպոցն և Ս. Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ սովորական Փոքր Մաշպոցներէն «Յաջորդ փաղոյ» գլուխէն յետոյ կու գայ «Նշան օրհնելոյ» կարգը, որ առհասարակ կը պակսի մեզի ծանօթ փայագրեալ Մաշպոցներուն մէջ, և բոլորովին կը փարբերի «Նալա կամ հանդերձ օրհնելոյ» կարգէն, ունենալով առանձինն հրահանգներ, շարական, գիրքեր, Աւետարան, աղօթք և բաժակի օրհնութիւն: Կուսի պսակի կարգին մէջ «Տեսք որդիակը ևն» խրատականը առանձին առանձին եւ փարբեր են հարսին ու փեսային համար և սովորականէն աւելի ընդարձակ: Աշխարհականի թաղման կարգին մէջ «Աստուած հոգուց և սրելոյ մարմնոց են» աղօթքէն անմիջապէս առաջ կայ նաև օրհնութիւն վարջամակի:

Քահանան երիցս կ'ըսէ «Օրհնեա զվարջամակ ծառայիս Աստուծոյ են»: Ննջեցելոց կարգին մէջ՝ եօթնօրեայէն յետոյ ունի նաև ուրիշ գլուխ մը - «կանոն առ հասարակ ննջեցելոց քառասունք կամ փարեզլուխ կամ քար ցրելոյ կարգն է, որ կապարեցես»: Շարականներ, գիրքեր, Աւետարան, աղօթք և սովորական «Օրհնեսցի և կնքեալ պահեսցի» ևն.:

Այս Մաշպոցը գրուած է սև և կարմիր թանաքներով, հրահանգները՝ նոյրգիր:

Երկու հարիւր թղթէ կը բաղկանայ սովորական գրերով եւ սև ու կարմիր թանաքով գրուած: Չունի որևէ յիշարակարան, մօտաւորապէս 120 փարուան հնութիւն մը ունենալ կը թուի և պարաստուած է հայկաթօլիկներու գործածութեան համար: Դաւիթ Մարգարէի և Յակոբայ արդար առաքելոյն փօսէն սկսեալ մինչև Բարսեղ Նայրապետի փօսը, փարուան իւրաքանչիւր օրերուն յափով «Ճաշու» գիրքերն ու Աւետարանները կը բովանդակէ: Յետոյ կու գան աւուր պապշանի սաղմոսներ և ժամամուտներ՝ իրարու բով:

3.
ԱՒԵՏԱՐԱՆ

Չորս Աւարարաններ հասարակութի վրայ և խոշորագիր, սև և կարմիր թանաքով: 196 թուղթ ունի: Ընացեալ կնոջ պարմութիւնը կը գտնուի Յովհաննու Աւարարանին վերջը, կարևոր յիշարկարան մը չունի: Ըստ յիշարկարանի Աւարարանս գրուած է Նղկապարանի Մուրաթ քաղաքը, ձեռամբ տէր Դաւիթ քահանայի՝ «ընդ հովանեաւ Մուրթ Ամենափրկչիս, ի թուականիս ՌՃԺԱ (1662) և Օգոստոս ԺԸ ի կաթողիկոսութեան փեսան Յակոբայ, որ է Զուղայեցի, յառաջնորդութեան Զուղայոյ Դաւիթ եպիսկոպոսին, որ է Զուղայեցի. Աստուած անփորձ և անսասան պահեսցէ մինչև ի խորին ծերութեան ամէն»:

4.
ԳԱՆՁԱՐԱՆ

Կը պարունակէ բազմաթիւ գանձեր, փաղեր, մեղեդիներ, երգեր, ողբեր և այլն: Բոլոր փերունական փոներու և առնուած սուրբերու համար գանձեր և փաղեր կան: Գանձերէն ոմանց փուներուն սկզբնապատերը կը յօրինեն Գրիգոր, Ներսէս, Յովհաննէս և Մկրտիչ անունները: Միջակ դիրքով 226 թուղթ կը բաղկանայ, գիրերը խոշոր են, սև և կարմիր թանաքով գրուած, ունի բազմաթիւ զարդանկարներ: Ըստ առաջին յիշարկարանին «Գրեցաւ այս հոգևոր Գանձարանս ի թվականութեան Նայոց ԶԻԱ (1472) ձեռամբ] անարունսր գրչի Յովանիսի, յեփնս ի բանասիրած, որ միայն անունս իմ և ոչ գործով հեռի, վարժեալ և սնեալ առ ոյրս Քաջ հոեպորի Սարգիս կոչեցեալ, ի վանս Ներմոնի, ընդ հովանեաւ Մուրթ Լուսաւորչիս եւ Մուրթ Յակովբ Նշանիս, սրացա զսա յիշարկարանի հոգւոյ և ամենայն արեան մերձաւորեաց իմոց, և շնորհեցի զսա իմ սէրասերունդ աշակերպացն, Յովհաննէսի և Մկրտիչ քահանայիցն են»:

Երկրորդ յիշարկարան մըն ալ աւելի նոր գրերով, որմէ կը հասկցուի, թէ յեփ ժամանակաց Մարտիրոս վարդապետ և Պետրոս կրանաւորն նուիրած են «զՄուրթ Տէրունական երգարանս ի դուռն Ս. Յովհաննէս Մկրտչին, յիշարկարանի հոգւոյն, ի թուին ՌՁԱ (1632)»: Ունի երրորդ նորագոյն յիշարկարան մը ևս, որով կը փեղեկանանք, թէ 1753 թուին ոմն Գրիգոր որդի Պողոսի և Մէրջանի նուիրած է Գանձարանս Պասարայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն, ուր և կը մնայ մինչև հիմա:

5.
ՇԱՐԱԿԱՆ

347 փոքրագիր թուղթերէ կը բաղկանայ, սև և կարմիր թանաքով գրուած, ունի բազմաթիւ թռչնագիրներ և զարդանկարներ:

Շարականներու կարգը բաւական կը փարբերի ներկայէ: Ինչ-ինչ շարականներ թերութիւններ և յատկումներ ալ ունին: Շարականս գրուած է «ի թուին ՁԿԳ (1314) ձեռամբ փսմար գրչի և սուր Քահանայի, որ Մարգարէ անուն կոչի»: Գիրքին սրացողն է «Յովհաննէս սուրբ և ընփիր քահանայն»: Թէպէտ և շարականս սկիզբէն մինչև վերջը մաքուր և դիւրընթեռնելի գիրով գրուած է, սակայն և խոշորութեան և սխալանացն, կը գրէ գրիչը, աղաչեմ չլինել մեղադիր, զի ժամանակս գուր է և աւուրքս ձմեռնային, եւ ես ցնորեալ ի հոգք աշխարհիս եւս առաւել ի սարանայէ»:

Ուրիշ յիշարկարան մը՝ «վերափին նորոգեալ կազմեցաւ շարակնոցս ձեռամբ անարժանիս ի գիւղն Ալիփուղար, ընդ հովանեաւ Մուրթ Աստուածածնին, թուին ՌՃԽԲ (1693) ի ամսոյն մայիսի Թ. արնբշ. և Կիրակոս»:

6.
ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ

Մագաղաթեայ մեծադիր, սև և կարմիր թանաքով գրուած, ունի բազմաթիւ և յոյժ գեղեցիկ զարդանկարներ և թռչնագիրներ: Սկիզբէն և վերջէն թղթեր կը պակսին: Դժբախտաբար որևէ յիշարկարան չունի, եւ առնուազն 500 փարուան հնութիւն մը ըլլալ կ'ենթադրուի:

7.
ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ

Թուղթ մեծադիր, բոլոր պարագաները նոյն են ըստ առաջնոյն: Գրուած է ի քաղաքն Խիզան ի թուին (1602) «ձեռամբ փղէր և անարժան գրչաւորիս Խաչաւորիս եւ Սիմաւոն պարուական քահանայի: Ի հայրապետութեան Մելքիսեղեկ կաթողիկոսին եւ յարքեպիսկոպոսութեան աստուածապահ քաղաքիս (Շին) Զուղայոյ Տէր Յովսէփ և Մեծի Բարունապետի Տեառն Անանիայի»: Յայսամաւորքս իւր ընդարձակ յիշարկարանին մէջ բաւական նիւթեր կը պարունակէ հայ պարմութեան վերաբերեալ:

Յետոյ այս երկար յիշարկարանը իմ յարուկ խնդրանքիս վրայ հանգուցեալ Սերովբէ վարդապետ Մամուլեան ղրկած է ինձի: Նոս կը ներկայացնեն քաղուածք մը այդ յիշարկարանէն:

«Բայց աւարտի գիրքս հրաշալի, դառն և դաժան ժամանակի, զի ոչ կայր մին իշխան յերկրի, ի Նայկագեան մերոյ սեռի, այլ որք և կան չարք իշխանի, իսմայելեան ազգ նեպողի, արողք խաչին և թշնամի, և չարչարողք Նայոցս գերի, քան զփանջանքն իսրայելի, սոցայն յաճախ բազմապարկի, զի նոքա փանջեն զկանայքն յղղի, այլ կանէին գործ պղծալի, այլ իսմայելքս որ եւ ասի, աւար առնեն զփունս հզորի, ոչ ինայն ի կին ու յորդի, փառապետ խեղճ Նայոց ազգի, և զայլ չարիսն որ գործակցուի, ոչ է պարտն գրել ի թխտի, ո՛հ, զի չունիս գործ մի բարի, որ սորին ի մեզ գթած լինի»:

Այլ և ի յայսմ ժամանակի, վրդովք բազում կայ յաշխարհի, զի ի յանձնէ ցից բուսանի, չարեաց ազգին որ պարմնցի, ոմն որ անուամբն էր Ազիցի, գրլուխ ամբարձ ղէմ խոնդբարի, զի ի թվին հազար ու յիսնի, զօրք խիստ անթիւ գումար լինի, զօրքն օսմանցիք գրլուխ կարգի և ազգն բուրդաց նիզակակցի, ի մին դաշպին Ալիըստանի, խառնին ընդ իրեար սարսափմամբ լի, թէպէտ պարտեան զօրքն ազիցի, այլ փախստեամբ ինքն փրորմանի, բայց ի գարունն ոչ ժամանի, փոխեալ մահուամբ կորսարենի, բայց չարագոյն եղբայր ունի, արեան նման գազանի, զի էառ քնդիս իւր գլխովի, գմայրաբաղաբն, որ Թօխաթ կոչի, ի սուր մարտեաց գրեակիչսն երկրի, զի ոչ մնաց անդ մարդ կենդանի, և յայս պարճառս պարտերազմի, շար քնդ քանդեալ յոյժ աւերի: Նայցեմք ըզ Տէրն ամենայնի, որ քայ կորուստ երկուց կողմի, զի դիւրանայ ազգս այս գերի, ի շար ցաւոցն բժրշկեացի: Եւ քան զայս ցաւս այլ աւելի, ունի Սուլտանն հագարացի, զի են Փռանկը լափնացի, որ ազգն ամէն մանառք կոչի, յառաջացեալ ինքն ի մարտի, խաչին յաղթ զխաչին թշնամի, որպէս Մամոնըն գովելի, յաղթեաց զհագարն ճննդին իշի, և կամ գՌաւիթ Նայրն Քրիստոսի, վանեաց պարսեան Գողեացի, և կամ գՌուստանդ հիմն հաւարի, խաչին պարտեացն Լիկիանի, զոր և կարծեմ յայսքան ամի, Աստուած ամէն զվերջքն ի բարի, և են այժմ ի պարտերազմի - առաջիկայն չէ մեզ (յուսանցքին մէջ «Կեանս է») յայտնի, զի յամէն կողմ յայս միջոցի, խաղաղ չկայ մին գեօղ յերկրի, այլ են ամէն ղէմ ընդ դիմի, զի հրաման Տեառնըն կարարի, ոչ հարք ունին զգութ ծընօղի, և ոչ որդիք հնազանդի, զի յարեան ազգ վրայ ազգի, և սովն և սուրն խիստ աւելի, ես Խաչապուրս ողորմելի, կարողամ յականջ ձեր ամէնի, զի դուք սրտի ձերոյ բարի, միշտ աղաչէք զտրեւն ձրի, միթէ առաքի քերն գթացի, և դարձուցէ զչարն ի բարի, և որ լսէք զբանս ողորմելի, մեզ ասացէք Տէր ողորմի, զի թէ աստ չգրաք մասն ի բարի, այլ այնմ ունինք յոյս ի մտի, օրհնեցէք զհայրն անլուի, որ ՚ի բարձունս անհասելի, ամէն»:

Պասրայի հայերը բաւական հին ժամանակներէ սկսեալ ունեցած են առանձին գերեզմանատուն մը, որ ըստ Ներսէս վարդապետ Սայեղեանի (ՆԱ, 1927, էջ 333-334) մօտ էր միւս քրիստոնէայ ազգերու յարկացուած Իսա-Մերիամ անուն գերեզմանատան: Իսա-Մերիամ գերեզմանոցը, ուր բազմաթիւ հայեր թաղուած են, Պասրայի կաթողիկոսներուն կը պարկանէր և անշրջապար և սակաւաթիւ արմաւենիներ պարունակող գերիւն մըն էր:

1869 էն ի վեր լքուած է այս գերեզմանոցը, որուն հողերուն օտար բնիկները սկսած էին հետգիւնել փիրանալ և զանոնք այլևայլ պէտքերու գործածել: Նայոց մասն ալ նոյն ճակարագիրին մատուցուած է և այսօր հայերը ունին ուրիշ գերեզմանատուն մը:

Պասրայի մէջ ալ հայ-կաթողիկ պզտիկ համայնք մը գտնուած է: Արդէն յիշեցի, թէ 1623-ին Կարմեղեան լարին վարդապետներ հաստատուած

էին Պասրա և Ֆրանսական պաշտպանութեամբ քարոզութեան ձեռնարկած և տեղացի քրիստոնէաներէ մաս մը իրենց կողմը շահած էին:

Պասրայի մէջ ալ լափինները ունէին վանատուն և նոյնիսկ եպիսկոպոս մը, որ էր Կուտնելիոս կամ Էմմանուէլ Պայրէ եպիսկոպոսը, որ մեռած է 7 Փետրուար 1773-ին Պաղպարի մէջ:

Պասրայի հայ-կաթողիկոսներն ալ ապահովարար իրենց առաջին փարիններուն յաճախած են Կարմեղեանց վանատան եկեղեցին: Անոնց մէջ անհաւանական չէ, որ գտնուած ըլլան քանդակեցիներ, այսինքն ռեհիթոններ, որոնք իրենց ձեռքը երկարած էին մինչև Նոր Ջուղա, ուր կար հայ-կաթողիկ հարուած մը, որմէ 1-2 անձեր կրնային Պասրա եկած ըլլալ: Նոյնպէս 1708-ին, երբ Տալթապան կուսակալը հալածեց Պաղպարի կաթողիկոսները, անոնցմէ մաս մը ապաստանեցաւ Պասրա: Այսպէս խմորումը սկսաւ քաղաքին մէջ:

Վենետիկի Մխիթարեան և Լիբանանի Անպոսեան միաբանութիւնները, մասնաւորապէս Ննդկաստանի հարուստ գաղութով շահագրգռուած և անկէ դրամ ստանալու նպատակով, ինչպէս նաև կրօնական առաքելութեամբ, վարդապետներ դրկել սկսած են այդ կողմերը և ճամբու վրայ նաև Պաղպար և Պասրա:

Պասրա, աւելի եւրոպական պաշտպանութեամբ ապահով վայր մը հայ-կաթողիկ վարդապետներու համար, ինքն ալ ընդունեց կրօնական քարոզիչներու այցելութիւնը այս միաբանութիւններու վարդապետներուն:

Այսպէս, կը յիշուի, որ 1765-ին երկու Անպոսեան միաբաններ՝ հայր Անդրեաս և հայր Աբրահամ, Պասրա կու գան («Մայր Դիւան Մխիթարեանց», էջ 264): Ասոնցմէ հայր Աբրահամ որոշած էր անցնիլ Ննդկաստան Անպոսեանց Լիբանանի վանքին համար նպաստ հաւաքելու և հայր Անդրեաս կերթար ուրիշ կողմեր միևնոյն նպատակով (նոյն):

1766-ին Պաղպար այցելող Աբրահամ վարդապետ Փիրեմեանը Անպոսեան միաբանութենէն, հաւանօրէն այս միևնոյն վարդապետն է: 1769ին երեք Մխիթարեան վարդապետներ՝ հայր Մանուէլ Էմիրզէ, հայր Սուքիաս Աղամալեանց և հայր Միքայէլ Չամչեան Վենետիկի վանքէն Ալեքսանդրիա կու գան և անկէ կ'անցնին Ազրի (քէն իրենց նամակը 3 Յուլիս 1769 թուականով, «Մայր Դիւան Մխիթարեանց», էջ 258-259):

Մխիթարեան վարդապետները Նալէպի ճամբով կ'անցնեն Միջագետք և կ'երթան Պասրա, ուր կը մնայ հայր Միքայէլ Չամչեան¹, իսկ հայր Մանուէլ Էմիրզէ և հայր Սահակ (Cici) կը շարունակեն իրենց ճամբան դէպի Ննդկաստան՝ ինչպէս կը հասկցուի Մաշկաղէն (Արաբիոյ հարաւը Ննդկաց ուկրիանոսի ափին քաղաք) իրենց գրած մէկ նամակէն 7 Փետրուար 1770-ին («Մայր Դիւան», էջ 346-7): Միքայէլ Չամչեան 1770 էն 1772 և թերևս աւելի կը մնայ Պասրա քաղաքին անպանելի կլիմային բոլոր փառապանքները կրելով, ինչպէս իր բազմաթիւ նամակներէն կը հասկացուի:

¹ Հալէպէն նամակ մը կը գրեն Ստեփանոս Մելքոնեան Աբրահոյ 22 Մեպտեմբեր 1769-ին. (տե՛ս «Մայր Դիւան», էջ 262-263):

Այս երեք փարիներուն ընթացքին Միքայել Չամչեան ձեռք կը բերէ բաւական թանկագին ձեռագիրներ («Մայր Դիւան», էջ 263-264), և աքաղաղներ կը հաւաքէ իր պատմութեան (նոյն, էջ 269): Մ. Չամչեան իր հոն մնացած արեւն, ինչպէս կը փեսնուի, կը քահանայագործէ ու նաև կը քարոզէ: Իր 1771 Սեպտեմբեր 13 թուակիր նամակին մէջ կը պատմէ, թէ ինչպէս կը վիճի զանազան անձերու հետ կաթոլիկութեան համոզելու համար: Կը բացատրէ, թէ ինչպէս կաթոլիկ կրօնին պաշտպանութեան համար ձեռնարկած է վեց հափոր գիրքերու խմբագրութեան, որոնց երեքը արդէն գրած է, և ինչ որ աւելի շահեկան է, իր գրաւոր աշխատանքներուն վրայ խօսած արեւն կ'ըսէ, թէ «սկսանիմ յետ Զարկին, զի այժմ ի պատրաստութիւն քարոզի պարապիմ, գոր ի մօտոյ սկսանիմ» («Մայր Դիւան», էջ 270) և կը գանգափի, որ ժամանակ չկայ «ոչ միայն վասն երթնելութեան, այլ յաւեր վասն այսորիկ՝ զի յաշնան և ի ձմեռն մինչ ի Զարիկ քարոզելոյ պարապիմ: Իսկ յամառան ջերմութիւն փոթոյն ոչ թողու» (նոյն):

Ասիկա ցոյց կու տայ, թէ Չամչեան իրեն ջերմեռանդ կաթոլիկ, Պասրայի մէջ կրօնական առաքելութեամբ զբաղած է և հովանաւորութեամբ փեղոյն լափին եպիսկոպոս Կոստնելիոսի, որ ինչպէս կը հասկցուի Չամչեանի գրած նամակներէն, իրեն գիրքեր հայթայթելով ալ օգնած է: Բայց 1771-ին, երբ Կոստնելիոս եպիսկոպոս Պաղպատ կը մեկնի, վարդապետներ կը դժկամակին իրեն լափին գիրքեր փախու:

Մ. Չամչեանի Պասրա գտնուած միջոցին՝ 1770 Յունիս 6-ին, Պասրա կը հասնի երկրորդ անգամ Անքոնեան միաբանութենէն Անդրեաս վարդապետ Ուզունեանը՝ այս անգամ իր հետը ունենալով հայր Մարթէոս վարդապետը և կը դիմեն Կոստնելիոս եպիսկոպոսին, որ զանոնք կը մերժէ հիւրընկալել փեղ չունենալ պարտուակելով: Ասոնք կը հիւրընկալուին Մ. Չամչեանէ, որ իր կարգին հիւրընկալուած էր Սփեւիանոս անուն՝ ջերմեռանդ կաթոլիկ հայու մը փունը, որ Չամչեանի կաթոլիկութեան պաշտպան գրութիւնները կարդալով՝ մեծ հաճոյք կը զգար («Մայր Դիւան», էջ 264):

Չամչեան կ'ըսէ. «բազում մարդասիրութեամբ ընկալայ զնոսա, և հանգուցի զնոսա՝ հոգացեալ զամենայն պիտոյս նոցա. և որ ինչ էր ի ձեռին իմում արարի նոցա և ամեն մը մարիփ և անկեղծ սիրով. և ետու ևս նոցա զբասն պատարագիս...» (նոյն):

Տայր Անդրեաս կը բացատրէ, թէ հայր Մարթէոսի հետ եկած է Պաղպատ և անկէ անցած է Սպահան, Շիրազ և անկէ եկած է Պասրա: Չամչեան կ'ըսէ. «Գովեալ օյոժարութիւն նոցին, ուրախացայ ընդ նոսա, և խոսարացայ ևս ձեռնարու լինիլ նոցա որջափ հնար է ինձ. և ամենայն սիրով ծառայել յօժարութեան նոցին» («Մայր Դիւան», էջ 265): Ուրեմն Անդրեաս վարդապետ 1766-1770 շրջած էր Պարսկաստանի հայ գաղութները:

Այս թուականներուն մէջ, ինչպէս կը փեսնուի, Պասրայի մէջ հայ-կաթոլիկներու խումբ մը կայ: Չամչեան կը յիշարակէ իր հիւրընկալը Սփեւիանոս աղան, Տէրիմ Ծարուրը¹, պարոն Աղասին² և ուրիշներ (փեսն «Մայր Դիւան», էջ 263-264):

1773-ին զարհուրեալի ժանտախտ մը կը ցրուէ Պասրայի բնակչութիւնը, ինչպէս նաև հայ-կաթոլիկները, որոնց թիւը շար կը պակսի: Տայր Անդրեաս Ուզունեան, որ երկու անգամ ևս Պաղպատ եկած է, 1792-ին Պասրա անգամ մըն ալ կ'երթայ՝ Նոյնկաստան երթալու համար, երբ Պասրայի հայ-կաթոլիկներու թիւը փարապայսման պակասած էր:

Այսպէս կազմուած էր կորիզ մը, որ եթէ մեծ աճում մը չէ ունեցած, սակայն պահած է իր գոյութիւնը մինչև ԺԹ դարուն սկիզբը:

Տաւանօրէն մինչև այն արեւն Կարմեղեան կամ այլ լափին միաբանութեանց վանքերուն մէջ կը պատարագէին հայ-կաթոլիկ վարդապետները, որոնք իրենց հօփը հովուելու կու գային, վասնզի պետութենէն չէր ճանչցուած իրենց հասարակութիւնը:

Այսպէս, հայր Անքոն Սրճեան, որ Պաղպատի ժողովրդապետն էր 1780-1785-ին, այդ շրջանին կ'այցելէ Պասրա, և հոն մնալ կ'ուզէ, սակայն Կարմեղեանք, իրենց շահերուն համապատասխան չեն գտնէր անոր ներկայութիւնը և իրենց վանական դռները կը փակեն անոր երեսին և չեն թողուր, որ պաշտամունք կատարէ փեղոյն հայ-կաթոլիկներուն համար, ուստի Անքոն վարդապետ կը դառնայ Պաղպատ:

ԺԹ դարուն սկիզբը, 1805-1809-ի արեւները, Պասրայի հայ-կաթոլիկները հազիւ 20 հոգի էին, այնպէս որ դժուար էր, որ իրենց յարուկ եկեղեցական կազմակերպութիւնը սրեղծելու համարձակէին, մանաւանդ, որ փակալին չէին ճանչցուած իր անջար հասարակութիւն:

1831-ի ժանտախտը անշքացուց այս գաղութը, որով հայ-կաթոլիկները չկրցան բնաւ ունենալ իրենց յարուկ եկեղեցին և ժողովրդապետը: Միայն պարբերաբար Պաղպատէն հոն կու գային այցելու վարդապետներ ժամանակաւոր կերպով:

1932-ին պարտեհութիւն մը ներկայացաւ մարտ և քահանայարու մը ունենալու, սակայն վիժեցաւ գործը, վասնզի հրեայ բարերար մը իր հայ կնոջ սիրոյն նուիրած էր շէնք մը քահանայի բնակութեան և եկեղեցիի համար, բայց օրինական փոխանցում չէր կատարած: Երբ ինքն մեռաւ, անոր ազգականները չյարգեցին հանգուցեալին կրակը և շէնքը վերագրաւեցին («Աւերիք», 1932, էջ 15, թ. 3):

Այնպէս որ Պասրայի հայ-կաթոլիկները մնացին դարձեալ առանց եկեղեցիի և կը յաճախեն լափինական եկեղեցիներ:

1 Անդրեաս վարդապետի յիշատակած Ծատուր Մինասեան բժիշկը:

2 Աղասի Յակոբճեանեան, նոյնպէս յիշուած Անդրեաս վարդապետէն:

1 Նոյն ինքն Ստեփան աղա Հաղարմայեանը, որուն շնորհակալութեան մամակ գրել կը յանձնարարէր Անդրեաս վարդապետ Ուզունեան:

Ընդարձակության և բնակչության բազմության փոփոխությունները Միջազգային երկրորդ քաղաքն է Մուսուլ, որուն հայ բնակչությունը, բացի 10-12 փեղացի հայ ընտանիքներէ, մնացեալները եկուորներ են, մեծ մասամբ Կարինէն, Տիրապէիքէն, Սղէրպէն, Կիլիկիոյ և Պոլսոյ շրջաններէն:

Ընդհանուր բնակչության այժմու թիւը 140.000, և հայերը 380 ընտանիք կամ 1850 անձ են:

Այնպէս որ Մուսուլ կը կազմէ Իրաքի պետութեան և հայ առաջնորդութեան ալ երկրորդ քաղաքը Պաղարաբէն վերջ:

Մուսուլ, պարսկական Նինուէի աներակներուն մօտ, ինքն ալ իր կարգին պարսկական անցեալ ունեցող քաղաք մը եղած է:

Արարները զայն կը կոչեն Էլ Մավսըլ:

«Մուրճամ էլ պիւլպան»ի մէջ Եագուբ կը գրէ, թէ իսլամի մեծ, նշանաւոր և բազմամարդ մայրաքաղաքներէն մէկն է, որ Իրաքի դուռը, Խօրասանի բանալին և Ազրպայճանի հաղորդակցութեան ճամբան կը կազմէ: Նայտապուրէ և Դամասկոսէ յետոյ աշխարհի մեծագոյն քաղաքն է Մուսուլ, որ միւս երկու քաղաքներու ճամբուն վրայ կը գտնուի: Տիգրիսի ափին վրայ կառուցուած այս հնադարեան քաղաքին հանդիպակաց կողմը, գետին արևելեան ափին վրայ կ'իյնայ Նինուէ: Մուսուլ քաղաքին մէջտեղը կը գտնուի Ճէրճիս (Մուրբ Գէորգ) մարգարէին գերեզմանը:

Պարսկագիրները կը վկայեն, թէ Մուսուլի հիմնադիրը եղած է Բավէնպ Պին Պիւր Ասիֆ Էլ Ազրոհակ (Աժդահակ): Կամզա իր կարգին կը գրէ, թէ այս քաղաքը պարսիկներու օրով Նավարպաշիր կամ Պավարպաշիր կը կոչուէր:

Մուսուլ հին օրերէ ի վեր ունեցած է հարկապու շրջաններ և գիւղեր, որոնք 4 միլիոն փրիհէմ խարած կը վճարէին: Ներկայիս երկիրը անելի ընդարձակուած ըլլալով եկամուտը անելցած և փութքն ալ կրկնապարկուած է:

Գիւրնականները յաճախ գրած են, թէ փարսի մը Մուսուլ ապրող օտարականը կը զօրանայ: Քաղաքի առողջ կլիմային, մաքուր ջուրին պէտք է վերագրել այս պարագան: Ցաւալի է, սակայն, որ այգեստաններն ու հոտուն ջուրերը հագուագիւր են Մուսուլի շրջանին մէջ: Տաղքակալի են նոյնպէս ամրան սաստիկ փոթը և ձմրան ցուրտը: Մարմարակերպ շէնքերը սիրուն են և գեղապետի: Բայց փունները՝ գետնափոր և կամարակապ, գուրկ են փայտաշէն ձեղուններէ: Մուսուլի մէջ երկիրի ամեն բարիքներէն կարելի է գտնել:

Պարսիսպէն դէպ ի ներս կը բարձրանան գոյգ մը մզկիթներ, որոնց մէկը շուկայի մէջ երթնելի ճամբուն վրայ կառուցուած է Նուրէպրին Մահմուդի կողմանէ: Իսկ միւսը հին մզկիթ մըն է, գոր հաւանօրէն Մարվան պին Մուհամմէդ շինել փութած է բլուրի մը վրայ:

Առածի կարգ անցեր է Մուսուլի ժողովուրդին յամառութիւնը: Չեմ գիտեր, թէ ինչու յամառութիւնը յարկանիշ մը դարձուցեր են այս ժողովուրդին համար:

Մուսուլ անթիւ գիւրնականներ փութած է իսլամական աշխարհին (փոն Գէորգ Մըսրլեան, Իպն Խալիփեան, էջ 95-96):

Ն. Տէր-Յարութիւնեան, որ 1905-ին անցած է Մուսուլէն, նկարագրած է Տիգրիսի աջ եզերքը շինուած այս քաղաքը (փոն «Մուրհանդակ», թ. 1949, 26 Յուլիս 1905): Անիկա կ'ըսէ. «Մուսուլի ընդհանուր փութարանը բաւական բարձր է շրջակայ ցած դաշտագետիկներէն: Մարմարի նման փութակ մը բիրտը կրաքարի խաւերէն կազմուած է, ճապաղ բլուր մըն է, որ իր հիւսիսային և արևելեան կողմերուն վրայ միայն փոքրիկ գահավէժ երեսներ ունի: Գիւսիսային երեսին վրայ են քարահանքեր, որոնք քաղաքին շինութեանց առաջ նիւթ կը հայթայթեն:

Մուսուլ երբեմն պարսպապար եղած է և ունեցած է 7 դռներ: Գրմա պարիսպները մեծ մասամբ քանդուած են և դռներէն մէկ քանիսը միայն կը մնան: Կառավարական շէնքերը եւ շուկան արևելեան կողմն են, գետափին մօտ:

Շառերուն կանաչութիւնը չի գարդարեր քաղաքին պաղ և միափետիլ կերպարանքը, առանձին արմաւենիներ և ուրիշ ծառեր կ'երևին հոս ու հոն ցանցատ կէտերու պէս: Վերէն նայող մը իրարու վրայ խռուած անհաւասար փուններու ընդարձակ հողագոյն զանգուած մը պիտի տեսնէր, մանուածապար փողոցներով սպուերագծուած»: Իսկ Բարունակ պէ կ'ըսէ, թէ «Քաղաքին արաքսին երևոյթը այն աստիճան անշուք էր, որ հեռուէն կարծես թէ կրակէ ելած փկաբակ մը կամ չոր ապա-սաժներ կամ շաք մը պարտու կոյր մ'է, մէջը ոչ պարտէզ կայ և ոչ ծառեր՝ որոնց կանանչ փերկները գոնէ շքեղութիւն մը փայլին անոր» (էջ 66):

Տուները աղիւսաշէն և քարաշէն են: Ընդհանրապէս փեղական կակուղ մարմարը գործածուած է հիմերու արաքսին երեսին դրանդիներու և երբեմն պարուսաններու և սիւներու համար, մինչ պարտերը ամբողջ շարուած են թրծուած աղիւսներով: Կարիքաւոր փուններ Նինուէի հին աղիւսներու բեկորներով շինուած են: Կան շաք շքեղ և հարուստ փուններ, սակայն զուտ արևելեան ոճով²: Միւսնազարդ քառակողմ բաց բակ մը կը գտնուի փան մէջտեղը, որուն բոլորփիթը, երկրորդ յարկի վրայ լայն ճեմելի մը կը պարտէ, փայտէ կամ երկաթէ, գեղեցիկ վանդակորմով պաշտպանուած բակին կողմէն: Գետնայարկի վրայ են խոհանոցը, ախոռը, «սէրփապ» (գետնափոր սենեակ, միակ զով փեղը, ուր կարելի է ապաստանիլ ամրան սաստիկ փաթերու ժամանակ), մթերանոցներ, վառելանիւթի և ուրեւաբեղէններու համար և այլն:

1 Բարունակ պէ կ'ըսէ սպեգային քարով շինուած տուներ կան, միայրկ և կրկնայարկ, տանիքները հողէ են, կղմիցող չկայ, անձրեղ դիւրաւ մերս յանցնելու համար՝ հողը պինդ մը սխմած են և զլսման խոշոր քար մ'ալ տանեաց վրայ կը պահեն, գոր կը գտորեն անձրեղն ետքը, որ առաւել պնդացունելով հողը կ'արգիլէ տղմանալէն:

2 Բարունակ պէ իբր աչքառու շէնքեր կը յիշէ «զանազան բաղերու մէջ մարտր ու գեղեցկաշէն գիւնտրանոցներ, իջևաններ, որոնց մէջ կը գտնուի քարաշէն գեղեցիկ մեծ իջևան մը հարիւր սենեակով. մեծ ու գեղեցիկ հիպատոսարան մը անգղիացուց, նոյնպէս գաղղիացուց և ուրիշ ազգաց հիպատոսարաններ. շատ մը բաղնիքներ մութ ու չլրջուած» (էջ 65):

Փողոցի վրայ մեծ, ապակեփեղկ պարուհաններ չկան, մաքրով կը ցուցուին մի քանի նոր «մօրա» փուներ, որոնք հակառակ խիստ կանոնին, մէկ-երկու անհամարձակ պարուհաններ ունին փողոցին վրայ: Դուրսէն անձակ պարերով գոցուած այս փուներուն համար բակը անհրաժեշտ է: Մեծ փուներ առհասարակ երկու բակ կ'ունենան, ըստ որում փունը երկու առանձին բաժիններ կ'ունենայ, փականքաւոր դուռներով միայն հաղորդակցուած, փուները միայարկ և երկարկ են: Նարթ փանիքները մի քանակ աւագակրի կարծր թեփով մը յափակուած 2-3 կանգուն բարձր շրջապարիսպներ ունին և իբրև սովորական ննջարաններ կը ծառայեն ամրան փաթ և չոր ամիսներուն, անհաղորդակցելի առանձին բաժիններ ունենալով:

Փողոցները ցեխոտ անձրևային եղանակներուն, ծամածուռ եւ նեղ, յափակուած են անկանոն, անորոշ քարերով և անպարուհան պարերու մէջ սեղմուած՝ անհրապոյր են: Տեղ-տեղ հանդիպակաց փուներ իրարու կը միանան, կամար կամուրջ մը կազմելով փողոցին վրայ:

Մինչև 1924 ջուրը Տիգրիսէն կը սպանային: Ջրկիրներու մեծ խումբ մը շարժման մէջ է կանուխ, պարասարուած այժի փիկերով ջուր կը կրեն փուներուն՝ փիկերը շակած կամ գրասպի մը կռակին վրայ գետնեղած: Տիկերը կը լեցնեն քաղաքի արևելեան դռներէն մէկուն քով, ուր յորդած գետը փոքրիկ պոյոյր մը կը շինէ ափերէն ողողած անսպառ աղտեղութիւնները իր մէջ խաղցնելով: Այդ ջուրը կը խմեն բոլոր մուսուլցիները: Ամէն փուն ջուրի գարան մը ունի, փայտի կազմածներու վրայ գետնեղուած են 2-3 մեծ հողէ կարասներ իրարու վրայ: Գետէն բերուած աղտոտ և պղտոր ջուրը կը լեցնեն վերի մեծագոյն կարասին մէջ, որմէ կաթիլ կաթիլ կը մղի երկրորդ կարասին մէջ: Վերջին կաթիլներէն կը կազմուի գալուած և գուլպ ջուր մը: Կարասներուն յափակը հաւաքուած մրորները պարբերաբար կը մաքրեն (այժմ փարբեր է բոլորովին, Վ. Մ.):

Մուսուլի կլիման բնականօրէն այնքան վաթառոջ չէ: Ամառը չոր և չափազանց փաթ կ'ըլլայ, ձմեռը մեղմ և հաճելի եղանակ մըն է, թէև երբեմն կ'ունենան ջուր սառեցնելու աստիճան ցուրտեր: Նանրածանօթ է արդէն Մուսուլի մասնաւոր վերքը, որ իբր անխուսափելի կնիք կը դրոշմուի, կը գետնեղուի բնիկ և անցորդի մարմնոյն վրայ, բնաւ չի ցուցներ, չոր է, որուն իսկական պարճառը Տիգրիսի ջուրը կը կարծն ոմանք, մինչ ուրիշներ մասնաւոր մծեղներու կը վերագրեն գայն:

Արաբական շրջանին հիմնուած և ծաղկած քաղաքը հին Ասորեստանի մայրաքաղաքին այնքան մօտ, եղած է կեդրոնավայր մը անպակաս իշխանութիւններու: Մարկո Քոլո, որ 1271-ին Չինաստան երթալու համար անցած է Մուսուլէն, չափազանցնելով կը պարմէ, թէ Մուսուլ կը ներկայացնէր մեծ թագաւորութիւն մը և ուներ աթապէկ մը:

Մուսուլի վերջին աթապէկը եղած է Պեդրկոյին Լուլու¹, որ 96 փարեկան Նուրդուի կողմը անցաւ և իլխանեան թաթար փիրապետութեան հապարակեցուց գաւառը: Իր որդին, Մալիք Մալիքը, սխալը գործեց ըմբոստանալու և պարսունցաւ մոնկոլներէն 1261-ին և պարսաւորուեցաւ անձնաւորը ըլլալ իր կեանքին համար ապահովութեան խոստում առնելէն վերջ, և որ սակայն մոնկոլները ջարգեցին և զինքն սպաննեցին:

Պեդրկոյին Լուլուի դրամները կը մնան: Անոնց վրայ կ'երևի իբրև գերիշխան վեհապետ՝ Մանկու խանի անունը: Չարմանալիօրէն Մուսուլի աթապէկերու դրամները կը յիշեցնեն յունական արուեստը (Յ. Յակոբեան, «Ուղեգրութիւններ», Ա հր., էջ 58):

Մարկո Քոլոյի նկարագրութեան համաձայն հոն կ'ապրէին բազմաթիւ ցեղեր, նախ արաբները, յետոյ նեստորականները և յակոբիկեանները: Այդ արեն, ինչպէս նաև վերջը, ասոնց պարբիարը կը նստէր Մուսուլ:

Մուսուլի մէջ այն արեն ալ կը շինուէին ոսկեթել և մնաքստայ կերպասներ, որոնք քաղաքին անունով Մոսուլին կը կոչուէին:

Իր վաճառականութիւնը նշանաւոր էր այն արեն: Մարկո Քոլո կը խօսի նաև Մուսուլի շրջակայ լեռները բնակող քիւրպերուն մասին, որոնց մէկ մասը, կ'ըսէ, քրիստոնէայ են և ոմանք սարակիստներ: Չանոնք կը ներկայացնէ շաք գէշ գիծերով, ըսելով թէ անոնց հաճոյքն է վաճառականները կողոպտել (Յ. Յակոբեան, «Ուղեգրութիւններ», Ա հր., էջ 58):

Ժ- դարուն վերջերը, Լէնկ Թիմուր Մուսուլը աւարի փուաւ:

ԺԵ դարուն Մուսուլ կը գրնուէր թուրքմէններու ձեռքը:

ԺԶ դարուն սկիզբը, 1502-ին, պարսիկ վեհապետը Իսմայիլ Շահ, գրաւեց Մուսուլը, որ վերջը անցաւ օսմանցիներու ձեռքը:

Երբեմն ծաղկեալ վաճառականութիւն ունեցած է:

Թուրք փիրապետութեան փակ քաղաքը շաք անշքացած և յեփաղէմ վիճակի մէջ մնացած է:

ԺԷ դարուն կը պարկանէր Էրմէնիստանի էյուլէթին: Յետոյ արեն մը Վանի փաշայութեան ենթակայ էր:

1847-ին, ըստ Բարունակ պէյ Ֆերուիխանի, արդէն կեդրոն էր նահանգի մը, որ ունէր 180.000 բնակիչ: Իր սահմաններուն մէջ այն արեն կը գրնուէին շրջաններ, որոնք կը կառավարուէին քիւրպ և եգիպի անկախ ցեղապետներէ («Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն», էջ 64):

Քաղաքը 1847-ին ունէր սոսկ 45.000 բնակիչ, որուն 32.000-ը իսլամ, 13.000 նեստորական, քիւրանի, ասորի և հրեայ և քանի մ'ալ հայ (նոյն, էջ 65):

1 Ներսէս ժայրագոյն վարդապետ Սայեղեանի («Պատմական ակնարկ հայ կաթողիկէ հասարակութեան վրայ յիւրաք», «Աւետիք», ԺԳ տարի, 1945, էջ 53) Աբբասեան խալիֆաներու օրով նշանաւոր դիրքի ու աստիճանի հասնող հայերուն անմեծ նշանաւոր ներկայացուած Պետրկոյին Լուլուին հետ նոյնը ըլլալ կը թուի: Ասիկա ըստ Սայեղեան վարդապետի, Աբարեկեան յորջորջուած իշխանական պայագատներու վրայ իրագոր իմամակալ և խնամատար լինելէն վերջ՝ Պաղատաի խալիֆային հաւանութեամբ անոնց յաջորդեց իբր իշխանապետ և սուրբան Մուսուլի նահանգին և մեռաւ 1259-ին:

Տուներուն թիւը 1847-ին 10.000 էր: Կային 20 մզկիթ, 10 եկեղեցի և մեծ շուկայ մը (նոյն, էջ 65): 1918-ին գինադադարէն ետք հոն մտան անգլիացիք և Իրաքի հոգաբարութեան կցուեցաւ անիկա:

1870-ական թուականներուն դարձաւ կեդրոնը նոր կուսակալութեան մը, որ 90.000 բառակուսի քիւ. փարածութիւն և 351200 բնակիչ ունէր: Կուսակալութիւնը բաժնուած էր 3 գաւառներու, որոնք էին՝ Մուսուլ, Քերքուք և Սիւլէմանիէ:

Մուսուլ, շնորհիւ քարիւղին, որ իր շուրջը կը գտնուի և որ հիմա կը շահագործուի, մեծ ապագայ ունենալ կը թուի:

Մուսուլ վերջերս ունէր 61.000 բնակիչ, որուն 48.000-ը իսլամ, 10.000-ը քրիստոնէայ և 3000-ը հրեայ է: Մահմեդականները խստակցութիւն էին, մանաւանդ կանայք, որ կը բողոքուին շար խիստ կերպով (Բարունակ պէյ, էջ 68):

Քրիստոնեաներուն մեծամասնութիւնը կը կազմեն ասորիները, որոնք կրօնական յարանուանութիւններով բաժնուած, հեպտեալ առանձին և փարբեր հասարակութիւնները կը կազմեն իրենց թիւի առանելութեան կարգով, յակոբիկեան (յաթուպի), քաղպէացի (քլփանի), կաթոլիկ և բողոքական: Քաղպէացի ասորիները պահած են իրենց ազգային ժամակարգութիւնը (քաղդէացի և յակոբիկեան՝ հին ասորիներու եկեղեցական լեզուն ասորերէն է): Քաղպէացոց հոգևոր պետը՝ պատրիարք փիլոդոսով, Մուսուլ կը նստի: Յակոբիկեաններու պատրիարքական աթոռը Մերփինի մէջ է, որ յակոբիկեանք ամենէն աւելի բազմաթիւ են: Մուսուլի մէջ կը նստի յակոբիկեան մուֆթան կամ եպիսկոպոս մը: Իւրաքանչիւր եկեղեցական վիճակ՝ քաղպէացի կամ յակոբիկեան, եպիսկոպոսով մը կը կառավարուի:

Պատրիարքները կ'ընտրուին եպիսկոպոսական ժողովով: Յակոբիկեանք և քաղպէացիք բաւական հին և գեղեցիկ եկեղեցիներ ունին Մուսուլի մէջ: Շրջակայ վանքերուն մէջ ամենէն համբաւաւորն է «Շէյխ Մաթթի» կոչուած վանքը Մուսուլի արևելեան կողմը 7 ժամ հեռու: Գեղեցիկ ձորի մը վրայ նայող ժայռոյ լեռան մը գահավէժ կողին վրայ շինուած շար հին վանք մըն է, որ բազմաթիւ այցելութիւններ կ'ընդունի ամրան փոթազին ամիսներուն: Վանքին շուրջ գտնուած մեծ ու փոքր բնական քարայրներէն ոմանք մատուռներու վերածուած են: Այրերէն մէկը Շէյխ-Մաթթիի (Ս. Մաթթէոս) ճգնարան աղօթարանը եղեր է ժամանակին:

Մուսուլի մէջ փիրող այս երկպառակ վիճակը քաջալերած են կաթոլիկ միսիոնարները, որոնք բաւական փարածուն գործունէութիւն ունին Մուսուլի մէջ և աւելի քան 300 ծուխ են: Ունին եկեղեցիներ, դպրոցներ, փարան և կազմապարտ:

Բողոքական միսիոնարներ (եպիսկոպոսական և ժողովական) չեն կրցած երկար փոկալ կլիմայի խստութեան պարճառով: Անգլիացիք թրքական շրջանին ունեցած են փոքրիկ եկեղեցի մը և խեղճ ու կրակ վարժարաններ: Նազիւ 40 փուն բողոքականներ կային Ի դարուն սկիզբը ամէն ազգէ խառն (Ն. Տէր-Յարութիւնեան, «Մուրհանդակ», թ. 1946, 26 Յուլիս, 1905):

Գալով հայերուն՝ անոնց բնակութիւնը Մուսուլի մէջ նոր չէ: Ինչպէս կ'երևի, հայերը հոն հաստատուած են վաղուց: Նախնորէն թաթարական փիրապետութեան փակ անոնք, ինչպէս Միջագետքի ուրիշ քաղաքներուն, նոյնպէս նաև Մուսուլի մէջ հաստատուած էին: Անոր գլխաւոր ապացոյցն է Մամուկ Անեցիի (էջ 159) վրդովումը, որ ցոյց կու տայ այն վճիռին (հուքմ) մասին, որ փրուած է 1336-ին Մուսուլի եկեղեցիները փլցնելու համար, ինչպէս նաև 1352 թուականով ձեռագիր Քարոզգիրքը «Գրեալ ի քաղաք Մուսուլի ի Մանուկ քահանայ» (ձեռագիրը կը պահուէր Էջմիածին, Կարինեան ցուցակ, թ. 2206):

Ասիկա կ'ապացուցանէ, թէ ԺԴ դարուն Մուսուլի մէջ ոչ միայն հայեր կային, այլ անոնք ունէին քահանայ, հոգևոր հովիւ և հեպտարար հաւանօրէն նոյնպէս եկեղեցի: Ն. Տէր Յարութիւնեան, որ փեղույն վրայ գտնուած է գրաքննական խստութիւններու փակ, կրցած է իր յօդուածին մէջ հասկցնել, թէ հայոց հին եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Աստուածածին, որ ինչպէս կ'երևի թուրք մուլեանդութեան գոհուած է («Մուրհանդակ», թ. 1949):

Նոյնպէս սքոզեալ կը հասկցուի, թէ հին արեւ Մուսուլ ունեցած է թօթաթցի համբաւաւոր հայ պղնձագործներու զաղութ մը, որոնք մոռցուած չէին փակաին 1905-ին (նոյն), իսկ ինչ որ ամենէն շահեկանն է և գլխաւոր փաստը, թէ Մուսուլ ունեցած է հին արեւ կարևոր հայ զաղութ մը, այն է, որ «քաղաքին կարևոր բաժիններէն մէկը մինչև հիմա (գէթ մինչև 1905) «Նայոց թաղ» կը կոչուի» («Մուրհանդակ», թ. 1949):

Եւ կ'երևի, թէ այս հին զաղութը մինչև ԺԹ դարուն առաջին քառորդը պահած է իր գոյութիւնը, վասնզի 1803 թուականով նամակի մը մէջ («Միւսն», Է, էջ 409) կը յիշուի որ Մուսուլի մէջ Էջմիածնայ գործակալը և զանապետն է կեանքեցի պարոն Յարութիւն անուն անձ մը:

Դժբախտաբար, յետոյ պակասած է հայոց թիւը՝ անհետանալու աստիճան, մասնաւորապէս Լէնկ Թիմուրի քաղաքը աւարի փալուն պարճառով: Անցեալ դարուն վերսփին սկսած են հայեր գալ հաստատուիլ Մուսուլ: Գլխաւորապէս Սղերտէն և Տիարպէթիէն եկած են հայերը:

Պաղպապի բազմարդին առաջնորդ Մետրոպ վարդապետ անոնց հոգևոր մարակարարութեան համար ինքն անձամբ երթալով Մուսուլ՝ հոն եկեղեցիի մը հիմնարկութիւնը կը կարարէ: 1857 Յունիս 7-ին եկեղեցին կը կոչուի Ս. Էջմիածին անունով: Շէնքը փոքրիկ և սիրուն է: Շինութեան անձամբ հսկած է Մետրոպ վարդապետը:

Առաջին քահանան կ'ըլլայ սղերտցի փեր Յակոբ քահանայ Տէր-Եղիաեան որուն կը յաջորդէ: 1861-ին փեր Անպիս քահանայ Տէր-Եղիաեան, առաջինին կրտսեր եղբայրը և հայրը՝ Զաւէն պատրիարքի, որ ձեռնադրուած է Մուսուլի վրայ և հոն պաշտօնավարած մինչև 1884,

ապա փոխադրուած է Պաղպատ իբր «վիճակաւոր» առաջնորդ Փիլիպպոս եպիսկոպոս Նաճարեանի կարգադրութեամբ:

1914-1918-ին Մուսուլի մէջ կը քահանայազորձեր Մղերփի գիւղերէն րէր Գրիգոր Տէր-Յակոբեան, որ մինչև 1939 հոն պաշտօնավարել վերջ կը փոխադրուի Պաղպատ, ուր հիմա առաջնորդարանին մէջ տեղապահի պաշտօն կը վարէ:

Մուսուլի մէջ 1872-73-ին կը բնակէին միայն պանդուխտ շաք սակա հայեր, ամենքն ալ կ'ամ վաճառական կ'ամ արհեստարար:

Այդ թուականին դպրոց չունէին (րէն «Նամարապուտիւն Ազգային կեդրոնական վարչութեան 1872-73 ամի», էջ 47):

1905-ին հայերը Մուսուլի մէջ միայն 25 տուն էին՝ հին և նոր գաղթողներ Մղերփէն, Մերփինէն և Տիարպէթիբրէն: Ընդհանրապէս անոնք կը զբաղէին առևտրով ու արհեստով և իրենց մէջ բարեկեցիկներ կային: Որովհետև տղերքցիք և մերփինցիք արդէն վաղուց արաբախօս էին, Մուսուլի հայերը արաբախօս եղած էին: Երբեմն աշխարհած են դպրոց մը ունենալ, սակայն չեն կրցած զայն պահպանել:

1905-ին դպրոցին շէնքը վաղուց թափուր կը մնար, թէև այս երկու րասնեակի հասնող ժողովուրդը պարտաստակամ էր միշտ զոհողութիւն ընելու դպրոց մը պահելու համար:

1914-1918-ին հայոց թիւը հազիւ 100-120 հոգի էր: Պատերազմին հայ րարագրեալներու գլխաւոր համախմբման վայրերէն մէկն էր Մուսուլ, ուր զինադադարը կնքուած ապէն 4000 հայ րարագրեալներ և 1000-էն աւելի որբեր կային, որոնցմէ շաբերը վերջը հեռացան, բայց մաս մըն ալ հոն հաստատուեցաւ, որով 250 ընտանիքի մօտ բնակչութիւն մը մնաց: Քաղաքին դիրքը, օդին քիչ շաք բարեխառնութիւնը և առևտրի կայան եղած ըլլալու առաւելութիւնը հրապուրած են շաբերը հոն հաստատուելու: Նայերը հոս կը զբաղին մեծ մասամբ մեքենավարութեամբ, կօշկակարութեամբ և դերձակութեամբ: Շաք քիչ են առևտրականները, վաճառականներն ու կառավարական պաշտօնեաները:

1920-էն ի վեր ունին իրենց դպրոցը, որ 1924-25 րարեշրջանին ուներ 107 երկսեռ աշակերտ, 4 ուսուցիչ և 3000 ոսկիէն աւելի ծախք, որ գաղութը կը հայթայթէր: 1932-ին դպրոցն ուներ 230, մանկապարտէզը 160, նախակրթարանը՝ 70 աշակերտ: Վարժարանին ծախքերը կը հայթայթուին աշակերտներուն թօշակներով, ինչպէս նաև Մուսուլի մէջ կազմուած «Նուագասիրաց»-ի և «Անդրանիկ թատերասիրաց»-ի յաճախակի սարքած ներկայացումներով և պարահակա նպատներով:

Մուսուլ 1932-էն ի վեր ունի Վ.Բ.Ը. Միութեան մասնաճիւղ մը:

ՄՈՒՍՈՒԼ ԵՒ ԻՐ ՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Մուսուլ ներկայիս (1947): Ասկէ քառորդ կամ կէս դար առաջ Մուսուլ այցելող մը, այսօր գրեթէ պիտի չճանչնայ քաղաքը, որ ունի այժմ իր կրկնապարիկէն աւելի նոր և կանոնաւոր շէնքեր, հանրային և անհարական հաստատութիւններ: Նին, ցեխտար և նեղ փողոցներու րեղ շինուած են ընդարձակ պողոտաներ, հրապարակներ և ճամբաներ: Իրաք-ցի և օտարական ամէն մարդ կը վկայէ, թէ քաղաքին կեդրոնին մէջ և քաղաքին եզերքը՝ Տիգրիսի նորակերտ կամուրջին մօտ, վերջին րարիները շինուած հանրային ընդարձակ զոյգ պարտէզները չունին նմանը ոչ Իրաքի և ոչ ալ իր սահմանակից երկիրներուն մէջ: Մինչդեռ քառորդ դար առաջ, խիստ հագուազիւր էին պարտու և անպարտ ծառեր, ծաղկաստաններ և կանաչութիւն: Բացի այն երկու հանրային պարտէզներէն, բոլոր մեծ պողոտաներուն եզերքները զարդարուած են գեղեցիկ և մշտադալար կանաչութիւններով, ու այս բոլորը՝ շնորհիւ քաղաքապետարանի ջանքերուն և ժողովուրդին նոր զարթնող գիտակցութեան ու ճաշակին: Քաղաքին երբեմնի ամառնային անպանելի և հեղձուցիչ րարութիւնը բարելաուած է մասամբ: Քաղաքին հիստիսային կողմը քանի մը րարիներ առաջ կառուցուած պերական գեղաշէն հիանդանոցը, որ Պաղպատի մեծ և ընդարձակ Մեճիփիէի հիանդանոցին նմանութիւնը ունի, կը կազմէ իր գլխաւոր փառքերէն մին: Անիկա ալ աւելի պիտի յառաջանայ, երբ մօտ ժամանակին վերջանայ այն երկաթուղիի գիծն ալ, որ պիտի երկարի Քէրքուկէն դէպի Մուսուլ:

Բնակչութեան աճումը: 1925-ին րարենները րեղի ունեցող պաշտօնական ընդհանուր մարդահամարէն երևան եկած էր, որ Մուսուլ ուներ 95.000 բնակչութիւն: Այս թիւը այժմ բարձրացած է 130.000-ի: Ու արդէն հայերու պաշտօնական վիճակագրութիւնն ալ ցոյց կու րայ այս իրականութիւնը: Ըստ ազգային րոմարի արձանագրութեան, մօտ 2000 անձ նկատուող հայերուն մէջ, միջին հաշիւով, րարեկան ծնունդն է 70-75 և մահ՝ 20-22¹:

Նրագիտելու շրջակայ երկիրներէ հոս հասնող բազմութիւնը և ժողովուրդին այս ընդհանուր աճումը առիթ րուած են բնակարաններու պակասի, հակառակ րարուէ րարի նոր կառուցանուող բազմաթիւ շէնքերուն:

Ընդհանուր կրթութիւն: Կարելի է ըսել թէ, ամէն երկիրներէ աւելի Իրաք կը յառաջդիմէ հսկայաքայլ կրթական րեսակէտով ալ: Քաղաքի ամէն անկիւններուն մէջ, ամէն քայլափոխիդ կը նշմարես մանկապարտէզ, նախակրթարան, միջնակարգ դպրոց՝ մանչերու և աղջիկներու համար: Կայ նաև բարձրագոյն երկրորդական վարժարան, որուն աշակերտութեան այժմու թիւն է 550: Ինչ որ հաճելի է, օգտակար և արդիւնաւոր, այն է որ ոչ միայն Մուսուլի, այլ նաև ամբողջ Իրաքի բոլոր դպրոցներուն մէջ, կը րիրէ կրթութեան միօրինակ ծրագիր: Իրաքի

¹ Բնակչութեան զանազան ազգերէ բաղկացած ըլլալը տես Ս. Գարամաճեանի 1933-ի տարեցոյցը:

կամավարությունը աշակերտությունը բարձրագույն կրթության մղելու և առաջնորդելու համար պարտաւոր եռամեայ զինուորությունէ ազապ կացուցած է այն աշակերտները, որոնք կրնան անթերի լրացնել երկրորդական վարժարանի հնգամեայ շրջանը: Ասկէ շապ քարիներ առաջ 40-50% համեմատութիւնով իսլամ քղաք կը թափառէին փողոցներու մէջ՝ անուս, անկիրթ, և աղջիկներ կը մնային քունը: Այժմ այդ համեմատութիւնը իջած է 5-10%:

Տարագ և ապրելակերպ: Այժմ թիչ կը քտանուին քաղաքին մէջ ֆէլլահական հին քարագ հագնող անձեր: Տարաք, փողկապ և գլխարկ այժմ սովորական հագուստներ են: Նոր երիտասարդութիւնը մանաւանդ քափաք և ճաշակ ունի շիկ երևալու և եւրոպականացած քարագով ցուցադրուելու ուրիշներուն:

Միակ բացառութիւնը, որ գոյութիւն ունի դեռ, այն է, թէ կիներ և ջափահաս աղջիկներ սքիպուած են քունէն դուրս ելլել սեւ սաւանով:

Գալով ժողովուրդի ապրելակերպին, ընդհանրապէս, գրեթէ ոչ մէկ փոփոխութիւն իսլամ և հրեայ դասակարգին մէջ: Իրենց շահին չի համապատասխաներ իրենց այսօրեայ ապրուստը: Միակ փափաքնին դիգելն է ոսկիները իրարու վրայ: Պակաս թիւ մը չեն կազմեր այնպիսի մեծահարուստ կալուածաքերեր, որոնք կ'անցընեն օրերնին չոր հացով կամ աժան և անսունդ կերակուրներով: Բազմաթիւ են անոնք, որոնք առաւօտէն մինչ կէս գիշեր, կը շնչեն սրճարաններու աղքատ և ապականած օդը և թիչ կը մքահողուին իրենց ընքանիքներուն մասին: Շաքեր ժառանգած են հօրենական հարստութիւններ քուն, խանութ, բաղնիք և արքեր, որոնց բերած քարեկան վարձերով կ'ապրին: Ամեն քայլափոխիդ կը հանդիպես հասարակ սրճարաններու, որոնք լիքն են անգործ և ծոյ մարդոց բազմութիւնով:

Կլիմայ: Մուսուլ ամառ արեն չունի ոչ հարաւային քաղաքներուն հեղձուցիչ քաքութիւնը և ոչ ալ ձմեռը՝ հիւսիսային կողմի սաստկաշունչ ցուրքը, քամին և ձիւնը: Չմեռ արեն բաւական չոր ցուրք կ'ընէ, Յուլիս և Օգոստոս ամիսներուն ալ՝ քաք: Պաղքաքի և առաւելապէս Պասրայի ժողովուրդին համար Մուսուլ կարելի է նկարել օդափոխութեան վայր: Այսու հանդերձ, բնակչութեան ունեւոր, բարեկեցիկ և հաճոյատր դասակարգը ամառնային 2-3 ամիսներուն կը նախընտրէ անցընել Լիբանանի և Պարսկաստանի լեռնային վայրերուն մէջ և ոմանք ալ շրջակայ գիւղերուն մէջ, ինչպէս Շագլաս, Մերսինկ ու Մուլաֆ, որոնք հակառակ կլիմայի յարմարութեան և պաղ ջուրի առաքութեան, ունին ճանճերու և մժեղներու շաքութիւն, որոնք առիթ կը դառնան մալարիայի: Մուսուլ բախարաւոր է ոչ մի եղանակին մէջ չունենալով ոչ մժեղ, ոչ մլակ և ոչ ալ նեղիչ ճանճ: Վերջերս քեղական կառավարութիւնը մասնաւոր ամառային բնակարաններ կը շինէ ի Մալահադին և ի Մուլաֆ, ի դիւրութիւն ժողովուրդի օդափոխութեան և իրաքեան դրամը օքար երկիրներու մէջ ծախսել ջրալու նպարակով:

Ջուր: Տիգրիս գեքն է իր ջուրի միակ աղբիւրը: Նակառակ մօքիկ լեռնաշղթաներու առաքութեան, գոյութիւն չունի ակի ոչ մէկ հեքք:

Մինչև 23-25 քարիներ առաջ բոլոր ժողովուրդը սքիպուած էր

մասնաւոր ջրկիրներու միջոցաւ քիկերով և թիթեղներով բերել քալ խմելու և առօրեայ գործածութեան ջուրը՝ գեքն: Բայց անկէ վերջ, հասարաքում են ջուրի մեքենաներ, որոնց միջոցաւ կը գքուի ջուրը և կը բաժնուի քաղաք՝ սովորական կերպով: Այսպէս ամենաաղքաքն իսկ ունի ջուրի ծորակ իր քան մէջ:

Քաղաքին ջուրջ, անոր հիւսիսային կողմը Այն Քարիթ կոչուած քեղէն կը բոլիսի ծմբոք ջուր մը, որ կը խառնուի գեքին, ու ըսք բժշկական բնութեան, յոյժ օգքակար է գեքի ջուրին համար: Քաղաքին հարաւային կողմը, անկէ հագիւ 18-20 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ կը գքնուի Նամամ իւ Ալի կոչուած ջերմուկը, ուր ամառուան եղանակին Իրաքի ամեն կողմէ կու գան անդամալոյձներ, ըոմաթիգմ ունեցողներ, մորթային հիւանդութիւնով քառապողներ և ուրիշ քեսակ հիւանդներ, որոնցմէ շաքեր կ'օգքուին: Քանի մը քարիներ առաջ քաղաքապետարանը շինեց մասնաւոր յարկաբաժիններ և սենեակներ, որոնցմէ կը սքանայ քարեկան կարեւոր գումար:

Բուսականութիւն: Տիգրիս գեքն է միայն, որ ծաղկեցուցած է քաղաքը և անոր շնորհաձ՝ բանջարեղէնի, բուսեղէնի և կանաչեղէնի ամեն առաքութիւն: Գեքեգեքէն հեռու ոչ մի քեղ գոյութիւն չունի բուսականութիւն: Գեքը քաղաքէն բաւական ցածէն հոսելով, նահապետական ջրհաններով կ'ոռոգուին անոնք: Քաղաքին քեղացի մեծահարուստ մարդիկը մքաղրած և ձեռնարկած են բերել քալ Եւրոպայէն մասնաւոր ջրահան մեքենաներ, ինչպէս կան Պաղքաք:

Մուսուլ և ամբողջ Իրաք ունին ցորենի, գարիի, ոսպի և ուրիշ արմքիքներու խիստ ընդարձակ դաշքագեքիներ, որոնցմէ յառաջ եկած արմքիքները կրնան գոհացնել շրջակայ երկիրներուն բնակչութիւնը: Այս դաշքագեքիներուն հագիւ թէ 1/10-ը մշակուած են, մնացեալ քեղերը խոպան և անմշակ հողեր են: Թերևս պիտի գայ ժամանակ մը, որ այս վայրերն ալ մշակուին, ու այն արեն իր արքաղրած արմքիքը պիտի բաւէ եւրոպական կարգ մը երկիրներու պէքին:

Նախ քան Ա համաշխարհային պարերազմի քարիները, Մուսուլի մէջ կային 15-16 քուն հայ ընքանիքներ, որոնք շաք քարիներ առաջ կամովին եկած են Մղերքէն և Տիգրանակերքէն: Անոնք ունեցած են 10-12 աշակերտներով քիքր մանկարան-դպրոց՝ միշք երթնելող ուսուցիչներով (1910-1912 քարիներուն Ա. Թաճիրեանի (ապա Տ. Վահան քահանայ) հսկողութեան քակ):

1915-1918 պարերազմի քարիներու ն հայեր գաղթած և եկած են Անաքուլիայէն, Թրքահայաստանէն, Կիլիկիայէն և Պոլսոյ շրջաններէն: Այս գաղթող բազմահաքար հայերուն մեծագոյն մաղ մահացած է հոս քիքող համաճարակ թիֆօյէ, մալարիայէ և բաւական կարեւոր մաս մըն ալ անօթութենէ և աղքաքութենէ: Շաքեր ալ գաղթած են Մուրիա, Լիբանան, Պարսկաստան և աւելի հեռու երկիրներ, ճարելու յոյսով չոր ապրուստ մը իրենց ընքանիքներուն համար: Ըսք այսմ, 1920 թուականներուն վերապրող հայ ընքանիքներուն թիւը եղած էր 140-150:

Ընդհանուր զինաղաղարէն վերջ (1918), մեծ բարիք մը եղած է հայ որբանոցը, որուն ծախսը հոգացուած է Արևելքի նպաստամարտոյց

ընկերության, Վ.Բ.Ը. Միության և այլ Միություններու և անհատական նպաստներու միջոցաւ: Այս որք և որբուհիներուն ասանդուած է նաև հայկական կրթութիւն: Ամբողջ մէկ փարեկան ծախքը հոգացած է բարեւեր փար Յակոբ Օհանեան, իսկ որբահաւարութեան գործին մէջ կարևոր բաժին ունեցած է ժամանակի որբանոցի մատակարար և հսկիչ պ. Սարգիս Չազմանեան: 1921 փարին որբանոցը փոխադրուած է Երուսաղէմ:

Ճնորհիւ նորակազմ Իրաքի կառավարութեան բարեխնամ հոգածութեան և թոյլտուութեան, հայեր սկսած են լծուիլ գործի և աշխատանքի, հայթայթելու իրենց ընտանիքներու օրապահիկ ապրուստը: Այս ափ մը հայեր, այսպէս, քիչ մը զտնելով կեանքի և ինչքի ապահովութիւն և զօրանալով նիւթապէս, իրենց մտահոգութեան առարկան կ'ըլլայ իրենց զասակներուն կրթութեան հարցը: Ուստի արարական կառավարութեան բարեխնամ արջօնութիւնով 1921-1922 դպրոցական փարեշրջանին կ'ունենան իրենց կրթարան Ծաղկոցը, ուր ասանդուած են հայերէն, հայ պատմութիւն, իրագիտական, հաշուական, նաև արարերէն լեզուի դասեր՝ թէև ոչ կանոնաւոր պայմաններու փակ: Սոյն Ծաղկոց դպրոցին մէջ որպէս ուսուցիչ կարևոր աշխատանք ունեցած է հանգուցեալ սղերպցի պ. Արմէնակ Փանոսեան, որ իր ուսումը առած է Միացեալ ընկերութեան բարձր դպրոցներուն մէջ:

1922էն մինչև 1927 փարիները եղած են Մուսուլի ժողովուրդին համար առաջնութեան փարիներ՝ շնորհիւ անգլիական նորահասարակ կառավարութեան նուէրներուն կամ նպաստի ձևին փակ և կամ աշխատանքի փոխարէն շտայած դրամին: Այնպէս որ, հասարակ գործատու մը և բեռնակիր մը կրցած է օրական շահիլ 30-40 րուբի (13 1/3 րուբին հավասար էր մէկ սթերլինի):

Այս առաջնութեան և իրաքեան կառավարութեան բարեացակամ վերաբերումին արձագանգը հասած ըլլալով շրջակայ երկիրներ և անցագիրի այժմու դժուարութիւնն ալ չունենալով՝ Սուրիայէն, Լիբանանէն, Պարսկաստանէն և նոյնիսկ հեռաւոր երկիրներէ հայեր, բաւական թիւով, եկած և հաստատուած են Իրաք, որով քիչ ժամանակէն անոնց թիւը հասած է 220 ընտանիքի:

1927-1928 դպրոցական փարոյ սկիզբը Լիբանանէն հրաւիրած են որպէս փոքրէն վարժարանի ուսուցիչ մը՝ յանձին պ. Միրական Օրջանեանի (ապա քահանայ) և իր փիկինը՝ որպէս փոքրէնուհի նոր բացուելիք մանկապարտէզին: Այս շրջանէն սկսեալ դպրոցը կ'ունենայ կանոնաւոր ուղղութիւն և բաւական բարձր պիւրճէ: Մինչև այս արեւն, որպէս դպրոցի շէնք գործածուած եկեղեցիի փոքր և անբարար սենեակներն ալ գոհացուցիչ չզտնելով, ժամանակի թաղականութիւնը քաղաքին հայկական թաղին մէջ կը վարձէ ընդարձակ շէնք մը՝ դպրոցի համար: Նոյն շէնքին մէջ դպրոցը կը շարունակուի 5-6 փարիներ: Ու այս միջոցին, դպրոցի վարձքի ծանրութիւնը նկատուի ունենալով, հայ ժողովուրդի գոհողութեամբ և ժամանակի ալ թաղական խորհուրդի արեւնապէս փոքրորդ Գրիգոր Ասարճեանի նախաձեռնութեամբ և կարևոր համարեալ փոխապետութիւնով 1932-ին կը գնուի քաղաքի

կեդրոնին մէջ 1500 քառ. մէթր փարածութեամբ հողաշերտ մը, որուն մէկ մասին վրայ կը կառուցուին Ազգային վարժարանին սենեակները, միւս մասին վրայ ալ՝ ապագային պիտի կառուցուէր եկեղեցիի շէնքը:

Այս փարիներուն, հայ ընտանիքներուն թիւը հասած էր 350 և երկսեռ աշակերպութեան թիւն ալ՝ 360-ի:

Շու չմոռնանք յիշելու, որ Մուսուլի փոքրաթիւ հայութիւնը 1857-ին ժամանակի առաջնորդ պոլսեցի Մեսրոպ ծայրագոյն վարդապետի ջանքերով, քրիստոնէայ եկեղեցիներու թաղին մէջ կառուցած է փոքր եկեղեցի մը, գոր կը գործածեն մինչև այսօր¹:

Նակառակ ժողովուրդի խիստ փոքրաթիւ քանակին, եկեղեցին միշտ ալ ունեցած է իր քահանան: Մօտ 8 փարիներէ ի վեր ալ կը քահանայագործէ միակ քահանայ մը՝ փեր Մեսրոպ քահանայ Օրջանեան:

1936-37-ին դպրոցը հարկադրուեցաւ հետքիլ արաբական վարժարաններու ծրագրին՝ երկու պատճառներով՝ Ա. Արաբական վարժարաններու կրթական փոքրութեան ճնշումը, Բ. Մեր վարժարաններուն Ե դասարանէն շրջանաւարտ երկսեռ աշակերպներ կը մերժուէն դպրոցի յաջորդող դասարանը ընդունուիլ: Այս պայմաններուն փակ, հայկական դպրոցին մէջ նախապատուութիւն կը փրուի արաբերէն լեզուին, քան հայերէնին: 1943-ին ունեցան նախակրթարանի Ե դասարան ալ:

Նակառակ թաղականութեան ջանքերուն և առաջ վարձարութեան, վերջին քանի մը փարիներու ընթացքին, դպրոցը չունեցաւ հայերէնի կարող և փորձառու մասնագէտ պաշտօնեայ մը: Այժմ, հակառակ իր բազմազբաղ վիճակին, բարձր երկու կարգերուն հայերէնի դասաւանդութիւնը հարկադրաբար ստանձնած է փերոյն հայ քահանան:

Տարիներու ընթացքին, արասահմանէ եկող ազգայիններու բազմութիւնով և հայերու բնական աճումով, այս փարի ընտանիքներու թիւը հասած է մօտ 400-ի և երկսեռ վարժարանի աշակերպութեան թիւն է 420: Այս համեմատութիւնով փարուէ փարի կ'աւելան նոր յարկաբաժիններ դպրոցի շէնքին վրայ: Այս շէնքը այցելող մը կը վկայէ, թէ անոր ընդարձակ և գեղակերպ սրահը, որ ի հարկին կը գործածուի հայ և երբեմն ալ օտար ազգերու ներկայացումներու, դպրոցական հանդէսներու, նոյնիսկ հարսանիքներու և նշանփութի, չունի նման ոչ Պարսիայի, ոչ Պարսիայի և ոչ ալ ուրիշ քաղաքներու մէջ:

Ներկայ ներգաղթի շարժումի հետևանքով եկեղեցիի շէնքին կառուցումը յետաձգուած է:

Մուսուլի հայութիւնը, բախտաբախտաբար ուրիշ քաղաքներու, բարեկեցիկ է, խաղաղասէր և պարտաճանաչ: Ունի հինգ ազգայիններէ բաղկացած և ժողովուրդի բուէով ընտրուած թաղային խորհուրդ մը, 25

¹ Մեսրոպ վարդապետը 1852-ին կառուցած է նաև Պաղտատի Ս. Երրորդութեան փառատուր եկեղեցին:

տարիները ի վեր ապենապետությունով՝ թե՛ հայերը և թե՛ փեղացի իսլամ և քրիստոնեայ ազգությունները սիրուած և յարգուած հայրենասէր քոքթօր Գր. Աստարճեանի: Բացի ազգապարական եկեղեցիէ և Ազգային վարժարանի շէնքերէ, չունին ազգային ոչ մէկ կալուած: Շնորհիւ հայ ժողովուրդի առաքաձեռնութեան, ոչ մէկ տարի բաց ունեցած է դպրոցը: Ու եկեղեցիի հասոյթներէն ոչ մէկ իր առնելու պէտք չէ ունեցած: Եկեղեցիէն գոյացած գումարը պահ փրուած է ի պանք: Նայ ժողովուրդի գրադումն է զլիսաւորապէս մեքենավարութիւն (շօֆէր), դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, սափրիչութիւն, հիւսնութիւն: Կարածի փերեր ալ կան բաական թիւով: Առկարականներ և պեպական պաշտօնեաներ և բօնք-րաքթօրներ մասի վրայ կը համրուին: Նայ ժողովուրդի 65-70 փոկոսը արձանագրուած է ներգաղթի համար, որոնք ակնդէպ կը սպասեն վերին հրամանի հայրենի հողին վրայ ալ բերելու քրտիների և աշխատութեան իրենց բաժինը:

ԻՐԱՔԻ ԱՌԱՋՆԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ԵՆԹԱԿԱՑ ԹԵՄԵՐԸ

Իրաքի կամ երբեմնի Պաղտաթի առաջնորդութիւնը, ինչպէս վերը արգունեցաւ, միշտ արդի ընդարձակութիւնը չէ ունեցած և փոփոխութիւններ կրած է:

Երբեմն անկախ իբր փերունի վիճակ իրեն ենթակայ ունեցած է Պաղտաթ և Պասրայ քաղաքներէն զալ Պարսից ծոցի եզերքները զբնուող քաղաքներ ինչպէս նաև Պարսկաստանի պապկանող մի քանի վայրեր, որոնք այսօր դուրս կը մնան Իրաքի պետութեան և այսօրուան Իրաքի առաջնորդութեան սահմաններէն:

Կան նաև մի քանի վայրեր, որոնք այսօր թէև Իրաքի պետութեան սահմաններուն մէջ են, սակայն այլևս հայաբնակ չեն:

Ներևաբար երեք տեսակ վայրեր կարելի է յիշել:

1. Իրաքի արդի հայաբնակ վայրերը:
2. Իրաքի երբեմնի հայաբնակ վայրերը:
3. Պաղտաթի փերունի վիճակին երբեմն ենթակայ, այլ սակայն այսօր Իրաքի սահմաններէն դուրս մնացած վայրերը:

Հին պարմական քաղաք:

Իբր թե քաղաքը շինուած է Քրիստոսէ 800 փարի առաջ Սարպանապալէն: Այն արեւնները քաղաքը կը կոչուէր Սյոք կամ Քերք Սյոխ, Ալեքսանդրի արշաւանքէն վերջ անիկա վերաշինուեցաւ և անկի ընդարձակուեցաւ: 227-ին Սասանեանք փրեցին քաղաքին: Քրիստոնէութեան ծագումէն յետոյ այս շրջաններուն մէջ եռանդով նոր կրօնքը քարոզուեցաւ Եղեսիոյ եկեղեցիէն դրկուած քարոզիչներով: 409 Օգոստոս 26-ին 12-16 հազար քրիստոնէական նահապարկուած են այս քաղաքին մէջ՝ «վասն հաւարոյ»: 470-ին այդ նահապարկներուն ի յիշարակ վանք մը կը շինուի Մար Թահմազկերպ անունով և հիմա կը կոչուի Կարմիր եկեղեցի (Գըրմըզը Քիլիսէ) և կը գտնուի Քերքուքի հիւսիսային կողմը մէկ մղոն հեռաւորութեան վրայ: Դարերու ընթացքին այս եկեղեցին հողին փակ կը թաղուի և սակայն նոյն փեղոյն վրայ նոր շէնք մը կը կառուցուի¹:

Նիմա քաղաքը կը բաժնուի երկու մասի՝ Գորիա և Գալլ-ա:

Գորիան նոր քաղաքն է, որ շինուած է հարթ հողի վրայ, միև Գալլ-ան հին քաղաքն է, որ կը գտնուի հսկայ և բարձր բլուրի մը վրայ: Գորիան Գալլ-ային միացնող քարաշէն կամուրջ մը կայ որ հնուց շինուած է: Աւանդութեան մը համաձայն Դանիէլ մարգարէի գերեզմանը այս քաղաքին մէջ է և մզկիթի մը մէջ կը գտնուի:

Քերքուքը Բարունակ պէյ Ֆերուիխան կը համարէ Պաղպարի կուսակալութեան ենթակայ վայրերուն մէջ «ամենէն գեղեցիկը»:

Արդարև քաղաքին կլիման բաղադրամար Դաղպարի, Պասրայի և նոյնիսկ Մուսուլի, անկի բարեխառն է և հաճելի (Մետրոպ քահանայ Օրջանեան, նոյն, էջ 200): Միակ անպարեհութիւնը, որ ունի, հոսուն ջուրի պակասն է (նոյն):

1933-ին ծրագրուած էր 3 մղոն հեռու եղող Ալթուն Քէօփրի-ի գետին մէկ ճիւղը բերել: Այս ծրագիրը հիմա գործադրուած է:

1847-ին Սուլթան Ապրիլ Մեճիպ իր Գ սենեակապետ Բաղուայ պէյին իբր բժիշկ կ'ընկերացնէ Բարունակ պէյը, երբ անիկա Պաղպարի կուսակալ Ալի Նեճիպ փաշային կը փաներ Խըլըճ Խաֆթան մը, յափուկ հրովարարկով: Այս առթիւ Բարունակ պէյին կը յանձնարարուի ճամբու վրայ քաղաքներու և գիւղերու հիւանդները դարմանել և պարուստը ընել:

Բարունակ պէյ այս առթիւ գրի առած է «Ճանապարհորդութիւն ի Բարեւոն ընդ Նայասփան» (փպ. Արմաշ, 1876) գործը, ուր կու փայ Քերքուքի մասին բաւական հեփաքրքրական փեղնկութիւններ: Ըստ այնմ 1847-ին քաղաքը ուներ մօտաւորապէս 8000 փուն, 15000-ի չափ

1 Քերքուքի պատմական անցեալին վրայ բաւական ընդարձակ ծանօտութիւններ ունի հրատարակած պ. Վարդան Մելքոնեան «Գաղութահայ Տարեգիրք»-ի մէջ (Բ տարի, 1940, էջ 64-72), որմէ օգտուած են:

բնակիչ¹ քիւրդ, թուրք, հայ, ասորի, քաղղեացի, հրեայ և արաբ (Ճանապարհորդութիւն, էջ 75):

Քաղաքը ուներ 10 մզկիթ, և իւրաքանչիւր ազգ ուներ մէկ մէկ եկեղեցի, որով հայերն ալ ունէին եկեղեցի մը²: Նոս կը գտնուէին Քէփի, Ճերճի և Եագուայ մարգարէներուն թիրապէները: Կային 8 բաղնիք, խաներ, արհեստարներու շուկայ:

Քաղաքը շրջապարուած էր շաք գեղեցիկ ու ընդարձակ արփերով, այգիներով, պարփեցներով, որոնք ունէին ընփր պարփեր ծառեր՝ խնձորի, լիմոնի, նարինջի, սալորի, խաղողի և այլն: Շուրջը կան սօսիի, նոճիի ծառեր և թթենիի և արմաւենիի անտառներ:

Բարունակ պէյ կը գրէ, թէ «Բնակիչները հիւրասէր, ազնիւ և հյու մարդիկ են, շափերին զինուորական ծառայութեանց մէջ կրթուած: Մէկ քանի հարիւրէն անկի սպահա կար: Օղն աղէկ և ջուրը բաւական անուշ որ կու գայ 5 ժամ հեռի լեռնէն և կ'ըսուի Խասիա-սու» (նոյն, էջ 75):

«Այս գիւղաքաղաքը 4 թաղերու բաժնուած է, որոնց անուններն են. Ա. Քէօյրայ մահլէսի, ուր կեցանք օր մ՝ եւ երկու գիշեր: Ունի 2500 փուն:

Բ. Եօքարը գէյվէ մահլէսի, ունի 100 փուն.

Գ. Աշաղը գէյվէ մահլէսի. ունի 2500 փուն, որուն 500-ը հրէից էր:

Շուկան այս երկու թաղերուն մէջփեղն է բաւական ընդարձակ, ուր կը գտնուին գանազան արհեստարներ: Այս երեք թաղերը դաշտավայրի վրայ շինուած են:

Դ. Քալէ մահլէսի, որ ունի 2000 փուն ամէն ազգէ խառն: Այս թաղը հողակոյտէ ձևացած լեռան մը գառիվերին վրայ շինուած է պարսպապար» («Ճանապարհորդութիւն...», էջ 75-76):

Անգլիացիները Քերքուքը գրաւեցին 7 Մայիս 1918-ին, սակայն 14 օր վերջը՝ 24 Մայիսին լքեցին, և զինադադարէն (31 Նոյեմբեր 1918) վերջ վերստին առին: Քերքուք կարևորութիւն առած է հիմա իր քարիւղով, որ թուրքերը չեն կրցած շահագործել իրենց երկարափս փորապետութեան ընթացքին՝ հակառակ անոր, որ անփեղեակ չէին այդ մեծ հարստութեան գոյութեանը: Այսպէս, Բարունակ պէյ Ֆերուիխան, որ հարիւր փարի առաջ անցած է անկէ, կ'ըսէ, թէ Մուսուլէն Քերքուք գացած արեն փեսամ է Քերքիւքի մօտերը շաք մը հորեր, որոնց մինչև բերանը փեսակ մը կուպրով (հաւանօրէն մագուպ պիսի ըլլայ) լեցուած էր: «Այս կուպրը,- կ'ըսէ,- գետին փակէն կը բոխի և հորերուն մէջ կը պարպուի, ուրկէ ուզողը կ'առնէր, փիկերու մէջ լեցնելով վառելու կը գործածէր: Նոս փեսակ մը կարածիթ (նէֆթ) ալ կայ: Այս վայրէն մէկ քառորդ ժամ անդին և Քերքիւքի 2 ժամ մնացած դաշտավայրի մը վրայ ծծումբի հոպ կը բուրէ. գետինն երեսը ծծումբ ալ կը գտնուի, և երբ փայտով մը հողը խառնեն՝ իսկոյն կը սկսի գետինը միսի, վառիլ և բոց հանել հրաբուխի

1 8000 տունին 15000 բնակիչ համեմատական չէ: Եթէ 8000 տուն կար արդարև, հարկ էր, որ 30-40 հազար բնակիչ ըլլար, իսկ եթէ 15000-ը ճիշտ է (ինչ որ շատ հաւանական է), տուններուն քիւր 3-4 հազարէն անկի չէր կրնար ըլլալ:

2 Հայոց եկեղեցին կամ լքուած կամ գրաւուած պէտք է ըլլայ 1847-էն վերջը:

նման: Բոլոր այս վայրերուն փակը թափուր ու պարպուած է, մինչև անգամ քալած արեն ուրքի ձայնին արձագանգը կը լսուի գետնին խորէն» («Ճանապարհորդութիւն...», էջ 74-75):

Հիմա սկսած են փորել քարիւղի ահագին հորեր, մասնաւորապէս 1925-էն ի վեր շաք աւելի կարևորութեամբ կը հետապնդուի գործը:

Այսօր Քէրքուքի մէջ կը գործէ Իրաքի նաւթային հսկայ ընկերութիւնը (Iraq Petroleum Company), որուն առաջին հորը Քէրքուքի մօտերը բացուեցաւ 1927-ին: Հիմա հայերու թիւը օր օր կ'աւելնայ և արտադրութիւնը զգալիօրէն կը շաքնայ:

Այս ընկերութիւնը կը բաղկանայ քանի մը խումբերէ, որոնցմէ մէկն է Գալուսպ Կիլիլիանկեան և ընկերութիւն, որուն կը պարկանի 100-ին 5-ը:

Ընկերութիւնը ունի 1200 մղոն փարածութեան վրայ խողովակներ 10 միլիոն անգլիական ոսկի արժողութեամբ և որոնք երկու ճիւղերու կը բաժնուին, մէկը կ'երկարի դէպի Նայֆա, իսկ միւսը՝ Թրիփուլի:

Այս երթուղիներու պաշտօնական բացումը կատարուեցաւ մեծ հանդիսաւորութեամբ Քէրքուքի մէջ 4 Յունուար 1935-ին: Ընտրիւ ճարիւղի այս հարստութեան, Քէրքուք մեծապէս կը զարգանայ օր օր:

Քէրքուք ունի այսօր շուրջ 200.000 բնակչութիւն, առանց հաշուելու թափառիկ և վաչկաբուն ցեղերը: Ժողովուրդը մեծ մասամբ քիւրք է, քրքախօս և թրքախօս: Քաղաքը վաճառականական կեդրոնական դիրք ունի Քիւրքիստանի շուկային մէջ: Գլխաւոր արտադրութիւններն են արմարիք, պարուզ, ոչխար, փայտ, հողագործական գործիքներ և այլն: Ջուրը լաւ է և կը սպացուի խողովակներու միջոցով, իսկ օդը բարեխառն է:

Ինչպէս Բարունակ պէյի գրածէն կը հասկցուի, հայեր շաքոնց կը բնակէին Քէրքուք և նոյնիսկ եկեղեցի ունէին, քանի որ իւրաքանչիւր ազգ ունէր մէկ-մէկ եկեղեցի ըսած է, բայց որովհետև բացորոշ չէ գրուածը, կարելի է կասկածիլ, սակայն անժխտելի է աւելի կանուխ քան հարիւր փարի այս քաղաքին մէջ հայերու գոյութիւնը, որ կը հաստատեն օրարներն ալ:

Այսպէս, Սըր Ռոպերթ Կիւր Փորպըր (1775-1841) անցեալ դարու սկիզբը յայտնի անգլիացի նկարիչ ու հնագէտ, որ միևնոյն ժամանակ նշանաւոր էր իր կատարած ճանապարհորդութիւններով աշխարհի զանազան մասերուն մէջ, 1817-1820-ին կ'այցելէ նաև Անդրկովկաս, Պարսկաստան, Միջագետք և Թուրքիա, և իր ուղեգրութիւնը կը հրատարակէ 1822-ին Լոնտոն երկու ստուար հատորներով:

Նա իր գործին Բ հատորի 439 էջին վրայ կը գրէ.

«Քէրքուքի (Kirkook) փուները խառնուած են իրարու վրայ և բազարները նեղ են ու մռայլ, թէև այնպէղ ցուցադրուած են ամէն փեսակ առևտրական ապրանք ու մթերք բնակիչներու պէտքերուն համար: Անոնք կը ներկայացնեն գլխաւորապէս թուրք, հայ, քուրք, արաբ և մի քանի հրեայ, և անոնց թիւը փասնէն-փասներկու հազար կարելի է հաշուել»:

Այսօր այդ գաղութն հետք չէ մնացած գրեթէ, միայն Մուսուլի մէջ կ'ապրին փեղացի քրիստոնեայ կարգին մէջ խառնուած սակաւաթիւ

անձեր, որոնք կը յայտարարեն, թէ իրենց պապերը ժամանակին հայեր եղած են:

Կը կարծուի, թէ ժամանակին Օսմանեան փիրապետութեան շրջանին հոս եկած են զանազան վայրերէ՝ Կէտարիայէ, Էնկիւրիաէ և այլ շրջաններէ՝ հայ անհապներ առանց ընփանիքի, իբր պերական պաշտօնեայ և այլն: Ասոնցմէ ոմանք ամուսնացած են փեղացի քրիստոնեայ աղջիկներու հետ և խառնուած փեղացիներու և ուժացած են ազգէն:

Այսօրուան Քէրքուքի հայ բնակչութիւնը բոլորովին նոր է և թիւով 1932-ին փակաւին հազիւ Մուսուլի հայոց կէսին չափ չէր, բայց քաղաքը հսկայաքայլ կը յառաջդիմէ, շնորհիւ նաւթային անսպառ զանձին: Այս պարճառով հոն հասարած են զանազան կողմերէ՝ հայեր, որոնց թիւը 1932-ին հասած էր 154 փունի կամ 785 անձի, մեծ մասամբ եղեսացի և վանեցի: Ընտրիւ «Iraq Petroleum Company»-ի գործունէութեան ընդարձակուելուն, 1938-ին Քէրքուքի հայ գաղութը 160 փուն և 900 անձի բարձրացաւ, ամենքն ալ քիչ շաք բարեկեցիկ, և ստուար մեծամասնութեամբ ընկերութեան մէջ աշխատող, փոքր մէկ մասն ալ արհեստաւոր և մանր առևտրական և գործաւոր:

Քէրքուքի մէջ եկեղեցիի և վարժարանի յարուկ շէնք մինչև 1932 գոյութիւն չունէր, վարձու շէնքերով կը հոգացուէր այդ պէտքը:

1927-ին հաստատուեցաւ ազգային վարժարան մը, որ ունի 100-է աւելի աշակերտներ՝ 48-ը նախակրթարանի մէջ և 56-ը՝ մանկապարտէզի: Պարոցին ծախքերը դժուարաւ կը հայթայթուին Ն.Բ.Ը. Միութեան օժանդակութեամբ և բացառիկ նուէրներով և աշակերտներու թոշակներով:

Կառավարութիւնը 1932-ին փուած է հայոց գերեզմանապան հող: 1932-ին Քէրքուքի հայ ժողովուրդի փափաքին վրայ, Պաղտատի առաջնորդարանը փեր Մեսրոպ քահանայ Օրջանեանը՝ հոն դրկեց իբրև հոգևոր հովիւ և ազգային վարժարանի փնօրէն - ուսուցիչ:

1 Մեսրոպ քահանայ Օրջանեան ծնած է Մարաշ 1882 Մարտ 18-ին: Իր նախակրթութիւնը առած է հոն: 1898-ին կ'աշակերտէ Միսի ժառանգաւորաց վարժարանին և շրջաւարտ կ'ըլլայ 1903-ին:

1903-1906 Մարաշ օգնական ուսուցիչ: 1906-ին կը մտնէ Արմաշի դպրեվանքը, որուն շրջանը կ'աւարտէ 1908-ին: 1908-1915 Մարաշի կեդրոնական վարժարանին աւագ ուսուցիչ:

1918-էն վերջ տնօրէն ի Մարաշ, ի Դամասկոս, Ի Ջահլէ և շորտ տարի ի Մուսուլ: Քահանայ ճեռնադրուած է 1931-ին առաջնորդ Ռուբէն եպիսկոպոսէն Պաղտատի Սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցիին վրայ, որ կը քահանայագործէ:

ՆԱՎՈՒՋՔ

Նավրեգը Մուսուլեն դեպի հիսախ 40 մղոն հեռու գուր հայկական նորահասարակ գիտաբաղաք մըն է, որմէ ուրբով հագի կէս և մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունին փոքր հայ գիւղեր՝ Պասէթ, Գիւլնա և Մոկ:

Նավրեգը հասարակութիւնն է 1929-ին ամբողջապէս Պասարայի Նահըր-իւ-Օմարէն բերուած փարագիրներով: Մեծամասնութեամբ Վանի, Պաշգալի և Շարախի շրջաններէն եկուոր հայեր են: Իրաքի կառավարութիւնը բարեացակամութեամբ այս գիտաբաղաքին շնորհած է այնպիսի առանձնաշնորհներ, զորս չեն վայելեր աշխարհի ոչ մէկ անկիւնը ապրող հայ գաղութներ: Գիւղին գիտապետը, իշխանը, դպրատըրը և կառավարիչը ինքն Լևոն փաշան է, որ կը վայելէ կարարեալ վստահութիւնն ու համակրանքը, նաև բարոյական աջակցութիւնը արաբական և անգլիական կառավարութեանց: Ոչ դպրարան գոյութիւն ունի և ոչ գինուորական ուժ:

Նայերը հլու հպարակ են Լևոն փաշայի հրամանին և հրահանգին: Ան միայն բացառիկ ու դժուարին պարագաներու մէջ կը հարկադրուի դիմել կառավարական ուժին: Ժողովուրդին մեծ մասը հողագործներ և անասնաբոյծներ են, որոնց շնորհուած են կառավարութեան, Ն.Բ.Ը. Միութեան, Նայ Կարմիր խաչի կողմէ: Թական կենդանիներ, կթան անասուններ, մշակելի հողեր եւ արհեստի վերաբերեալ գործիքներ, որոնք կ'օգտագործուին ժողովուրդին կողմէ: Օղը հաճելի է, ջուրը մաքուր և առար, հողը՝ բաւական արդիւնատը: Նահապետական կեանքը անաղարպ կը մնայ իրենց մէջ: Կը հաշուուի 490 փուն, կամ 2450 անձ: Ունին շար ընդարձակ, նորաշէն եկեղեցի մը իր զանգակարունով, որուն կից է վարժարանը՝ 300է աւելի երկսեռ աշակերտով: 1932-ին հոն կը քահանայագործէր փր Յովհաննէս քահանայ, ճշմարիտ հայր մը ժողովուրդին: (Մետրոպ քահանայ Օրջանեան, Ս. Գարամաճեանի «Գրականի փարեցոյց», 1933, էջ 201-202):

Նոր ծանօթութիւն: Այս գիւղաւանը իր կազմութեան առաջին փարիներուն այնպէս կենթադրուէր, թէ պիտի ըլլայ «փոքր Նայասրան» մը: Ու այս իսկ պարճառա Պասարայի Նահըր-իւ-Օմարէն հայ վանեցի ժողովուրդը կը խուժէր հոն խումբ առ խումբ: Մակայն այժմ ճիշդ հակապարկերն է: Գիւղը կը ներկայացնէ չափազանց խղճալի վիճակ մը: Քաղաքներու մէջ ապրելու և բաւական ճոխ կեանքի վարժուած հայեր յուսախաբ եղան բոլորովին: Ոչ արհեստաւոր դասակարգը և ոչ ալ առևտուրի բարիքը վայելելու վարժուած հայը չկրցաւ փոկալ անապարային և գիւղական այս կեանքին, որով 1938-1945 փարիներու ընթացքին սկսան ցրուիլ Մուսուլ, Պաղարապ, Պասրա ու այլ վայրեր՝ որոնելու ապրուստի ապահով միջոց մը: Ծարեր ընթանիքներով և ուրիշներ առանձինն: Ըստ այսմ, սկզբնական շրջանին մօտ 500 ընթանիքներէն այժմ մնացին միայն 80-90 ընթանիքներ: 1943-ին, երբ առիթը ներկայացաւ ինձի այցելութիւն մը փայ Նավրեգը, ցաւով փեսայ, որ եկեղեցիին և դպրոցին մէջ անձրւէն լճացած ջուրը նեխած վիճակ մը

կը ներկայացնէր: Ու շար ալ չքնեց, արդէն, այդ երկու նուիրական հասարակութիւններն ալ փլցուած են և անոնց արադըր գործածուած է անպէտ նպարակներու: Այժմ գիւղին մէջ մնացած են այնպէս խեղճ ընթանիքներ, մեծ մասամբ այրիներ և որբեր, որոնք գրկուած են աշխարհող ձեռքերէ և փրկափոխութեան միջոցներէ: Նոնու չէ այն ժամանակը, որ ամբողջութեամբ դադրի այլևս գոյութիւն ունենալ:

2-3 փարի ժողովուրդը մնաց առանց դպրոցի, կը լսենք թէ այս փարի ունեցած են դպրոցի նմանող ծաղկոց մը: Վերջին ծայր թշուառութեան մէջ վախճանեցաւ փրկույն ճերուկագարդ փր Յովհաննէս քահանան 1943-ին, որով Չախոյի քահանան կու փայ իր այցելութիւնը պէտք եղած արեն:

Գիւղապետ պ. Լևոն Շաղոյեան կը մնայ փակուին հոն՝ և կ'ապրի իր ալիւրի ջաղացքին շահով: Նակառակ այս իրականութեան ներգաղթի արձանագրութեան համար դիմողներու թիւը խիստ աննշան եղած է:

Մետրոպ քահանայ Օրջանեան

30 Մայիս 1947

Մուսուլ

Իրաքեան պերութեան հողերուն ամենն հիսսակողմը թրքական սահմանագուլսին մօտ թրքական քաղաք մըն է Զախօ, որուն ճիշդ մէջտեղէն կ'անցնի Տիգրիսի մէկ ճիւղը՝ Խապուր: Հին արեւն կը պարկաներ Պաղտատի փաշայութեան, բայց հիւքիումէթ ըլլալով, հոն կ'իշխէր առանձին քիւրպ պէկ մը, որ վերջը Ամարիյէի պէկին իշխանութեան ենթարկուեցաւ և ԺԹ դարուն սկիզբը անոր գլխաւոր վայրերէն մէկը կը ներկայացնէր: Հոն կը նստէին երբեմն Ամարիյէի պէկերը: Բնակիչներն Մենդի և Միւլէյմանի կոչուած քիւրպ ցեղերն են: Հոս ծաղկած են բուրբերու գիպնականներուն մեծ մասը (Ն. Դուկաս Ինճիճեան, «Նայասպան», էջ 248): Քաղաքը կը բաժնուի երկու մասի՝ Զախօ և Քէպրայ, որոնք միացած են նորաշէն կամուրջով մը: Հետուէն դիպողին կ'ընծայէ Վոսիորի մէկ մանրանկարը:

Քաղաքը սիւռուած է դաշտային ցած հողի վրայ, որ ունի վարատողջ եւ խոնաւ կլիմայ: Միացեալ երկու բաժիններուն մէջ կան 130 փուն կամ 580 անձ: Եկեղեցական փեսակերով քաղաքին ենթակայ են.

Պեանուր՝ 20 փունով,

Իսմայիլ Աւա՝ 10 փունով,

Տրիօք՝ 20 փունով,

Գոչարներ՝ 20 փունով, որոնք ցանուցիր վիճակ մը ունենալով, գրկուած են եկեղեցիէ և դպրոցէ:

Նայութեան մեծ մասը նախորդ ընդհանուր պարերագմէն շար առաջ եկած են Մղերպէն և շրջակայ քաղաքներէն: Կարելի չէ գանազանել հայերը փեղացի քիւրպերէն ո՛չ լնգուով, ո՛չ փարագով և ո՛չ սովորութիւնով:

Նագուագիւր է գրնել ունէ հայ գաղութի մէջ անոնց բարի և հին սովորութեանց յարգանքը:

1925-1926-ին ունեցան իրենց երեքը՝ փր Աբրահամ բահանայ, որուն շնորհիւ փեղացի և Պաղտատի բարեսէր ժողովուրդի նուիրաբութեամբ կառուցեցին իրենց եկեղեցին: 1930-31-ին ալ ունեցան մանկարուն (Մեսրոպ բահանայ Օրջանեան, Ս. Գաբամանեան, «Գրպանի Տարեցոյց», 1933, էջ 203):

Հին Մանկար կամ Մինգար քաղաքը: Մուսուլի արևմտեան կողմն է և արևելեան կողմը Մծքինի (Նիսեպինի) ձեգիրէի հարաւակողմը:

Իր գլխաւոր բերքերն են արմաւ և թուրընձ: Կան նաև շրջանին մէջ աղահանքեր:

ԺԹ դարուն սկիզբը եգիպիները հոն ունէին ինքնավարութիւն մը:

Մուլթան Մահմուդի ժամանակ Միւլէյման փաշա Պաղտատի կուսակալը 150.000 զօրքով գնաց նուաճելու եգիպիները, սակայն իր զօրքը կոտորուեցաւ:

Մինճար պարսպապար քաղաք մըն է Մինճար լեռան սպորտի հարաւային կողմը, Մուսուլէն ինքնաշարժով 3 ժամ հեռու: Երկար արեւն եղած է նստոցը եգիպի փիրապետութեան մը, որուն պէտքը շէյխ մըն էր:

Քաղաքին ջուրը առաւ է և Ներմաս գետը անկէ կ'անցնի: Ունի ընդարձակ փուններ և վայելուչ բաղնիքներ, և շուրջը բազում դալարագեղ պարտէզներ պարդաբու ծառերով, գլխաւորապէս թուրինճի և թուզի:

Քէաթիպ Չելլէյի կ'ըսէ, թէ քաղաքը Մինճար կոչուած է սելջուկ Մելիք շահի որդոյն Մինճարի անունով: Ն. Դուկաս Ինճիճեան Մինգար անունը Պարզմէտէն յիշուած է կ'ըսէ: 1914-1918-ի պարերագմին եգիպիները պարսպարեցին և փրկեցին բազմաթիւ հայեր: Մասնաւորապէս հոն ապաստանած են բաւական թիւով մերփինցի կաթոլիկ հայեր: Պարերագմէն վերջ կ'ապրէին 70 ընտանիք հայ-կաթոլիկներ, գանազան փեղերէ հոն ապաստանած և վերջը հոն հաստատուած: Ասոնք եկեղեցի չունէին և կը յաճախէին կաթոլիկ-ատրիներու եկեղեցին և հակառակ որ հայ-կաթոլիկները առաջօրէն նպաստած էին անոր շինութեան և իրաւունք ունէին անոր գործածութեան, կ'ուզէին ամէն գնով իրենց յարուկ եկեղեցին ունենալ՝ հայ-կաթոլիկ ժողովրդապետով: Երբ Նեսիմեան գերապայծառ 1929 Դեկտեմբեր 22-ին Մուսուլ գացած էր ներկայ ըլլալու համար պապական նուիրակ Մոնու Անթուան Տրափիէի եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան, առիթէն օգուր քաղեց և այցելեց Մինճարի հայ-կաթոլիկ համայնքը: Ասոնք իրենց խնդիրը ներկայացուցին Նեսիմեան գերապայծառին և այնքան պնդեցին, որ անիկա հող մը գնեց իբր եկեղեցոյ գետին և խոստացաւ կարելին ընել շէնքին համար:

Պաղտատ դառնալէն վերջ դրկեց Մինճար 500 ռուպի, որ այն օրերը սրացած էր բրոքականփայէն: 1930 Մարտին հիմնարկութիւնը դրուեցաւ և Մայիսին Պաթանեան վարդապետ գնաց Մինճար շինութեան հսկելու: 1930 Նոյեմբերին շէնքը աւարտեցաւ և Նոյեմբեր 30-ին օծուեցաւ Նեսիմեան արքեպիսկոպոսի ձեռքով: Եկեղեցիին և վարդապետանոցին համար ծախսուած է 780 ոսկի և 100 ոսկի՝ կահաւորման:

Առաջին ժողովրդապետը եղաւ Մելքոն վարդապետ Թասպասեան: Օգոստոս 1935-ին հոն բացուեցաւ աղջիկներու միջնա-ծեսային դպրոց մը, որուն վարչութիւնը յանձնուած է փեղացի

Դոմինիկեան Գ կարգի մայրապետներուն: Դպրոցին ծախքը հոգացին Մուսուլի պապական նուիրակը, հայ և ասորի արքեպիսկոպոսները (Լ. Արք. Դաթանեան, «Մամպոյդ հայ կաթողիկէ թեմին վրայ տեսութիւն մը», «Անպիք», 1937, էջ 137-138):

ՄԻՒԼԷՑՄԱՆՅԷ

Փէնճուխի և Նալչաճի լեռներուն ստորոտը քրտաբնակ քաղաք մըն է Միւլէմանիյէ՝ յարմար վայրը ամառնային օդափոխութեան: 1927-1928 էն ի վեր սկսած են հաստատուիլ հոս 30-ի չափ հայ ընտանիքներ, որոնք կը վայելեն ամեն գաղթավայրերէ աւելի տեղւոյն քիւրպ ժողովուրդին սէրն ու համակրանքը: Չունին ոչ եկեղեցի և ոչ դպրոց, ինչպէս Էրպիլ և Խանազեն, ուր կան 10-ական տուն հայեր: Ջիրենք կը հովուէ Քէրքուքի հոգևոր հովիւը իր յաճախակի այցելութիւններով:

117 անձերէ բաղկացեալ այս փոքր մընը 1931-ին ձեռնարկեցին ունենալ փոքր վարժարան մը՝ 25 աշակերտներով, սակայն կառավարական արգիւնազրիին ձգձգումը, իրենց նիւթականի անբաւականութիւնը և այլ պարտաւորութիւններ արգելք եղան սոյն բարի ձեռնարկի յաջողութեան:

Քէրքուքի հոգևոր հովիւը՝ փեր Մեսրոպ քահանայ Օրջանեան, ամեն ջանք նուիրեց գործը նպաստաւոր արդիւնքի յանգեցնելու, և դիմում կապարեց Ն. Բ. Ը. Միութեան (Մեսրոպ քահանայ Օրջանեան, «Գրպանի Տարեցոյց», 1933, էջ 204):

Միւլէմանիյէ 1847-ին ուներ 2500-ի չափ տուն և 15000-ի չափ բնակիչ, որոնցմէ 14500 քիւրպ, 150 հրեայ, 150 նեսպորական և 100 պարսիկ էին:

Բարունակ պէլ, որ հոն ալ գացած է, քաղաքը կը նկարագրէ սա պէս.

«Քանի մը մզկիթ, 4 մութ բաղնիքներ, որոնց մէջ մէկ-մէկ աւազան կայ, ուր կը մտնեն լուացուելու համար: Քանի մըն ալ խան: Վաճառանոց մը, ուր կը գտնուին զանազան արհեստարտուներ... Այս վաճառանոցը, որուն վրայ տերներով զոցուած է, այնքան ցած էր՝ որ բարձրահասակ մարդիկ գլուխին ծեօնով պիտի անցնէին: Երկու զինուորանոց, որոնց մէկուն մէջ կար 3000-ի չափ հեքլակ բուրբ գօրք և միւսին մէջ 1000-ի չափ. այս երբինին մէջ էր փաշային ապարանքը: Տուներն առհասարակ գետնի վրայ միակող ու աղիսակերպ շինուած էին, փանիքները հողով զոցուած. ամեն տուն ծաղկազարդ պարպեզ ունի և իրարմէ հեռի է, որով քաղաքը շար ընդարձակ կերևայ և որուն բոլորքիքը հագիւ երկու ժամու մէջ կը շրջագայուի: Ջուրը առաք՝ անուշ ու պաղուկ է, թէպէտ և հորի ջուր. ուր որ հոր բանան՝ անպարտա ջուր կ'ելնէ. ուստի քանի մը հոր քովէ քով բացեր, իրարու հետ հաղորդեր և գետնին փակէն ճամբայ մը շինելով ու քիչ մը անդին նոյն հորերուն ջուրը դուրս բխեցնելով՝ արուեստական վրակ մը շինած են, որ միշտ կը վազէ և քաղաքին զանազան կողմերուն մէջ ոլորելով կ'անցնի կ'երթայ: Մերձակայ վայրերէն ու լեռներէն սառած ձիւն կը բերեն քաղաքը և ջուրին կը խառնեն: Քաղաքացոց սովորութիւն եղած է սառով խառնուած արեան խմել, նոյնպէս իրարու այցելութեան գացած ժամանակ ձիւնախառն այրան կը հրանցունեն, և սրճարաններու մէջն ալ նոյնը կը գործածեն խահվէի տեղ: Օղն աղէկ է, սաստիկաշունչ բամբինք կը փչեն, որ գետնին

փոշիները ժողովելով՝ քաղաքին վրայ կը բերեն ու անձրևի պես փուներու մէջ կը լեցնեն, ասանկ սաստկաշունչ քամիներու արեն բնակիչները փողոցներէն փախչելով՝ փուներու մէջ կը փակուին:

Քաղաքացիք կոշոյ են, բայց հիւրասէր: Երկիրը բարեբեր ըլլալուն՝ ամէն բան առաքի ու աճան էր» («Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն», էջ 128-130):

ԱՄԱՏԻԱ

Ամարիա կամ Ամարիէ կը գտնուի Մուսուլի հիւսիս-արևելեան կողմը, ինքնաշարժով իբր 8 ժամ հեռու Նեքիարիի լեռներուն մօտ, երբեմն Վանի կուսակալութեան քրտաբնակ Նեքիարիի կառավարչութեան մէջ, իսկ այսօր Իրաքի ենթակայ գայմագամութեան մը կեդրոնն է: Ամարիէ գաւառը եղած է հիւքիումէթ քիւրդ պէկի մը իշխանութեան փակ մինչև ԺԹ դարուն առաջին փարիները, ինչպէս կը հասարակ է Դուկաս Ինճիճեան (Աշխ. Ա, Նայասփան, էջ 240):

Այս պէկին սերունդը կ'իշխէր այս շրջանակին 1300-ական թուականներէն սկսեալ և երբեմն կը կրէր «փաշա» փիւրղոսն ալ: Կրնար մինչև 40.000 զինուոր հանել:

Այս փոքր քաղաքը ըստ ոմանց պարսկական Եկրպարանն է, Մարագ մայրաքաղաքը, որ նախքան Քրիստոս 750-800 փարի առաջ Դիովկ հասարակած էր, թէև ուրիշներ Եկրպարանը Նամպարանի հետ կը նոյնացնեն:

Ամարիէ կը գտնուէր Նայկական Քիւրդիստանի հարաւակողմը գտնուող Պահպինան գաւառին մէջ (Ն. Ատնդ Ալիշան, «Տեղագիր Նայոց մեծագ», էջ 55):

Պահպինան կը գտնուէր ընդ մէջ Խարբուր և Մեծ Չապ գետերուն և մասամբ հին Մոկաց և Կորճէից նահանգին և մասամբ Նայաստանի սահմաններէն դուրս կ'իյնար: Կը բաժնուէր 5 գաւառակի և կը պարունակէր 366 գիւղ: 1900-ին բնակիչներուն ընդհանուր թիւն էր 23.900, մեծ մասը քիւրդ, յետոյ նեսպորական, քաղէւցի, հրեայ, եգիպտացի և թուրք, իսկ հայերը խիստ սակաւ էին 1850-ական թուականներուն՝ ըստ Ալիշանի (նոյն), իսկ հիմա բնաւ հայ չկայ ըստ Զաւեն պարսիարքի վկայութեան, որ 1940-ին հոն գացած է:

Արարդրութիւններն են գիւտոր, ծխախոտ, ընփիր խաղող և ընփիր գինի, թուզ, ցորեն, գարի, բրինձ, ձիթապտուղ, խնձոր, նուռ և այլն:

Երկիրը ունի լաւ ոռոգուած դաշտեր և անփառազարդ լեռներ: Կենդանիներու մէջ կը յիշեն աշխարհագիրք՝ արջ, գայլ, վագր, յովագ, աղուէս, ճագար, նապաստակ, նաև՝ ջայլամ: Կայ նաև առիւծ («Հին Նայաստան», էջ 245-8, Վիթալ Քինէ Բ. 759-760, «Բնաշխարհիկ բառարան», էջ 137):

Գաւառին կեդրոնավայրն է Ամիպիա, որ 1900-ական թուականներուն ուներ 5000 բնակիչ (Բնաշխարհիկ):

Քաղաքը հասարակուած է սարահարթի մը վրայ, որ գրեթէ 400 մէթր բարձր է պարպեզներով և այգիներով զարդարուած գեղեցիկ հովիտի մը (Բնաշխարհիկ բառարան, էջ 137):

Վանէն 150, Ջուլամերիկէն 65 և Պաշգալէն 125 քիլոմէթր հեռու է: Ըստ Քեաթիպ Չէլէպիի այս քաղաքը շինած է Իմարտպրին Զէնկի՝ Եդեսիոյ յաղթականը և որդին Ազնեզուրի, փոխարէն Ջուլամերիկի

Ասէպ բերդին, որ ինքն կործանած էր (Ն. Ղուկաս վարդապետ Ինճիճեան, «Նայասարան», էջ 248):

Ունի հիմնաւորաց բերդ մը, որուն շինութիւնը Արփաշէսի կը վերագրուի՝ անշուշտ ասանդութեամբ: Ալիշան Սասանեանց շրջանի շինութեանց մնացորդներ կը թուին կ'ըստ:

Քաղաքը անբուամ է թիրաբերէն: Անցեալ դարուն կեսերը քաղաքին բնակչութիւնն էր 400 փուն:

Քաղաքիցիք հոս ունին նայիսկոպոսութիւն մը, իսկ Մուսուլի դոմինիկեան հայրը իրենց առաքելութեան պարկանող փուն մը, որ կը ծառայէ իրենց՝ իբր ամբարանոց: ԺԸ դարուն, ըստ Ջաւէն պարթիարքի, բաւական մեծ թիւով հայեր կը բնակէին հոն և ունէին իրենց յարուկ եկեղեցի մը: 1850ական թուականներուն անոնք շար սակաւ թիւ մը ունէին և եկեղեցի չունէին: 1900ական թուականներուն սկիզբները Ամարիյէ այցելող մը կը վկայէ, թէ հայոց եկեղեցին, որ փեղացիք կը ճաչնան «Տէր Էլ Արմէն» անունով, բոլորովին քայքայուած վիճակի մէջ էր («Մանգումէի Էֆթեար»): Ջաւէն պարթիարք իր 1940-ի այցելութեան ժամանակ փետած է հիմնադրուած եղած եկեղեցին:

Տիմա ոչ մէկ հայ կայ Ամարիոյ մէջ: Եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Աստուածածին և ըստ «Մանգումէի» թղթակիցին, շինուած էր ԺԷ դարուն վերջերը կամ ԺԸ դարուն սկիզբները: Եկեղեցին հիմնադիրներուն գլխաւորները եղած են ժամանակի երևելի վաճառական Մագսի (Մահրեսի) Գասպար և Մագսի Շահէն. («Մանգումէի Էֆթեար...»): Ջաւէն պարթիարք կը հաւաստէ, թէ այս եկեղեցին գոյքերը ժամանակին Մուսուլի եկեղեցին փոխադրուած են, ինչ որ կը հաստատուի «Մանգումէի» թղթակիցը: Ջաւէն պարթիարք Մուսուլի Ս. Էջմիածին եկեղեցւոյ ամբողջ կահ կարասիքը Ամարիայի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին սեփականութիւն նկատելով ցաւ կը յայտնէ, որ ինչպէս ամէն փեղ, հոս ալ անխնամ պահուած են կարգ մը թանկագին եկեղեցական հնութիւններ:

Տիմա ձեռագիրներու մէկ մասը կորսուած է: Միայն քանի մը Մաշպոց և մկրտութեան կանոն մը կը գտնուին:

Մաշպոցի մը յիշատակարանին մէջ գրուած է. «Մաշպոցս այս գնեցաւ ի թվին Ռ-Իս (1040+551=1591), գնեաց ասորի մը»:

Ուրիշ Մաշպոցի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդացուի. «Ես մեղաւորս Տր. Պօղոս օրհնուայ ի գուղն Չայանայ Օհան աստուածաբան վրդ. է, օրհնեայ Աստուած իւր հոգի լուսայորի օր որ կարթայ մէգ յար մեղայ ասի Օհաննէս վրդ.ի յոգուն Աստուած իւրեանց ճնողաց մեղքեանայ թողի Յիսուս Զրիստոս ամէն. թվին Ռ-ՃՂԶ (1196+551=1747):

Յիշատակարաններու մեծ մասը այսպէս փառասխալով լեցուն է: Գեղեցկագիր ուրիշ Մաշպոցի մը երևի կողմը գրուած է. «Գիրս գրուեցան թվին փրկչին Ռ-Ռ. 1009» (1560): Այս Մաշպոցը փակագիր է բնաւ չի փարբերիր: Անխնամ պահուած է:

Նոյնպէս «Մանգումէի Էֆթեար»-ի աշխարհակիցը դարձեալ անխնամ պահուած ուրիշ Մաշպոց մը կը գտնուի, որուն յիշատակարանին մէջ գրուած է. «Գրեցաւ սուրբ փառս Աստուածային յորջորջեալ ցուցակ

արարուած սուրբ հօրն Մաշպոցի, ի թուականիս Նայոց ՋուԲ (=942+551=1493) ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան գրչի սուր Առաքել քինյի յարքունական յերկրին Մոկաց, ի գեղս որ կոչի Բոնաշէն: Ի խնդրոյ Աստուածատէր և պարուական փանուփիրոց Գրիգորի և կնոջն Գոհարին: Ես Գրիգոր գնեցի զՍուրբ գիրքս և եղի ի դասըն Սուրբ Սարգսի գորավարին յիշատակ ինձ և ճնողաց իմոց»:

Ըստ ոմանց, այս Ս. Սարգիս եկեղեցին Նեգիպիինի (Մծբին) եկեղեցին է, որմէ բերուած են Ամարիյէի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիին գիրքերը:

Բայց «Մանգումէի»-ի աշխարհակիցը կ'ըստ, թէ Նեգիպիինի մէջ Սուրբ Սարգիս անունով եկեղեցի մը բնաւ չկար, այլ Սուրբ Յակոբ անունով շար գեղեցիկ ոճով շինուած եկեղեցի մը կար, որ ԺԹ դարուն սկիզբները փլած է:

Սուրբ Սարգիս շար հաւանական է, որ Պարսկաստանի մէջ եղած ըլլայ ուրկէ դրկած են Սուրբ Աստուածածինի գիրքերուն մեծ մասը:

Այս գիրքերուն յիշատակարանին մէջ շար անգամ գուարճաբանութիւններ ալ գրուած են, օրինակի համար հետևեալ ուրանաւորը.

Յորժամ առնիս պսակ յովով,
Խըմիս գանոյշ գինին համով,
Ըգարադս ասես փըրփընջելով,
Աստուած գըր արին ահնէ (օրհնէ)

Տէր Ղազար աչացըս լոյս
Եւ ենք եղեալ եղբայր հոգոյս,
Թէ լաւ ճօկան մի յղկես յօս
Աստուած գըր որդիքն ահնէ:

Այս ուրանաւորը 47 փողէ կը բաղկանայ եղեր, և ասոնք վերջին 8 փողերն են:

Ասկէ զապ Մուսուլի եկեղեցւոյն մէջ կը պահուի բաւական գեղեցիկ քահանայի սաղաւարտ մը, որուն վրայ գրուած է. «յիշատակ է Մահրեսի Աշիկէն եղբոր Աբրահամին ճնողաց Տարեգին Մահրեսի Մուսամբարի որդի Պեպրոսին Գրիգորին կողակից Մարիամին, որ ետուն ի դուռն Եկբարանայ որ է Ամբարու Սուրբ Աստուածածնայ, թվին Ռ-ՄԻԳ» (1794):

Ջաւէն պարթիարք իր այցելութեան առթիւ 1940-ին, ինքն ալ ընդօրինակած է այս սաղաւարտին արձանագրութիւնը, որ կը փարբերի «Մանգումէի»-ի մէջ հրատարակուածէն:

Ջայն ևս կը ներկայացնենք:

«թակս. ի յիշատակ Մեհրեսի Աշիկին եղբորն Աբրահամին ճնողացն Տարեգին Մեհրեսի Մուսային որդի Պեպրոսին Գրիգորին կողակից Մառային որ է Տեառն ի դուռն Էկբարանայ, որ է Սար Ամբարի սուրբ Աստուածածնայ, ի թիւն Ռ-ՄԻԳ.»:

Գիտաքաղաք մը՝ Պասրայեն քանի մը մղոն անդին գեպն ի վեր:

Ժամանակ մը հայերը Պասրայի մէջ այնքան բազմացան, որ գաղթեցին մինչև այս գիտաքաղաքը: Նոն անոնք կազմեցին փոքր գաղութ մը 30 տունի չափ: Ծափ չանցած ունեցան նաև իրենց ուրոյն եկեղեցին, մօտաւորապէս 1770-1800 տարիներուն (Վարդան Մելքոնեան, «Նայրենիք», ԺԸ տարի, թ. 6, էջ 112): Բարունակ Պէյ Ֆերուհիսան, որ 1847-ին մինչև Պասրա գացած է, կը գրէ՝ թէ «Սուղուշուք՝ Եփրատի աջ կողմը գիտաքաղաք մ'է: Ունի 400 տուն, 2000 բնակիչ արաբացի, հրեայ և 100-ի չափ հայ՝ մէկ եկեղեցիով: Սրճարաններ, վաճառանոց մը, աթ բազարի մը: Պարսկերէն, արմաւի ծառեր: Կը գտնուէին անթու ընտիր ձիեր և սրընթաց գեղեցիկ ճայիկներ: Օղը բաւական առողջ է: Գիւղին դէմ գեպին ձախ կողմն ալ կան արաբացուց հողաշէն տուներ, պարսկերէն, արմաւի ծառեր» («Ճանապարհորդութիւն», էջ 116-117):

Այս փողոնքն կը հասկցուի, թէ 1847-ին, այսինքն հարիւր տարի առաջ, տակաւին իրենց գոյութիւնը կը պահէին հայ գաղութը և իր եկեղեցին: Ինչո՞ւ և ե՞րբ այս գաղութը ցրուած և իր եկեղեցին ի՞նչ եղած է, չեմ գիտեր:

Բարունակ Պէյի գրածէն կը հասկցուի, որ ասկէ հարիւր տարի առաջ այս կողմերը ուղղակի Օսմանեան փիրապետութեան տակ չէին, այլ Մէնսէֆիք անուանեալ շէյխի մը իշխանութեան: Մէնսէֆիք թուրք պապուիրականութիւնը 1847-ին հիւրընկալած էր 50-ի չափ մեծամեծ վրաններու տակ, որ ինքն լարել տուած էր:

Թրքական փիրապետութեան տակ Պասրայի կուսակալութեան Մէնսէֆիք գաւառին ենթակայ երկու գաւառներէն (Գազա) մէկուն կեդրոնն էր Սուկ-Էլ-Շիուի:

Ասկէ տարիներ առաջ մեծ ժանտախտ մը պատահած ըլլալով՝ այս տեղի հայերուն մեծագոյն մասը մեռաւ և մնացածներն ալ լքեցին քաղաքը ու փախան: Իսկ յետոյ վերադարձողներ չնդան (Վ. Մելքոնեան):

Պիեր Ամեդէ Ժոքեր (1779-1847) ֆրանսացի արևելագետը Մուշի և Պիթիսի միջև Վանի վրայով առևտրական շարժման վրայ խօսելով կ'ըսէ, թէ Պաղպատէն, Մուսուլէն, Գարա-Չիոլանէն, Մերսինէն և Տիարպէթիոն Թիֆլիս և Պարսկաստանի հիւսիսային մասը գացող քարաւաններուն անցքը մեծ առաւելութիւններ կ'ընծայէ Վանի բնակիչներուն (Ուղեգրութիւն, Զ հր., էջ 220):

Ուրեմն Գարա-Չիոլան Պաղպատ-Մուսուլ-Մերսին շրջանակի պատկանող վաճառաշահ քաղաք մըն էր, ուր հաւանօրէն հայեր հաստատուած էին:

Այսինքն ինչպէս տեսնուած էր, որ Պասրայի հայերը իրենց գաղութը կը պահէին մինչև 1847-ին, որտեղ իրենց գաղութը ցրուած էր: Ինչո՞ւ և ե՞րբ այս գաղութը ցրուած էր, չեմ գիտեր: Ինչո՞ւ և ե՞րբ այս գաղութը ցրուած էր, չեմ գիտեր: Ինչո՞ւ և ե՞րբ այս գաղութը ցրուած էր, չեմ գիտեր:

Կապակներու մէջ յիշուած և Պաղպարի նուիրակներուն արուած կողակներուն մէջ իբր հայ եկեղեցի ունեցող վայր յիշուած է այս անունով րեղ մը, որուն ոչ ո՛ր ըլլալը և ի՛նչ ըլլալը կրցայ գտնել ուն րեղ:

Եկեղեցին ի՛նչ եղած է: Ամենէն առաջ իր դիրքը պէտք է ճշդիւ Պաղպարի՝ մօտ է, թէ՛ Պասրայի:

Կապարեալ անձանօթ մըն է ասիկա:

Պիեր Ամեդէ Ժորէր կը յիշէ Գարա-Չորան գիւղը՝ Պինկէօլ գետի եզերքը Խնուսի գաւառին մէջ, բաւական մեծ գիւղ մը, որ Lynch "Armenia"ի կրորդը հալոորին 190 էջին մէջ կը յիշէ (Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, հ. 2, էջ 240):¹

Ստորագրուած թուականները Գարա-Չորան անուանուած են: Գարա-Չորան անունը կը գտնուի նաև Գարա-Չորան անունով անուանուած գետի վրայ: Գարա-Չորան անունը կը գտնուի նաև Գարա-Չորան անունով անուանուած գետի վրայ:

Գարա-Չորան կը համարուի, թէ 18-7-ին, արքային հարկը վարող արքայ, զորան իր ինչից արարեցող կը ասանին հայ գաղութը և իր անունով: Գարա-Չորան անունը կը գտնուի նաև Գարա-Չորան անունով անուանուած գետի վրայ:

Գարա-Չորան անունը կը համարուի, որ ասան հարկը վարող արքայ, զորան իր ինչից արարեցող կը ասանին հայ գաղութը և իր անունով: Գարա-Չորան անունը կը գտնուի նաև Գարա-Չորան անունով անուանուած գետի վրայ:

Գարա-Չորան անունը կը համարուի, որ ասան հարկը վարող արքայ, զորան իր ինչից արարեցող կը ասանին հայ գաղութը և իր անունով: Գարա-Չորան անունը կը գտնուի նաև Գարա-Չորան անունով անուանուած գետի վրայ:

Գարա-Չորան անունը կը համարուի, որ ասան հարկը վարող արքայ, զորան իր ինչից արարեցող կը ասանին հայ գաղութը և իր անունով: Գարա-Չորան անունը կը գտնուի նաև Գարա-Չորան անունով անուանուած գետի վրայ:

¹ Ըստ տխար Պարոյր Օրջանեանի Գարա-Չիղան եւ Գարա-Չորան տեղանունները նույնն են: Պետք է լինի Դալա-Չիղան կամ Կալա-Չիղան: Այս անունով Սիւլէյմանիյէ քաղաքից 51 կմ դեպի արեւելք մի գիւղ կայ, ուր այսօր հայեր չկան: Պ. Օրջանեանի ուսումնասիրութիւնից պարզուել է, որ Սիմէոն կրդկ. Երևանցին կողակ է յոյլ Պաղտատի, Կարա Չորանի, Պասրայի և մի քանի այլ քաղաքների հայութեանը: Պ. Օրջանեանը գրում է. «Կոմիակ դրկուիլը կը հաստատուէ, թէ հայ համայնք և եկեղեցի գոյութիւն ունեցած է հոն»: Եւ կարծում է, որ այս գիւղը գտնուում է ոչ թէ Պաղտատի կամ Պասրայի մօտ, այլ Հիւսիսային Իրաքում (ծանօթ. խմբագրի):

Արբիլ (նախնեաց Արբեւա քաղաքը) կը գտնուի դարձեալ Մուսուլի մօտ:

Լերան վրայ շինուած պարսպապար գիւղաքաղաք մըն էր 1847-ին Քարունակ Պէյի անցած արքան («Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն», էջ 5):

Այն արքան բնակիչներուն թիւն էր 4000-ի մօտ, որոնց մեծ մասը քաղաքին մէջ կը նստէր և մնացածը պարիսպէն դուրս (նոյն): Մեծ մասը քաղաք էր, կային նաև թուրք ու հրեայ: Նրեայք պարիսպէն դուրս գալիս քաղաքի մը մէջ կը բնակէին: Քաղաքէն դուրս կային ուխտապետիներ, վրա-նաբնակ արարներ, շուկայ մը, քանի մը պարտգներ՝ րեսակ-րեսակ ծածկերով: Քաղաքէն մէկ քառորդ ժամ հեռի Քէհիզ ըսուած րեղը կար էր մը, ուրկէ ջուր կը բղխի, որ յարուկ շինուած ճամբայով մը կու գար քաղաքի քաղաքին պարիսպին դուրսի կողմը և կը հաւաքուէր աւազանի մը մէջ, ուրկէ բնակիչները կ'առնեն գործածելու իրենց ամէն պէտքերուն համար: Քաղաքին մէջ ուրիշ ջուր չկար (նոյն):

Ինչպէս կը թուի, Արբիլ ունեցած է երբեմն նաև քրիստոնեայ բնակչութիւն մը, ընդ որս նաև հայեր, որոնք պարիսպէն դուրս կը բնակէին հաւանօրէն, վասնզի ըստ Ներսէս Ճայրագոյն վարդապետ Մայեղեանի, այս քաղաքին պարիսպէն դուրս Ժ- դարուն կը գտնուէր հայ եկեղեցի մը, որը նոյն դարուն սկիզբները քանդեցին այն արքանի խռովարար մահմետականները, ինչպէս նաև կործանեցին նեսար-քականներուն երկու եկեղեցիները և յակոբիկ ասորիներու մէկ եկեղեցին:

Նաւանօրէն այս դէպքը պարճառ եղած է որ րեղոյն հայերը ցրուին և մեկնին այդ րեղէն (Պարմական Ակնարկ մը, «Աւերիք», 1945, էջ 55):

Նաւանօրէն 1336 թուականին Սամուէլ Անեցիի յիշարակած «հիւքմ»-ը քրիստոնեայ եկեղեցիները փլցնելու համար հոս գործադրուած է:

Նաւանօրէն 1336 թուականին Սամուէլ Անեցիի յիշարակած «հիւքմ»-ը քրիստոնեայ եկեղեցիները փլցնելու համար հոս գործադրուած է:

Նաւանօրէն 1336 թուականին Սամուէլ Անեցիի յիշարակած «հիւքմ»-ը քրիստոնեայ եկեղեցիները փլցնելու համար հոս գործադրուած է:

Նաւանօրէն 1336 թուականին Սամուէլ Անեցիի յիշարակած «հիւքմ»-ը քրիստոնեայ եկեղեցիները փլցնելու համար հոս գործադրուած է:

Նաւանօրէն 1336 թուականին Սամուէլ Անեցիի յիշարակած «հիւքմ»-ը քրիստոնեայ եկեղեցիները փլցնելու համար հոս գործադրուած է:

Նաւանօրէն 1336 թուականին Սամուէլ Անեցիի յիշարակած «հիւքմ»-ը քրիստոնեայ եկեղեցիները փլցնելու համար հոս գործադրուած է:

Քարանվել գիտաբաղաբ մըն է Մուսուլի մօսը: ԺՂ դարուն հոս կար հայ համայնք մը իր սեփական քահանաներով և փրկացուներով (Ներսէս ծայրագոյն վարդապետ Մայրեան, «Պատմական ակնարկ մը», «Աւետիք», 1945, էջ 55): Մակայն ի վերջոյ չենք գիտեր, թէ հայերը ինչպէ՛ն և ե՛րբ լքած են այս գիտաբաղաբը (նոյն): Նաւանօրէն մահմե՛տական մոլեռանդութեան զոհ եղած են 1336-ին՝ Մուսուլի և Արբիլի հայերուն պէս:

Հին կործանուած Սուլթանիյէ քաղաքին մօտերը նոր քաղաք մը Իրանի Իրաք Աճէմի նահանգին մէջ: Արտաքինով ողորմելի քաղաք մըն է բայց առևտրական մեծ կարևորութիւն գրաւած է:

Նեղ ու կեղտոտ, ոլոր ու մոլոր փողոցներով պարսկական թաղին քով հայկական թաղը մեծ փարբերութիւն մը չի ներկայացներ: Բացա՛ռութիւն են 1920-ական թուականներուն շինուած մի քանի նոր շէնքերը, ինչպէս նաև Յ. Ս. Թաֆշանճեանի հսկայական շէնքը, որ քաղաքին ամենահարուստ և գեղեցիկ շինութիւնն է իր նոր ու լայն պողոտայով:

Մինչև 1922 Սուլթանապատի հայոց թիւը հազիւ 60-65 փուն էր: Ունէին մեծ ու շքեղ եկեղեցի մը շնորհիւ հանգուցեալ Խորէն վարդապետի և անոր կից երկսեռ դպրոց մը: Նամայնական վարչութիւնը և կանանց բարեգործականը հասարակական միակ մարմիններն են, որոնք սփուերային բնոյթ ունեցած են մինչև 1927 («Պարսկահայ փարեցոյց», 1927, էջ 105):

Նայ գաղութը բոլորովին նոր է, մօտ ու հեռու քաղաքներէ և գիղերէ եկած ու հաստատուած են: Մեծ թիւ կը կազմեն թրքահայերը, որոնք ամերիկեան առևտրական ընկերութեանց ներկայացուցիչներ կամ պաշտօնեաներ են: Ռուսահայերը հազիւ մի քանի ընտանիք են, որոնք նոյնպէս առևտրական փուներ կը ներկայացնեն:

1927-ին Սուլթանապատ ունէր 180 փուն և 700 անձ հայ բնակիչ՝ առևտրական, պաշտօնեայ և ազատ արուեստականներ, ինչպէս նաև արհեստաւորներ: Մեծ մասը բարեկեցիկ են, բայց կրօնատէր և աւանդապահ:

1923-ին հայերը 80.000 դռան հանգանակելով շինեցին թարերասրահ մը, որ ամենէն լայւ և գեղեցիկն է Պարսկաստանի հայ թարերասրահներուն մէջ: Նոյն փարին դպրոցի փնօրէնութեան կոչուեցաւ փիլիսոփայութեան փօքթօր Երուանդ Ֆրանգեանը, որ չորս դասարանով դպրոցը կարգաւորեց: Իրեն յաջորդեց Վ. Վարդանեան: 1924-25 փարեշրջանին դպրոցը ունէր 94 երկսեռ աշակերտ: 1925-26-ին՝ 110: Այս վերջին փարին դպրոցը փուաւ 5 շրջանաւարտներ: 1927-ին քացուեցաւ նաև մանկապարտէզ մը:

Սուլթանապատ ունեցած է «Քնար» անուն նուագախումբ մը: Ունեցած է նաև «Թարերասիրաց միութիւն»ը և «Ալիշան գրադարան ընթերցարան»ը, որոնք փական կեանք չեն ունեցած:

Մարզական ակումբ մըն ալ ունեցած են:

Սուլթանապատի շրջակայքը կը գտնուին երեք հայ գիղեր՝ Քեաղաղ, Ճափաղ, Քամէրա, որոնք կը պահեն հայ լեզուն և ունին իրենց եկեղեցիները և դպրոցները: Նայ գիղացիները ճանչցուած են որպէս լաւագոյն երկրագործներ, իսկ հայ գեղջկուիին որպէս առաջնակարգ գորգագործ և այդ իսկ պատճառով «Էրմանիբաֆ» (հայագործ) գորգերը միշտ աւելի սուղ են գնահատուած («Պարսկահայ փարեցոյց», 1927, էջ 104-109):

Չեմ գիտեր թե որքան իրաացի է համապանը նաև դասել այն քաղաքներու շարքին մէջ, որ երբեմն Իրաքի առաջնորդութեան կը պարկանէին:

Այս մասին, դժբախտաբար, վճռական կերպով արտայայտուիլ կարելի չէ, սակայն երկու պարագայ մեզի գրեթէ կը հարկադրէ համապանի հայ գաղութին վրայ ալ խօսիլ եթէ ոչ իբր Պաղտատի-Պասրայի եկեղեցական թեմին ուէ ապեն պարկանած վիճակ, գէթ անոր հետ կապ ունեցող և անոր պէս առանձին վիճակ եղող քաղաք մը:

Համապանէն շար մեծ թիով հայեր, ինչպէս քրիստոնէցաւ, բռնագաղթով Պաղտատ և Պասրա փոխադրուած են, ինչ որ կապակցութիւն մը կը ստեղծէ երկու գաղութներուն մէջ:

Երկրորդ, համապան թեմ վաղուց Նոր Զուղայի Ամենափրկչեան վանքին թեմերուն շարքին նկատուած է, սակայն մինչև ԺԹ դարուն սկիզբը այդ թեմերուն մէջ առանձին դիրք և մասնաւոր փոք մը ունեցած է, իմ խոնարհ կարծիքովս, անոր համար, որ անիկա հաւանօրէն Պաղտատի փրկունի վիճակին մաս կը կազմէր, սակայն քաղաքականապէս շար կանոնաւէն փարբեր փրկապետութեան մը փակ մնացած ըլլալուն համար հարկադրաբար կցուած է Նոր Զուղայի, բայց միշտ մասնաւոր դիրք գրաւելով և յարուկ ուշադրութեան առարկայ ըլլալով, ինչպէս պիտի քննուի ստորև:

Համապանը հին Եկրատանը, Պարսկաստանի հարաւ-արևմտեան մասին ամենահին քաղաքներէն մէկն է Իրաք Աճեմի մէջ: Հին ժամանակներուն իր փոքրին և դիրքին շնորհիւ եղած է թագաւորանիստ և ծառայած է իբր ամրոց: Նուրթեան բեկորները վկաներն են իր երբեմնի փառքին և շքեղութեան:

Քաղաքը շինուած է Ալվանդ կամ Էլվէնդ լեռան ստորոտը և շրջապարուած է այգիներով: Քաղաքը երբեմն ուներ կաշիի և թղիթէ կարպետի գործարաններ: Անցեալ դարուն կեսերը քաղաքին բնակչութիւնը 20.000 հոգի էր:

Ըստ պարսկական աւանդութեան, հայերը հոս հաստատուած են Շահ-Աբբասի ժամանակ, Արարատեան նահանգի բռնագաղթին արեն: Հայերուն բնակավայրը եղած է քաղաքի կեդրոնական Ղալա կոչուած թաղամասին մէջ: Նախապէս շար քիչ եղած է իրենց թիւը, բայց վերջը հետգիտելով աճած է («Պարսկահայ փարեցոյց», 1927, էջ 29): Հարիւր փարի վերջ այդ մեծ գաղթէն հայերը կը ներկայացնէին պարկառելի թիւ մը:

Նոր Զուղայի առաջնորդութեան ենթակայ թեմ էր նախապէս, այսինքն ԺԷ դարուն սկիզբը, իբր մէկ մասը Արարատեան նահանգէն բռնագաղթով Պարսկաստան բերուած հայերուն, սակայն 1666-ին հազար Զարիք գիւղին մէջ շինուած Ս. Աստուածածին վանքին վիճակ կ'ըլլայ քանի մը գիւղերու հետ: Այս վանքը, որ Փարիու վանք կը կոչուէր, 15 փարի միայն առանձին առաջնորդութիւն կ'ըլլայ («Պարսկութիւն Նոր Զուղայու», էջ 103), որով ԺԷ դարու վերջերը համապան դարձեալ կը

դառնայ Նոր Զուղայի առաջնորդութեան:

ԺԸ դարուն առաջին քառորդին, այսինքն 1723-ին, ըստ Յակոբ Վիլլօթ լափին վարդապետին, հայերը հոն 300 փուն էին, առանց շրջակայ գիւղերը հաշուելու: Թուրքերը երբ կը յառաջանան մինչև համապան, Կրմանշահ և հաւեգայ, միայն համապանի մէջ 300.000 անձ սրակոտոր կ'ընեն և 200.000 անձ ալ գերի կը վարեն, ըստ նոյն լափին վարդապետին:

Թուրքերը, ինչպէս ընդհանուր բնակչութեան, նոյնպէս նաև հայ բնակիչներուն մէկ մասը կը շարդեն (միայն 300 հոգի եկեղեցիին մէջ սպաննուած է), մէկ մասն ալ գերի կը փանին, այնպէս որ հազիւ 30 փուն հայ կը մնայ 300 փունէն: Տեղահանուածները փարուած են մեծ մասամբ Պաղտատ:

Որչափ ապեն որ Օսմանեան փրկապետութեան փակ էր, բնական է, չէր կրնար Նոր Զուղայի կապուած մնալ: Թէև իրենց թիւն ալ այնքան պզգիլ էր, որ մեծ նշանակութիւն մըն ալ չունէին:

Սակայն այդ 30 փունուր հայերը կրկին հետգիտելով շարքան և զարմանալի չէ, որ պարսիկներու վերագրաւելէն վերջ դարձեալ Նոր Զուղայի կապուեցան, սակայն պահեցին իրենց մասնաւորութիւնը:

Օրինակի համար Դաիթ Էնգէթցի կաթողիկոս 1801 թուականով իր մէկ կոնդակին մէջ սա ուշագրաւ խորագիրը կը գործածէ. «Նոր Զուղայու և շրջակայ գաւառացն և համապանու» և կոնդակին մէջ կրկին. «որք բնակեալ կայք ի փրկապետութեան քաղաքը Նոր Զուղա, և ի շրջակայ գաւառս և ի համապան ի թեմս և ի վիճակս սրբոյ Ամենափրկչի հրաշագարդ վանիցն...» («Դիւան», Զ, էջ 46-47):

Արդարև զարմանալի է, որ Նոր Զուղայի աւելի քան 3-4 փասնեակ թեմերուն մէջ միայն համապանը մասնաւոր և առանձին կերպով կը յիշուի:

Իսկ աւելի ուշագրաւ է սա պարագան, որ Էջմիածնի կաթողիկոսները համապան յարուկ նուիրակներ կը դրկէին, ինչ որ կը հաստատէ համապանի բացառիկ հանգամանքը:

Այսպէս, 1803 Ապրիլ 29-ին Դաիթ Էնգէթցի կը գրէ. «Թուրք ի համադան, առ գանձապետ պարոն Խանբարն յանձնարարութիւն վասն նուիրակին»:

Այս նամակին մէջ, ի մէջ այլոց սա ուշագրաւ փոքրը կան. «Կամեցեալ մեր զձեզ ևս միխթարեալ հոգևորապէս, վասնորոյ ահա գիտելի և զհոգևոր որդեակն մեր և զհարազատ գաւակն սրբոյ Աթոռոյ Յովհաննէս առաքախանձար վարդապետն նուիրակ առաքեցաք ի յօրինեալ երկրայսդ հանդերձ սրբալոյս միտոնաւ և օրհնամարոյց կոնդակաւ: Ուստի գրեմք սիրելոյդ, զի ի գալն նորա ի փրկապետ քաղաքդ ձեր, յարուկ իմն սիրով ընկալցիս և որպէս զՅովակիմ արքեպիսկոպոսն ընկալեալ էիր. և մեծարեալ ըստ արժանւոյն շահեցես և միխթարեցես և որչափ զօրէ կարն քոյ ձեռնարու և օգնական գրցիս առ գործն և ըստ հաւաքարմութեանդ յորդորեցես զՔրիստոսասէլ օրհնեալ ժողովուրդան առ ի առաքութեամ փալ գլուխ իւրեանց ի յօգնութիւն բազմադիմի պակասութեանց սրբոյ Տանս հոգւոց ձերոց:

Նաև յարկապէս պարուիրեմք զի զհոգեշահ գործը զանձապետութեան արհարար վարեցես և զգանձանակդ անխափան շրջեցուցանելով ի սուրբ եկեղեցին, արդեանցն ևս հաւարարմարար մուղայէթ կացցես և մինչև ցարդ գոր ինչ արդիւնս ժողովեալ ես, յանձնեսցես հարազատ նուիրակիդ, բերել հասցուցանել ի սուրբ Աթոռս...» (տնն «Դիւան», է հապոր, էջ 109-111):

Այս նամակէն որոշ կ'երևայ, թէ Վամաբան մասնաւոր նուիրակներ կը դրկուին: Յովակիմ արքեպիսկոպոսի մը 1803-ին կը յաջորդէ Յովհաննէս վարդապետ մը: Եթէ Վամաբան Նոր Զուղայի միւս թեմերուն պէս պարզ վիճակ մըն էր, ի՛նչ պէտք կար մասնաւոր նուիրակ դրկելու: Այս կարգադրութեան համար կարելի է ուրիշ պատճառ մըն ալ պնտնել:

Արիկա ալ գաղութին բացառիկ հանգամանքը և բարեկեցիկութիւնը կրնայ ըլլայ: Կոնդակին մէջ ասոր հետքերը կան, քանի որ մասնաւոր կերպով կը շեշտուի զանձանակներու շրջագայութիւնը և անոնց արդիւնքներուն առաքումը: Ասիկա նշան մը կարելի է համարել գաղութին բարգաւաճութեան:

Տազի 70 փարի վերջ 1723-ի աղէպէն, Վամաբան ուշագրաւ էր ուրեմն իր հարստութեամբ: Եւ ասիկա շար սխալ ենթադրութիւն չէ կարծեմ:

Նոյն այդ թուականներուն օտար ճամբորդ մը Վամաբանէն անցած կը հաստատուի անոնց վեհանձնութիւնը հանդէպ օտարական յոյնի մը:

Անիկա էր James Morier (1780-1842 Մարտ 23), որ 1808-1809 և 1810-1816 իբրև պետական պաշտօնեայ, իբրև քարտուղար դեսպանին Անգլիոյ, ճամբորդած է Պարսկաստանի մէջ և հեղինակն է նշանաւոր «Նաճի Պապայի արկածները» գործին, որ գրեթէ ամէն լեզուներու թարգմանուած է: Անիկա գրած է նաև ուղեգրութիւններ իր երկու ճամբորդութիւններուն:

Իր երկրորդ ճամբորդութեան (1810-1816) ուղեգրութիւնը, որ Լոնտոն հրատարակուած է 1818-ին, ճէյմս Մօրիեր կը պատմէ իր հանդիպումը Վամաբանի մէջ զանթացի յոյնի մը, որ ծանր ջերմախտով վարակուած էր և ազատուած էր դեսպանաբան բժիշկին խնամքով: Իր ճամբորդութեան ընթացքին, որ կը կարարէր Աստրախանէն Պաղպար, ուր կը փաներ ծախելու զաֆրան և խաւար 3000 ռուպլի արծեքով, Վամաբանի մէջ հիւանդացած էր: Տեղւոյն հայերը զայն խնամէր էին և անոր փեղ էին փութեր իրենց եկեղեցիին մէջ, ինչ որ մեծ բարիք էր անոնց կողմէ, որոնք յոյներուն վրայ կը նային որպէս հերետիկոսներու, ինչպէս կ'ըսէ անգլիացի ուղեգիրը («Ուղեգրութիւններ», Զ հապոր, էջ 394):

Վամաբանի հայ գաղութը այդ թուականներուն (1834-ին) ուներ Ս. Ստեփաննոս անուն եկեղեցի մը (Ն. Յ. Տաշեան, Յուցակ, էջ 363) և ինչպէս փեսնուեցաւ, հասած էին դարձեալ նիւթական բացառիկ բարեկեցութեան մը:

Ալիշան իր Աշխարհագրութեան մէջ (1856) Վամաբանի հայոց թիւը կը նշանակէ 550, ինչ որ նուազագոյն 100 փուն կ'ենթադրէ, ինչ որ ցոյց կու տայ, թէ մէկ դարու մէջ եռապատկուած էին:

1914-1918-ի պատերազմի ընթացքին փարագրուողներուն խումբով, այսօր Վամաբանի մէջ կ'ապրին 160 հայ ընտանիք 320 անձով:

Հայերը իրենց ճարպիկութեամբ և ընդունակութեամբ կրցած են գրաւել կարևոր պաշտօններ, պետական և օտար դրամատուներու և առևտրական հաստատութիւններու մէջ: Կան նաև արհեստարտուներ և վաճառականներ: Ժողովուրդին մէկ մասը կը զբաղի զինեգործութեամբ: Ամէն հայ գործ մը ունի, որով հայոց փութասական վիճակը լաւ է:

Ընտանեկան սրբութիւնը այսօր, բաղադրելով Պարսկաստանի միւս քաղաքներուն հետ, աւելի լաւ է: Բարբերով կէս-հայկական և կէս-պարսկական կեանք մը կ'ապրին, և աւանդապաշար են: Ազգային կեանքը շար փկար է: Նոր սերունդը հետզհետէ կը հեռանայ մայրենի լեզուէն:

Նոս իբրև հասարակաց մարմիններ կան «Հայ-լուսաւորչական եկեղեցական Վարչութիւն», «Ազգային դպրոցի Նոգարարձութիւն» և «Վամաբանի Հայ Աւերարանական եկեղեցիի վարչութիւն»:

Կան նաև հետևեալ միութիւնները. «Գրական-գեղարուեստական», «Թատրաստիւրաց», «Վամաբանի Հայուհեաց բարեգործական», «Վամաբանի Հայ-Աւերարանական քոյրերու եկեղեցաստիւրաց»:

Առաջին երկուքը երկսեռ են և ժամանակ մը միացած գործած են և փուած են բաւական արդիւնք, բայց վերջը անջատուելով ապարդիւն վիճակ մը ստացած են: Վամաբանի հայերը ունին երկսեռ դպրոց մը «Ս. Լուսաւորիչ» անուամբ, ուր 1925-26 դպրոցական փարեշրջանին կ'ուսանէին 125-130 երկսեռ աշակերտներ: Դպրոցը ունի 3 դասարան: 1925-26 դպրոցական փարույ սկիզբը պարուն Ե. Ֆրանգեան կոչուեցաւ դպրոցի փեսութեան և փուաւ 8 շրջանաւարտ (6-ը աղջիկ և 2-ը փոջայ):

Վամաբան ունի մանչերու և աղջիկներու համար երկու ամերիկեան դպրոցներ, ուր կ'ուսանին մօտաւորապէս 100 հայ երկսեռ աշակերտներ:

Հայոց եկեղեցին և բողոքականներու ժողովարանը շինուած են դեմ դիմաց և միևնոյն բակին մէջ: Խորէն վարդապետ 1903-ին միջնորդով մը բաժնեց երկու եկեղեցիները: Հայ եկեղեցիին մէջ կը պաշտօնավարէ քահանայ մը:

Վամաբանի շուրջը ոչ մէկ հայ գիւղ կայ: Միայն Շաւարին գիւղին մէջ 1926-ին կ'ապրէին 13 հայ ընտանիքներ 72 հոգիով: Ասոնք կը զբաղին հողագործութեամբ, ոչ եկեղեցի ունին և ոչ ալ դպրոց:

Երբեմն դպրոց ունեցած են, նոյնպէս նաև եկեղեցի: Եկեղեցին այրած է նախորդ Վամաշխարհային պատերազմի արեւն թուրք բանակին կողմէ (Վան-Սար, «Պարսկահայ փարեցոյց», 1927, էջ 80-82):

Պենպեր Պուշիր կամ Ապու-Շահր Պարսկաստանի հարաւային մասին մէջ, Պարսից ծոցի հիւսիս-արևմտեան ծովափին անյարմար բայց բաւական կարևոր նաւահանգիստ մըն է Յարսիստան նահանգին մէջ: Անյարմար, որովհետև մօտաւորապէս մինչև 7-8 մղոն հեռուն ծանծաղուտ է, և շոգենաւերը սփիւտում են բացը կենալ: Կարևոր մանաւանդ որովհետև առաջին Ընդհանուր պայտերագմէն վերջ, սկսած է կրկին ծառայել իբր ներածման դուռ Իրանի համար, քանի որ Ռուսիոյ ճամբով ապրանքներու առաքումը դեպի Իրան անկարելի դարձած էր:

Պուշիր փոքր քաղաք մըն է, շրջապատում ծովով իր արևմտեան և հիւսիսային կողմէն: Ունի մօտ 30-32.000 բնակիչ: Ասկէ 40-50 քարի առաջ հազիւ 15.000 էր իր բնակչութիւնը: Հոն կար 500 հրեայ և 100-150 անգլիացի և անգլիահպարակ փորթուկալիցիներ և զանազան հիւպատոսական մարմիններ անգլիացի, ամերիկացի, ֆրանսացի, գերման և ռուս:

Հայերու թիւը 50 հոգի է, երբուրև: Հայ մնայուն բնակչութիւնը 7-8 րոն, շուրջ 20-25 անձ է: Հայերը ունին հոս եկեղեցի մը և անոր բակին մէջ դպրոց մը 7-8 աշակերտներով: Պուշիրի և շրջակայ արուարձաններուն մէջ 12-14 րուն հայ ընտանիք և 5-6 ամուրի երկրասարդներ կան, ընդամենը 50 հոգի, որոնցմէ մէկը նաւային ընկերութեան ներկայացուցիչ է, 2-3-ը առևտրական, մէկը քահանայ և մէկը ուսուցիչ, իսկ միւսները զանազան հասարակութեանց մէջ պաշտօնավարողներ են (հաշարուր Լազարեան, «Պարսկահայ Տարեցոյց», 1927, էջ 96-100):

Պենպեր Պուշիր նոր քաղաք մըն է Շիրազի, որմէ 160 քիլոմետր միայն հեռու, իբր անոր նաւահանգիստը կազմում: Սակայն իր առևտրի, չափատրութիւնը, իր նաւակայքին անյարմարութիւնը, քոթային կլիման արգելք եղած է Պուշիրի զարգացման: Այս նաւահանգիստին Պարսկաստան կ'արտածէ աֆիոն, բուրդ, բամպակ, ծխախոտ և կը ներածէ մօտաւորապէս անոնց կրկնապատիկը արժէքով բամպակեղէն, թէյ, շաքար, պղինձ, փայտ: Քաղաքին վաճառականութեան մէջ փիրող փարրը անգլիացիք են:

Ծովային քաղաք Պարսկաստանի Քերմանի նահանգին մէջ, Տիրմիզի նեղուցին վրայ: Կարևորութիւն ստացաւ ժէ դարուն, երբ Շահ-Աբբաս անոր փուռ իր անունը և զայն ընտրեց իբր մթերաբերդի հնդկաստանի հետ վաճառականութեան համար: Այսօր անշքացած, սակայն փակաւին այս քաղաքէն փարանցիկ (թրանզիթ) կ'անցնին մէկ մասը Քերմանի գորգերուն, մետաքսին, աֆիոնին, հինային, արմաւին և թէյին:

Պենպեր-Աբբաս միայն մէկ նաւակայք ունի պատասպարում Քիշմ, Լաւաք և Տիրմիզ կղզիներով:

Ամառը քաղաքը շրջապատում աւազային և աղի անապատով մը, կը դառնայ հնոց մը, ուր անկարելի է բնակիլ: 8000 բնակիչ ունէր ասկէ բաւական փարիներ առաջ, իսկ այսօր 9000:

Հայք հոս ալ ունեցած են եկեղեցի մը: Հիմա հայ բնակիչ գրեթէ զոյրութիւն չունի:

1 1902-ին հինգ տուն հայ կար: Պենտերաբբասցիք կը հաստատեն, թէ ժամանակին հայեր փոքր զաղութ մը ունէին, ինչպէս և եկեղեցի մը:

Պուշիրի հիսախային կողմը և արաբական ծովագերքին մօտ կայ կղզի մը Խարկ անուն¹, որ հայերը ունեցած են եկեղեցի մը, որուն փլատակները կը մնային ԺԹ դարուն սկիզբը («Շանթ», Ա փարի, էջ 327):

Հայերը, ինչպես կը թուի, եղած է ժամանակ մը, որ ունեցած են Պարսից ծոցին վրայ խոշոր գաղթականություն: Ասոնք փախած են պարսիկներու հալածանքէն: Մէկ մեծ մասն ալ եկած է Համապանէն հաւանօրէն 1723-ի՝ բաղաբին թուրքերէն գրաւուած և բնակչութիւնը ջարդուելէն և գերեզարուելէն վերջը: Այս շրջանին է, որ Պասրա ունեցած է, ինչպէս յիշուեցաւ, 800 փուն հայ: Յետոյ հոն ալ կը հասնի բարբարոսին ձեռքը: Խեղճ հայերը աւելի հարաւ կը փախին և Պարսից ծոցի եզերքները կը հաստատուին: Այդ վայրերէն մէկն էր Խարկ:

Էջմիածնի նուիրականաց թեմերու ցուցակին մէջ («Դիւան», Գ, էջ 801), ԺԸ դարուն վերջերը, Պաղտատի փերուսի վիճակին սպորադաս վայրերուն մէջ Ղարաօջորանի, Պասրայի, Պենպեր-Պուշի, Պենպեր-Ըօիկի, Պենպեր-Աբբասի կարգին կը յիշատակուի նաև Խարկը, որով կը յայտնուի, թէ Պարսից ծոցի վրայ գտնուող այս նաւահանգիստներուն մէջ կը գտնուէին հայ գաղութներ իրենց եկեղեցիներով:

ԻՄԱՅԱԿԱՆ ԵՒ ՄՏԱԲՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Իրաքի հայ գաղութը մեծ գանգուած ունեցող հալոյած մը չէր և ոչ ալ մեծ կեդրոն մը, որ ղեկավար դեր կատարէր հայ իրականութեան մէջ: Ընդհակառակը, Պաղտատ և մանաւանդ Պասրա Նոր Ջուղայի բարոյական ազդեցութեան փակ և անոր հետևորդ գաղութներ եղած են, որոնք իրենց մտաւորական սնունդը ստացած են Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքէն:

Եւ, ինչպէս վերը բացատրուեցաւ, Պասրա իբր Նոյնաստանի ճամբան և ծովային ուղին, շար բարգաւաճ հայ գաղութ մը ունեցած է: Տեղի հայերը երեք եկեղեցիներ ունեցած են մինչև ԺԸ դարը, բայց երկու աղէպներ իրարու յաջորդած և Պասրայի հայ գաղութը ցրուած և անշքացուցած են: Մին 1771-ի գարնուրելի ժամապիստը և միւսը՝ Քերիմ խանի պաշարումն է:

Այս երբեմնի փառատր գաղութին մէջ կը հաւասարեն, թէ հայերը ունեցած են երեք դպրոցներ («Նայրենիք», ԺԸ փարի, թ. 6), որոնց մասին, դժբախտաբար, վաւերական ստույգ տեղեկություններ կը պակսին: Նոյնիսկ գաղափար չունինք, թէ այդ դպրոցները ի՞նչ տեսակի հաստատութիւններ էին: Շար հաւանական է, որ անոնք «եկեղեցոյ մանկանց» համար դպրատներ էին, որոնց մէջ քահանայ մը, սարկաւազ մը կամ դպիր մը իր շուրջը հաւաքուած սակաւթիւ փոքր կարդալ-գրել կ'ուսուցանէր՝ թիչ մը հաշիւի և թիչ մը երաժշտութեան կամ շարականներու երգեցողութեան հետ:

Պասրայի գաղութին ցրումէն և անշքացումէն յետոյ, բնական է, որ այդ դպրոցներն ալ գոյութիւն ունենալէ դադրած են:

Այդ թուականէն յետոյ ոչ Պաղտատի, և ոչ Պասրայի և ոչ ալ Իրաքի թեմին հին և նոր վիճակներուն մէջ դպրոց գոյութիւն ունեցած չէր կրնար ըլլալ, քանի որ իրենց թիւը ձեռնարկ չէր արոր համար:

1834-ին Թուրքիոյ հայոց վարժարաններուն համար պարրիարքարանի կողմէ կազմուած վիճակագրութեան մէջ ոչ Պաղտատի և ոչ ալ Պասրայի անունը յիշուած է: Մետրոպ վարդապետ Կ. Պոլսեցի առաջին անգամ 1852-ին դպրոց հաստատած է Պաղտատի մէջ: Անհաւանական չէ, որ այդ թուականէն առաջ դասարան մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ եկեղեցիին բով կամ անկէ դուրս փան մը մէջ՝ կարդալ-գրել սորվեցնելու համար գոնէ քանի մը փոքր, որպէսզի եկեղեցիին մէջ փոխասացութիւն կարենային կատարել կամ դպրութիւն ընել:

Ամէն տեղ այս տեսակ մասնատր ուսուցիչ-պատուելիներ, կամ դպիր մը, լուսարար մը գտնուած են կամ գէթ քահանայ մը, որ դաս տուած են: Պաղտատ ալ բացառութիւն չէր կրնար կազմել:

Նոր Ջուղայի վանքին մտաւորութիւնը, անոր հետ Պաղտատի և Պասրայի հայ գաղութներուն առնչութիւնները և անկէ եկող եկեղեցականներուն գոյութիւնն ի Պաղտատ և ի Պասրա, ամէն կերպով հաւաստիքներ են, թէ այս տեսակ առանձնական ուսուցում մը պէտք է

1 Լատինները կ'ուղղագրեն Chardja:

գոյություն ունեցած ըլլայ: Մասնատրապէս Պաղպարի և Պասրայի աւանդապահ խայերը գոնէ իրենց եկեղեցիներուն պայծառութեան համար պէտք է աշխատած ըլլան ունենալու դպիրներ, որոնք անշուշտ փեղոյն վրայ կարդալ կը սորվէին և եկեղեցական երգեցողութեանց կը հմտանային:

ԺԸ դարուն Պոլսոյ մէջ կը յիշուի իբր նշանատր երաժիշտ պաղպարացի փիրացու Յովհաննէս («Ընդարձակ օրացոյց ազգային հիւանդանոցի», 1901, էջ 162), որ շատ հաւանաբար Պաղպարի մէջ հմտացած էր արուեստին և ապա եկած էր Պոլիս: Դժբախտաբար, իր մասին կենսագրական ծանօթութիւններ չկան՝ աւելի որոշ խօսելու համար:

Կը խորհիմ թէ, 1852-ին Մեսրոպ վարդապետի հասարակած դպրոցը կրթական անդրանիկ հասարակութիւնը չէ Պաղպարի մէջ, այլ առաջ ալ գտնուած է դպրոց, դասարան կամ ծաղկոց անունի փակ ուսուցման վայր մը:

1852-ին Մեսրոպ վարդապետ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին հետ պէտք է հասարակած ըլլայ դպրոց մը Ս. Երրորդութեան մօտը և ասոր համար թերևս ինք նկատուած է Պաղպարի մէջ առաջին անգամ դպրոց հասարակողը:

Նկարողութեան արժանի է, որ Բարունակ պէյ Ֆէրուիխան, որ 1847-ին Պաղպար գացած է, «Ճանապարհորդութիւն ի Բարելոն» գործին մէջ (էջ 95), խօսելով Պաղպարի բնակչութեան բաղկացուցիչ ազգերուն վրայ, կ'ըսէ, թէ «կան նախակրթական դպրոցներ իւրաքանչիւր ազգաց»: Ուրեմն հայերն ալ ունէին իրենց դպրոցը: Սակայն որովհետև Բարունակ պէյն իր գործին մէջ մինչև իր մահը 1867, ներմուծումներ ըրած է 1852-ին կառուցուած Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին շինութիւնը յիշած է, դժուար է որոշել թէ հայերը 1847-ին ալ դպրոց ունէին:

Ամեն պարագայի մէջ Մեսրոպ վարդապետ Կ. Պոլսեցի, արդիւնաշատ առաջնորդը Պաղպարի, զարկ փութած է կրթական գործին և իբր առաջին ապացոյց իր շահագրգռութեան՝ կառուցած է 1852-ին դպրոցի յարուկ շէնք մը, ուր դժբախտաբար չենք գիտեր, թէ առաջին անգամ ո՞վ դասաւանդած է:

1862-ին, փառք փարի վերջը շէնքին շինութենէն, հոն կը դասախօսէ պարոն Իսրայէլ անուն ուսուցիչ մը: Այս պ. Իսրայէլ սղերպցի է և իր ուսումը առած էր Կ. Պոլիս Եկրի Գուլէի Ազգային հիւանդանոցին յարակից Ս. Փրկչեան ճեմարանին մէջ, ուր ուսում առած են ժամանակին ուսումնականները և հանրային ծանօթ ղեմքերը:

Պ. Իսրայէլ 1860-ին այդ ճեմարանը աւարտելէն յետոյ իր հայրենիքը՝ Սղերպ կը դառնայ, ուր կը սրեղծէ դպրոցական անդրանիկ կազմակերպութիւնը:

1862-ին պ. Իսրայէլ կ'անցնի Պաղպար՝ առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետի և Յովհաննէս Աղեքսանդրիացիի և բոլոր ազգայնոց խնդրանօք և սիրալիբ ընդունելութիւն կը գտնէ. մեծ փութով կը ձեռնարկէ փեղոյն Մեսրոպեան վարժարանի բարեկարգութեան (փնն

«Ժամանակ հանդէս հայրենանուր», 1863, էջ 87):

«Ժամանակ»ի այս գրուածէն այնպէս կը հասկցուի, թէ առաջ բան սղերպցի պ. Իսրայէլի 1862-ին Պաղպար երթալը արդէն վարժարան մը գոյութիւն ունեցած էր: Արդարև, պէտք էր, որ ըլլար ծաղկոց մը շատ նախնական, և այս է որ բարեկարգելու կոչուած է պ. Իսրայէլ:

Մեսրոպ վարդապետ կ'աջակցի պ. Իսրայէլի և իր գործը կը դիւրացնէ: Սակայն երբ Մեսրոպ վարդապետ կը մեռնի (1864), վարժարանը կը փակուի և մինչև 1876 փակ կը մնայ, իբր թէ:

Այս փեղակութիւնը կ'երևի ճիշդ չէ:

Մեսրոպ վարդապետի մահէն յետոյ դպրոցը անշքացած և նախնական վիճակի մը վերածուած կրնայ ըլլալ, բայց բոլորովին փակուած չի կրնար ըլլալ: Այառնվաբար դարձեալ փիրացուի մը շուրջը հաւաքուած են բանի մը փոքր, որոնց, ըստ Վարդան Մելքոնեանի, կը դասաւանդուէր իին հայերէն, Սաղմոս, Ս. Գիրք և փարբական թուաբանութիւն («Ամենուն Նոր Տարեցոյց»ը, Զ և Է փարի, 1941-1942, էջ 181):

Իսկ աղջիկներուն դաս կը փրուէր իրենց փուններուն մէջ մասնատր այցելու ուսուցիչով մը (նոյն):

Այս դրութիւնը շարունակուած է որոշ շրջան մը մասնակի բարեփոխութեանց ենթարկուելով: Ասոր փաստը ունինք: 1872-1873-ին Կ. Պոլսոյ Ազգային կեդրոնական վարչութիւնը կը պահանջէ զաւտի թեմերէն վիճակագրութիւններ: Պաղպարի առաջնորդարանը իր պարասխանին մէջ կը հաւաստէ, թէ Պաղպար ունի դպրոց մը Ս. Մեսրոպի անունով: Աշակերտներուն թիւն է 50 մանչ և 11 աղջիկ: Աւանդուած առարկաներն են՝ քերականութիւն և ընթերցանութիւն: Տարեկան ծախսը է 4200 դուրոշ ծնողներէն և ժողովուրդէն հաւաքուած:

Այդ թուականին, ըստ այս վիճակագրութեան, կային 18 հայ փոքր՝ որոնք Լաւրինացոց դպրոցը կը յաճախէին ֆրանսերէն և արաբերէն ուսանելու, և 10 մանուկ ևս, որոնք թրքական մտքերէն կը յաճախէին՝ թրքերէն սորվելու համար (փնն «Ճամարարութիւն Ազգային կեդրոնական վարչութեան, 1872-73 ամի», էջ 47):

Ասիկա ցոյց կու տայ, թէ բոլորովին սխալ է, որ իբր հայ վարժարանը փակուած է 1864-1876, 12 փարի, այլ, սակայն, ճիշդ է, թէ դպրոցը շատ ինկած էր և պարզ ծաղկոցի մը վերածուած էր:

Երբ Նասրէպոյին շահ 1871-ին Պաղպար կու գայ ուխտի երթալու համար Քերպէլա Նեճեֆ իսլամական սրբավայրերը, Մանուէլ վարժապետ անմիջապէս գրաբար երգ մը կը հեղինակէ, գոր կ'երգեն հայ վարժարանին աշակերտները համազգեստ հագած՝ նորին վեհափառութիւնը դիմաւորած արեւն:

Երբ Պարսկաստանի այս շահը կ'այցելէ հայոց առաջնորդարանը, հայ աշակերտները փողանցք մը կը կազմեն և կ'երգեն եկեղեցոյ բակը նորին վեհափառութեան բարի գալուստ մաղթելու համար:

Նասրէպոյին հոն, շատ կը համի հայ փոքր գինուորանման փողանցքը, համազգեստ ու երգը և ընծաներ կու տայ:

Նայոց դպրոցը այս առթիւ համբաւ կը շահէ (Վարդան Մելքոնեան,

«Ամենուն Նոր Տարեցոյց»ը, 1941-1942, էջ 181):

Այս փեղեկութիւնները միայն թուականի սխալով մը կրնան սրբագրուիլ: Հաւանօրէն Նասրէրդին շահ 1878-էն յետոյ է, որ այցելած պիտի ըլլայ Պաղտար, այսինքն Միհրան Սըվաճեանի փնօրէնութեան օրով, երբ իսկապէս բարեկարգ էր վարժարանը և մարզանքի դաս հաստատուած:

1871-ին Պաղտարի մէջ առաջնորդարան, եկեղեցի և դպրոց ամբողջ քայքայուած էին և 1868-1874 ոչ առաջնորդ, ոչ քահանայ և ոչ դպրոց գոյութիւն ունէր:

1874-ին Մաղաքիա վարդապետ Տէրունեանի առաջնորդ գալով կը սկսի վերակազմութեան աշխատանքը: Անոր առաջնորդութեան արեւն 1876-ին, Պաղտարի գաւառական երեսփոխական ժողովը կ'որոշէ կառուցանել ազգային վարժարան մը թարգմանչաց անունով, եկեղեցոյ բակին մէջ¹:

Այս վարժարանին իբր ուսումնապետ կը հրաւիրուի 1878-ին Միհրան Սըվաճեան («Արևելք», թ. 1040), որ մեր կրթական կեանքին մէջ պարտով յիշուելու արժանի դէմք մը եղած է:

Միհրան Սըվաճեան (1847-1915), որ ծնած էր Կ. Պոլիս, Պէշիքթաշ թաղը, աշակերտած էր 1866-ին Նուպար-Շահնագարեան վարժարանին և իբր ուշիմ աշակերտ, ուսումը շարունակած էր նոյն հաստատութեան մէջ իբր սան Նուպար փաշայի:

Այս վարժարանին սաները 1870-ին կը կազմեն Նուպար-Շահնագարեան սանուց ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր «գաւառի աղքատ դպրոցաց նիւթապէս օգնել, այսինքն իր ստակով դասագրքեր ու դասատուներ դրկել անոնց»: Տարի մը վերջ այս ընդհանուր գաղափարը աւելի սեղմ ու աւելի որոշ սահմանում մը կը ստանար: 1871 սեպտեմբեր 1-ին Շահնագարեան վարժարանի սաները կը կազմեն Վարդանեան ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր Կիլիկիոյ մէջ դաստիարակութիւնը ընդհանրացնել դպրոցներ բանալով:

Առաջին վարժարանը Հաճընի մէջ կը բացուի, և հոն ուսուցիչ կը դրկուի Շահնագարեանի սան Միհրան Սըվաճեանը, որ 1874-ին Ներսէս պարտիարքի խրախոյսով և քաջալերութեամբ կ'ընդունի այս պաշտօնը:

Երկու փարի կը մնայ այդ քաղաքին մէջ և հոն կրթական կեանքին մէջ կը մտնեն մեծ յեղաշրջում և կու փայ նոր զարգացում նորութիւններ ներմուծելով դպրոցէն ներս: Անիկա կը կազմակերպէ Հաճընի մէջ Վարդանեան-Արմենական միութիւն մը, որուն անդամները պարտաւոր էին կրել որոշ զինանշանով արձաթեայ շքանշան մը: Այսպէս կը սրտեղծէ շարժում մը Հաճընի մէջ:

Երբ կը դառնայ Պոլիս, Հաճնոյ վիճակը կը պարզէ ազգասէր պարտիարքին և վարչութեան, որպէսզի իրենց կարելի չզլանան Հաճնոյ վարժարանին համար:

Ներսէս պարտիարք զինք կը խրախուսէ և կրկին կը դրկէ Հաճըն, իր սկսած գործը շարունակելու համար: Միհրան Սըվաճեան, որ Շահնագարեան սանուց Վարդանեան ընկերութեան կողմէ դրկուած էր Հաճըն, հոն կը բանայ նաև աղջկանց վարժարան մը, նախապէս առանց հաւանութիւնը առնելու Վարդանեան ընկերութեան, և անոր ալ զարկ կու տայ:

Ընկերութիւնը, գնահատելով Սըվաճեանի աշխատութիւնը, կ'արօքնէ, որ վարժարանին դրան վրան արձանագրուի «Վարդանեան և Վարդուհեան վարժարան Հաճնոյ»:

Դժբախտաբար, Վարդանեան ընկերութիւնը շար երկար չապրիր, վասնզի Շահնագարեան վարժարանը կը փակուի: 1874-ին ընկերութիւնը դադրած էր: Սըվաճեան կը սփիւղուի դառնալ Կ. Պոլիս 1874-ին:

Վարդանեան ընկերութիւնը 1878 Փետրուար 18-ին կը վերակազմուի «Կիլիկեան» անունով և նորէն ձեռք կ'առնէ Կիլիկիոյ դպրոցական գործին զարկ փայտ աշխատանքը, սակայն Սըվաճեան արդէն հեռացած էր այդ շրջանակէն, վասնզի Ներսէս պարտիարք Վարժապետեան զայն դրկած էր Նիկոմիդիա իր սեփական վիճակը:

Միհրան Սըվաճեան Նիկոմիդիոյ մէջ վարժարանին փնօրէնութիւնը վարած արեւն 1875-ին, կը հիմնէ նաև Ասքանազեան ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով ժողովրդեան կրթութեան և լուսաւորութեան նպատակ: Ան հաստատուած էր մարտենաղարան-լսարան և ընթերցարան, և 1901-ին ալ մանկապարտէզ: Փայլուն գործունէութիւն ունեցած է, անշուշտ ելևէջներով, և շարունակուած է մինչև 1915-ի փարագրութեան օրերը:

1876-ին Միհրան Սըվաճեան կը փոխադրուի Պաղտար՝ իբր փնօրէն ազգային վարժարանին, որ փակ էր, և ինքը կը բանայ: Միհրան Սըվաճեան հայ երկիրներէն հեռու և մեծ մասամբ արաբախօս և ուժացած վայրին մէջ անձնութեամբ կը գործէ և գրեթէ հիմնադիրը կը հանդիսանայ Պաղտարի հայ գաղութին կրթական գործին անվիպար աշխատութեամբ: Անիկա կը բարձրացնէ վարժարանին մակարդակը և ոչ մէկ ջանք կը խնայէ անոր զարգացման համար: Իր աշակերտներուն մէջ կ'արձարծէ ազգային ոգի և ազգասիրական զգացումներ: Շար չանցած վարժարանը համբաւ կը շահի քաղաքին մէջ և կ'ունենայ նաև օտար աշակերտներ:

Սըվաճեան հոն ալ կը հաստատուի Նիկոմիդիոյ Ասքանազեան ընկերութեան նման, նոյն նպատակով, համանուն ընկերութիւն մը 1878-ին, որպէսզի երկրասարդութեան մէջ վառ պահէ հայ ոգին: Ասքանազեան ընկերութիւնը ուսանողաց խնամքով կը շարունակուի ճիշդ այնչափ որչափ իրենց վարժարանը բաց էր, այսինքն երկու փարի, մինչև 1879, երբ փակուեցաւ դպրոցը («Արևելք», թ. 1040, «Աւերաբեր», 1882, թ. 20): Վասնզի Միհրան Սըվաճեան փոլայական բնահաճոյքով դպրոցէն կը հանուի, որովհետև չի համակերպիր ամուսնանալ Պաղտարի աղաներէն մէկուն առաջարկած աղջկան հետ:

Ասկէ վերջը կը յաջորդէ անիշխանութեան շրջան մը (1880-1883), վասնզի ոչ ժողով, ոչ առաջնորդ և ոչ դպրոց գոյութիւն ունէր:

¹ Ուրեմն Մետրոպ վարդապետ Կ. Պոլսեցիի շինած շէնքը 25 տարուան մէջ հիմնած էր, կամ սեփական շէնք չունէր դպրոցը:

Այս շրջանին Սրվաճեան դպրոցին ի նպաստ կը կազմ «Ուսումնասէր ընկերութիւնը» 1881-ին («Անտարէր», 1882, թ. 20), որ կ'երևայ, թէ չէ կրցած ապրիլ և յարաբերել:

1883-ին Փիլիպպոս եպիսկոպոս Նաճարեան, երբ Տիարպէրտէ Պաղպապ կը փեղափոխուի իբր առաջնորդ, իր հետ կը բերէ իբր փնտրէն-ուսուցիչ կամ Պաղպապի մէջ գործածուած բացաբարութեամբ ուսումնապէս, փիլաքաբիքի Թովմաս Չառզաւարճեան անուն ուսուցիչ մը, որ կը մնայ Պաղպապ՝ որչափ աբեն հոն կը պաշտօնավարէ Փիլիպպոս եպիսկոպոս, որ 1885-ին արդէն հրաժարած և մեկնած էր: Թովմաս Չառզաւարճեանի յաջորդեց կրկին Միհրան Սրվաճեան, որ անփոխարինելի ծառայութիւն մաբուցած է Պաղպապի հայ գաղութին:

Այս օրերուն է, որ Միհրան Սրվաճեանի աշակերտները ազգային կեդրոն մը ունենալու համար կը վերակազմեն 31 մայիս 1885-ին Ասբանազեան ընկերութիւնը, որ հիմնեց ակումբ, որ շաբ ծաղկեցաւ: Ունէր գրադարան մը, որ ունէր հարիւրաւոր թանկարժէք հաբորներ՝ մեծ մասամբ հայերէն լեզուով («Կարդան Մելքոնեան, «Ամենուն Նոր Տարեցոյց»ը, 1941-42, էջ 183):

Ընկերութեան անդամները շաբ չէին, սակայն անոնք օգրակար կ'ըլլային: Քիչ ժամանակէն բացին «Նայկական կրթարան» անուն դպրոց մը և անոր ոյժ փոխին:

Ասբանազեան ընկերութիւնը համակրութիւն շահեցաւ: 1888-ին ունէր 70 անդամ և Պաղպապի մէջ միակ ազգային մարմինն էր, որ ունէր իր կանոնաւոր ընթերցարանը: Անոնք վերջը սրանձնեցին Նան եկեղեցաանութիւնն ալ և իբր հսկող՝ մէկը Նշանակեցին՝ եկեղեցիին մաբակարարութեան: Յետոյ Ազգային կալուածներն ալ իրենք մաբակարարել սկսան («Արևելք», թ. 1040):

1888-ին այս ընկերութիւնը կ'որոշէ Պաղպապի եկեղեցին օժտել գանգակաբունով մը և բերել գանգակ մը: Արդարև այս ձեռնարկն ալ կը յաջողեցնեն: Չանգակաբան վրայ արձանագրուած է «Արդեամբ Ասբանազեան ընկերութեան»:

Ընկերութեան այս երկրորդ շրջանին հիմնադիրներն են փօքրոր Փիլիպպոս Քէշիշեան և Թաթուլ Սրվաճեան՝ որդին ընկերութեան հիմնադիրին և հայկական կրթարանի ուսումնապետին, որ 40 փարի իբր ուսուցիչ և դաստիարակ Պաղպապի կրթական կեանքին ղեկավարը եղած է:

Այս շրջանին ընկերութեան ամենէն գործօն անդամներէն մին և Սրվաճեանի գլխաւոր աջակիցն էր իր աշակերտներէն պ. Միքայէ Տէր-Եղիայեան (յետոյ Չաւեն արքեպիսկոպոս), որ երախտեօք կը յիշէ իր ուսուցիչը, որմէ սրացած էր իր ազգային ներշնչումները և անոր թելադրութեամբն իսկ յանձն առած էր նուիրուիլ ազգային ծառայութեան՝ դպրոցը աւարտելէն վերջը Նախ Սրվաճեանի ձեռքին փակ Պաղպապի վարժարանին մէջ ուսուցչութիւն ընելով և ապա անոր իսկ խորհուրդով Արմաշի դպրեվանքին աշակերտելով:

Միհրան Սրվաճեան հասցուցած է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնք Պաղպապի մէջ գանգան ասպարէզներու մէջ կարևոր դիրքեր կը

գրան: Իր պաշտօնավարութիւնը սակայն չէ եղած առանց փոխարութիւններու և խոչընդոբի: Նոյնիսկ եղած է արեն, ինչպէս 1905-ին, որ Սրվաճեան, հայոց վարժարանը ձգելով, հայ-կաթոլիկներու վարժարանին մէջ պաշտօն առած է, սակայն դարձեալ բերած են զինք իր պաշտօնին գլուխը: Այսպէս բառասուն փարի Պաղպապի մէջ անիկա ազգային դպրոցէն ներս կամ անկէ դուրս սերունդներու կրթութեան աշխաբած, մարդ հասցուցած, դաստիարակած և մարդ ըրած է, ինչպէս կ'ըսուի: 1915-ին, պաբերագմի արեն, Միհրան Սրվաճեան ուրիշ մի քանի հայերու հետ կ'աբստրուի Ռաւ-իւ-Այն և հոն կը մեռնի:

1930-ին իր երախտագետ սաները անոր կիսանդրին կը կանգնեն Պաղպապի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին բակին մէջ, իր աշխաբած վարժարանին դրան առջևը («Նոր լուր», 1930, սեպտեմբեր 2, թ. 2084): Միհրան Սրվաճեանի կը պարբի Պաղպապ իր աղջիկներու վարժարանը, որ կը կոչուէր «Չապէեան»:

Միհրան Սրվաճեան ամավերջի բնութեան մէջ իր կարգին մէջ առաջին հանդիսացողին իբր մրցանակ ոսկի խաչ՝ իսկ երկրորդ հանդիսացողին՝ արծաթ խաչ կու փար: Սրվաճեան, իր գործին շուրջ հետաքրքրութիւն և եռանդ ստեղծելու գաղտնիքը զիպցած է՝ դպրոցական ոգևորիչ հանդէսներով: Իր յաջորդներուն մէջ ոչ ոք երկար պաշտօնավարութիւն ունեցած և ոչ ալ այնքան մեծ անուն թողած է:

1917-ին անգլիական գրաւումէն յետոյ «Ս. Թարգմանչաց» և «Չապէեան» վարժարանները միանալով կազմած են մէկ դպրոց երկսեռ աշակերտութեամբ և կը շարունակուին այսպէս:

Պաբերագմի շրջանին, Սրվաճեանի աբստրեն յետոյ, պաշտօնի կը կոչուի Արսէն Կիպուր՝ հին պայագետքի (ծն. 1888) ուսուցիչը, որ Գեորգեան ճեմարանի մէջ իր ուսումը առնել յետոյ Պուլսոյ մէջ հետևած էր պետական ուսուցչանոցի ընթացքին և այդ միջոցին Պաղպապի պետական Սուլթանիյէ վարժարանին մէջ իբր ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ:

Արսէն Կիպուր Պաղպապի Ազգային վարժարանին փնտրէնութիւնը կը վարէ մինչև 1917, որմէ յետոյ կ'երթայ Նայասրան և 1918-ին կ'ընտրուի խորհրդարանի անդամ իբր արևմտահայոց ներկայացուցիչ:

1922-ին Արսէն վարդապետ Կրճեան կու գայ Պաղպապ, սրանձնելու համար դպրոցին փնտրէնութիւնը, որ կը վարէ երկու դպրոցական շրջան (1922-23, 1923-24): Արսէն վարդապետ Կրճեան Նախաձեռնարկ եղաւ և դպրոցական գրադարանի մը և ֆանֆառի խումբի մը հիմը դրաւ:

1924-ին Արսէն Կիպուր Նայասրանէն կրկին Պաղպապ դարձած ըլլալով վերստին պաշտօնի կը կոչուի և այս անգամ կը պաշտօնավարէ կրկին 14 փարիներ, մինչև 1933, երբ կրկին կը հեռացուի և Պէլրուք կ'անցնի:

1926-ին թղթակից մը կը գրէ, թէ «Էլեքտրական լոյսերու ցոլքերով որդողուն վսեմ փաճարին բով, սակայն, կայ անփառունակ գետնայարկ

շենք մը՝ Պաղպատի Հայոց Ազգային թարգմանչաց և Զապելեան երկսեռ վարժարանը, որ նիւթական անձուկ վիճակի մէջ կը գտնուի: Անցեալ տարւոյն 18.000 ռուբլի պիւլսքէն կրճարուելով 10.000 ռուբլի, դպրոցն դուրս ձգուեցան չորս ուսուցիչներու հետ 70 երկսեռ աշակերտներ, որոնց մէկ մասը հարկադրուած օտար վարժարաններու դռներն ափ առաւ, իսկ մնացածը մասը փողոցները կը դեգերի բոլորովին յուսալքուած»:

Բայց այս անպարտաբեր վիճակը երկար չէ տևած, և պաղպատցիք դարձեալ իրենց դպրոցին վրայ ուշադրութիւն դարձուցին:

Պաղպատի և Պասրայի հայերը միշտ նախանձախնդիր եղած են փոհմային դաստիարակութեան և Պաղպատի մէջ մասնաւորապէս ջանադիր եղած են գաղութին հայեցի դաստիարակութեան գործին փակակնութիւնը ապահովել հաստատուն եկամուտներ նուիրելով իրենց դպրոցին:

Պաղպատի դպրոցը ունի շուրջ 27 կտոր կալուածներ՝ փուն, խանութ և սենեակ, կրակուած հանգուցեալ Յովհաննէս Մարկոս Ալեքսանդրեանի (12 կտոր), մահպետի Առաքել Դաւիթեանի (7 կտոր), Մկրտիչ Յովհաննէս Թաղեոսեանի (3 կտոր) և Նոյսիսիմէ Մարտիրոսեանի (2 կտոր) կողմէ միմիայն վարժարանի անունին:

Այս կալուածները կը բերէին 1929-30 թուականներուն տարեկան 20647 ռուբլի (այսինքն մօտաւորապէս 6325 փոլար) հասոյթ մը:

1901-ին Պաղպատի վարժարանները ունէին 68 աշակերտ և 46 աշակերտուհիներ, 7 ուսուցիչ և 9 ուսուցչուհի: Դպրոցին ամսական ծախսն էր 3900 թրքական դահեկան:

1928-29-ին Պաղպատի Ս. Թարգմանչաց - Զապելեան նախակրթարանին մէջ կ'ուսանէին 189 աշակերտ (102 մանչ և 87 աղջիկ) և մանկապարտէզին մէջ՝ 92 փոքրիկներ (44-ը մանչ և 48 աղջիկ): Իսկ 1932-ին 190 աշակերտ և մանկապարտէզին մէջ՝ 240 փոքրիկներ:

Տիկին Սառա Թաղեոսեան իր հօրը կրակէն յարկացումներ ըրած է չքաւոր ուսանողութեան: 1942-1944 երկու տարիներուն անիկա իբր նպաստ տուած է 370 փինար:

Պաղպատի արուարձաններէն Նորաշէն գիւղաքաղաքը ունի նաև իր սեփական դպրոցը, 170 երկսեռ աշակերտներով, մանկապարտէզով և վեց դասարաններով միասին: Դպրոցը ճանաչուած է պետութեան կողմէ և ենթակայ է կրթական նախարարութեան: Այդ վարժարանը կը կոչուի «Նայ արևելեան վարժարան»:

Տիկին Սառա Թաղեոսեան, ինչպէս Սըվաճեան, նոյնպէս նաև Նորաշէնի այս վարժարանին կ'օժանդակէ դպրոցի չքաւոր ուսանողներուն և որք աշակերտուհիներուն իր հանգուցեալ հօր կրակէն յարկացումներով: 1942-1944 երկու տարիներուն փիկին Սառա Թաղեոսեան տուած է «Նայ Արևելեան վարժարան»ին 270 փինար: Տիկինը նաև իր սեփական հողէն ձրի հող տուած է դպրոցին համար:

Ասոնցմէ զար, 1932-ին կար Կելլանի գաղթականային գաղթականաց վարժարանը, 180 երկսեռ աշակերտներով՝ անկախ առաջնորդարանէն և Զէյթունցիներու դպրոցը 88 աշակերտներով՝ ենթակայ առաջնորդարանի հսկողութեան:

Գալով Պասրայի հայերուն, 1914-1918-ի պատերազմէն առաջ անոնց թիւը այնքան աննշան էր, որ դպրոց պահելու կարող չէին: Ասով հանդերձ 1908-1909-ին մանկապարտէզ մը բացած են եկեղեցոյ շրջափակին մէջ, որ սակայն երկար ատեն չկրցաւ իր գոյութիւնը պահել փակակնութեամբ: Քանի մը անգամ բացուած ու գոցուած է (Վարդան Մելքոնեան, «Նայրենիք», ԺԸ տարի, թ. 6, էջ 111):

1920-էն յետոյ Պասրայի հայերը վերստին հաստատեցին եկեղեցիին շրջափակին մէջ առաջնորդարանին կից նախապարտաւորական վարժարան մը 90 երկսեռ աշակերտներով՝ ենթակայ առաջնորդարանի հսկողութեան:

Այժմեան դպրոցը կը կոչուի «Ղարիպեան»՝ եկեղեցոյն բարերարին անունով: Աշակերտները ունին գոհացուցիչ և բարար վիճակ: Կ'աւանդուին հայերէն, արաբերէն և անգլերէն լեզուներ: Դպրոցը կը նպաստաւորուի եկեղեցիին արմատի պարտէզներուն և անշարժ կալուածներուն հասոյթներէն: Ունի մօտ 120 երկսեռ աշակերտութիւն և 950 փինարի տարեկան պիւլսք:

Մարկիլի հայ համայնքը ունի իր ուրոյն վարժարանը, որ հաստատուած է 1931-ին 20 աշակերտով, իսկ այսօր ունի 200 երկսեռ աշակերտ՝ ունենալով 1300 փինարի տարեկան պիւլսք մը:

Վարժարանին կողքին կը գտնուի «Նայ արախ»ը: Վարժարանին հին շէնքը ծախուած ըլլալով, երկուքի շէնքերն ալ երկրորդ համաշխարհային պատերազմին շինուեցան անգլիական բանակի մասնակի օժանդակութեամբ:

Նոս ալ կ'աւանդուին հայերէն, արաբերէն և անգլերէն լեզուներ:

Երոտպական և ազգային պարահանդէսներ, ինչպէս նաև դասախօսութիւններ յաճախ կը կատարուին «Նայ արախ»ին մէջ՝ վարժարանին ի նպաստ (Վարդան Մելքոնեան, «Մարմարա», նոյն):

Պասրայի և Աշշարի միջև՝ այգային հողին վրայ գտնուող հիւղաւանը (քէմը) ունի իր առանձին մանկապարտէզը՝ 30 երկսեռ աշակերտներով:

Նոյնպէս Շիւպէի մէջ գոյութիւն ունի հայ մանկապարտէզ մը՝ 25 աշակերտով: Օտարներէ ոմանք իրենց պզտիկները այս վարժարանը կը դրկեն (նոյն, էջ 113):

Ինչպէս կը տեսնենք, Պասրայի հայ գաղութը իր լաւագոյնը կ'ընէ հայեցի դաստիարակութեան համար: 1946-ի սկիզբը վերոյիշեալ երեք ազգային վարժարանները (Պասրայի, Մարկիլի և Շիւպէի) յաճախող

աշակերտներուն թիւը կը հասնէր մօտաւորապէս 400-ի: Այս երեք նախակրթարաններէն շրջանաւարտ եղող հայ աշակերտները կ'ընդունուէին Իրաքի երկրորդական վարժարանները՝ յետ քննութեան, ուր կան բաւական հայ դպրոցականներ («Յուսարեր», 13 Փետրուար, 1946 թ. 267):

Այսօր Մուսուլ ալ ունի իր վարժարանը:

1923-1924 դպրոցական տարեշրջանին կազմուած հետեւեալ վիճակագրութիւնը գաղափար մը կու տայ Իրաքի հայոց կրթական վիճակին վրայ:

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՆԱՅ ՎԱՐՇԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԱՅՈՅՑԸ
1923-24 տարեշրջան

		բաժանում դասարան	ուսանող		գում ար	ուսու ցիչ	տարնկ ան պիսիւն ուսկի
			տղա օի	գաղթ ական			
1 Պաղպատ	Թարգմանչաց- Ջալիլյան	Նախակրթարան Ա-Է մանկապատուիզ Ա-Բ	73 35	116 57	189 92	10 2	21350
2 Պասրա	Ազգային վարժարան	Նախակրթարան Ա-Դ մանկապատուիզ Ա	30 10	5 -	35 10	3 1	3500
3 Մուսուլ	Ազգային վարժարան	Նախակրթարան Ա-Զ	22	85	107	4	3077
4 Նահր- Օմար	Ազգային վարժարան	Նախակրթարան Ա-Ձ մանկապատուիզ Ա-Բ	- -	206 27	206 27	7 2	4000
5 Մէլակի ք.մը	Ազգային վարժարան	Նախակրթարան Ա-Գ մանկապատուիզ Ա-Բ		46 52	46 52	1 1	1000 480
			170	594	764	31	33207

ՊԱՂՍԱՏԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ՔԷՄԲԸ

1926 թ. Դեկտեմբեր 29-ին Պաղպատէն կը գրեն «Արեւ»-ին գաղթականական քէմբին հայկական բաժինի մասին, որ վարառողջ է բնակութեան անյարմար գեղին մը վրայ հաստատուած է, կը բաղկանայ շուրջ 650 փուներէ՝ 2400-ի չափ բնակչութեամբ: Քէմբին հայ բնակչութիւնը աններդաշնակ խառնուրդ մըն է այլազան սովորութիւններով, բարքերով եւ բարբառով՝ ռուսահայերու, պարսկահայերու եւ Թուրքիոյ գրեթէ ամէն կողմերէն փարագրուած բեկորներու:

Գաղթական քէմբին վարժարանը կը գտնուի նիւթական անձուկ վիճակի մէջ, այնպէս որ ուսուցիչի թոշակ անգամ չի կրնար հայթայթուիլ: Ասոր հակառակ, քէմբին մէջ կան փասնըհինգ թէյափուններ եւ խաղարաններ, որոնք ամսական 330 ռուբի փութը կը վճարեն կառավարութեան եւ դատարկապորտներու եւ խաղամուկներու որջ կը դառնան հետզհետէ:

Քէմբը սեփական դպրոցի չէնք չունի, բայց արդէն իսկ ձեռնարկուած է շէնքի մը կառուցման, որուն համար հանգանակուած է 400 ռուբի:

Պաղպատի, ինչպէս նաեւ Կիլանի քէմբին հայ փարագիթ բնակչութիւնը փոքրասպէս աւելի բախտաւոր վիճակի մէջ կը գտնուի, աշխատող բազուկներ շաք քիչ չափով իրեց օրապահիկը կը ճարեն եւ ապրելու համար արտաքին նպաստի ակնկալութիւններ չունին: Անոնք պէտք ունին միայն ճանապարհաձախսի մը դէպի Նայաստան ներգաղթի սկսելու համար, որուն բոլորն ալ ցանկացող են:

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արդէն դպրոցներու վրայ խօսած արեւնս, իբր Պաղպատի հայոց վարժարանին կեանքին գլխաւոր նեցուկը և հովանաւորը, առիթ ունեցայ յիշելու Աքսանազեան և Ուսումնասիրաց ընկերութիւնները: Ասոնցմէ առաջինը Պաղպատի հայ գաղութին մէջ կարարած է նշանաւոր դեր և գաղութին ղեկավար փարըր հանդիսացած է մասնաւորապէս 1914-1918-ի պարերազմէն առաջ: Աքսանազեան ընկերութիւնը 1885-ին իր վերակազմութենէն վերջ, իր ակումբով դեր կարարած է գաղութին մէջ: Այդ ակումբը ունէր մարտնադարան մը արժէքաւոր գիրքերով:

Մարտնադարանը կը գտնուէր Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին շրջափակին մէջ՝ գրեթէ Ս. Թարգմանչաց վարժարանին կից: 1922-ին այս ընկերութիւնը լուծուեցաւ՝ բանի մը անձերու հակառակութեան պարճառով: Անկէ վերջը կազմուած է «Գեղարուեստասիրաց միութիւն» անուն մարմին մը, որ հազիւ կը բաշքշէ իր գոյութիւնը:

Գալով մարմնակրթական շարժման, Իրաքի հայերը անոր պէրած են իրենց մասնակցութիւնը վաղանցուկ կերպով:

Վարդան Մելքոնեան կը հաւատարէ, չնմ գիտեր ինչ փութներու վրայ, թէ թրքական փիրապետութենէն վերջը, երբ հայերը Պաղպատ հասարակութեան, հայ գաղութը ունեցաւ զարթում մը մարմնակրթական փութակէրով (տես «Անահիպ», ԺԱ, 1940, թ. 4, էջ 25-26):

Նայերէն ոմանք հեղինակեցան մարմնամարզի՝ յաճախելով Պաղպատի մէջ գոյութիւն ունեցող մարմնամարզարաններ, «գօրիւանէ» (պարսկերէն ուժաբուն, զօրաբուն իմաստով) կոչուած, որոնք քաղաքին մասնաւոր վայրերուն մէջ կառուցած էին:

Եղան, Կըսէ Վ. Մելքոնեան, ուրիշներ այ, որոնք մարակարարեցին մարմնամարզական ամէն կարգի պիպոյթներ, զորս ապա գործածեցին իրենց բնակավայրերուն մէջ:

Երբ պոլսեցի Մեսրոպ վարդապետ կը շինէ Պաղպատի մէջ ազգային Սուրբ Թարգմանչաց վարժարանը 1852-ին, հիմը կը դնէ միևնոյն արեւն մարզական խաղերու և սակայն այդ խաղերը փակաին չէին կրնար գոհացուցիչ համարուիլ իրենց փեսակին մէջ:

1878-ին Միհրան Սըվաճեան երբ Պաղպատ կու գայ իբր փնտրէն, վարժարանի կրթական մակարդակը բարձրացնելով՝ մեծ զարկ փութաւ նաև մարմնամարզական հեղափոխութիւն խաղերու: Ներաբար եկեղեցիին շրջափակին մէկ կողմը՝ վարժարանի կողքին, մարմնակրթարան մը հասարակեց՝ կահաւորելով զայն մարզական նորագոյն կազմածքներով, ուր աշակերտները ամէն օր վարժութիւններ կը կարարէին, որ մեծապէս օգտակար եղան իրենց ընդհանուր առողջութեան:

1914-էն առաջ Պաղպատի մէջ պօյսքաւորներ չկային: 1919-ին անգլիացի հազարապետ Ն. Ի. Պաուսն Պաղպատի մէջ պօյսքաւորութի խումբեր կազմեց: Այն արեւները փարագրութեան նախճիրէն ազատուած հայ փողոցմէն ընկրի պօյսքաւորութի խումբ մը կազմուեցաւ Պաուսնի նախճեռնութեամբ: Այս խումբին միացան նաև պաղպատցի հայ աշակերտներ: Քիչ ժամանակի մէջ հայ արիներու խումբը լաւ անուն

շահեցաւ, այնպէս որ արիներէն ոմանք շքանշաններով պարուուեցան իրենց կարարած քաջագործութեան համար:

Այդ շրջանին հայ արիներու խումբը ամբողջ Իրաքի մէջ, եթէ ոչ առաջինը, գէթ երկրորդը կը հանդիսանար: Մակայն հայ որբանոցին Միջագետքէն արտասահման փոխադրուելով՝ հայ արիներու խումբը ընդմիջ փութուեցաւ և ցաւալի է ըսել, որ անկէ վերջը այլևս գոյութիւն չունեցաւ ուէ մարզական մարմին կամ կազմակերպութիւն:

Եթէ ոչ մշակութային, գէթ հանրային ոգևորութեան փութակէրով իրենց կարևորութիւնը ունեցած են կարգ մը մարմիններ, որոնք կազմուած են Պաղպատի մէջ, ինչպէս ժողովրդային յանճանճողով, պլոք և այլն:

Այս փութակէրով կրնանք յիշել նաև Ն. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղերը, որոնք Պաղպատի, Մուսուլի և Քերբուքի մէջ գոյութիւն ունեցած են:

Յիշեցի արդէն, թէ Մուսուլի մէջ կազմուած են «Նուագասիրաց» և «Անդրանիկ Թարերասիրաց» խումբերը, որոնք ի նպաստ փութոյն վարժարանին թարերական ներկայացումներ փութած են:

ՄԱՍՈՒԼ

Իրաքի մէջ հայոց մարտնադարան կեանք գրեթէ գոյութիւն չունի: Խմորապիպ «Տիգրիս» անուն թերթ մը, որ ոչ-բնիկի մը կողմէ փութուած էր, միայն կարճապէս կեանք մը ունեցաւ, առանց հետք մը ձգելու¹:

Իրաքի հայութիւնը կը գտնուի ապագայ խոստացող միջավայրի մը մէջ և փրամադրելի նիւթական միջոցներ և գեղեցիկ պարտեհութիւններ ունենալով հանդերձ, դժբախտաբար գեղեցիկ ապագայ մը ունենալ չի թուիլ, վասնզի գործող միպքը կը պակսի իրենց մէջ:

Մինչև հիմա հայկական փութարան մը չունէր²:

1942ին պարոն Յակոբ Տէր Ներսէսեան, որ Գահիրէն փարիներ առաջ Պաղպատ երթալով հասարակած էր զինկօկրաֆիի աշխատանոց մը, անոր միացուց հայերէնի փութարան մը՝ սարքուած Եգիպտոսի մէջ:

1 Մահացեր է 1954 թ. Դեկտեմբերին:

2 1890-92 թ. ուսուցիչ Միհրան Սըվաճեանի նախճեռնութեամբ Պաղպատի մէջ լոյս կը տեսնի «Փունջ» աշակերտական շարքաբերքը, որ տեղական լուրերու յորումներու կարգին ստպուած են նաև աշակերտներուն շարադրութիւնները: Կը յիշուի նաև 1875 թ.ին Պաղպատի մէջ գոյութիւն ունեցած է «ճեղքով գործող» փոքրիկ տպարան մը, որ տպուած են տեղոյն վարժարանի դասագիրքերը՝ Չերական և Սաղմա: Քերականութիւնը տպուած է 1876 թ.ին: Անոր հեղինակն էր վրճ.ի ուսուցիչներէն տիարապետի Յակոբ Խալապ (այս մասին անելի մանրամասն տես մի ոմն Ի. Յ. Թ. ի յօդուածը Հալալի «Արեւելք» օրաբերքին մէջ 14 Յունուար 1949, էջ 2), որ արտաստպուած է Պաղպատի «Գոյամարտ»-էն (ժամօր. Միհրան Միսասեանի):

Պաղպատի հայերը 1915-ի փարագրությունն առաջ երբ Նայաստանեն այնքան մեծ թիով նոր գաղութ չէին ընդունած, կը պահէին իրենց մայրենի լեզուն:

Ն. Աճառեան իր «Նայ բարբառագիրություն» գործին մէջ (1911, Մոսկուա, էջ 27) Ատրնաստանի հայ գաղութը կը հաշուէ ընդամենը 1400 հոգի, ցրուած Մուսուլի, Քէրքուքի, Պաղպատի, Պասրայի և Մուկ-էլ-Շիւսի քաղաքներուն մէջ:

Ասոնցմէ Մուսուլի և Քէրքուքի սակաւաթիւ հայերը, Մերփինի հայոց պէս, բոլորովին արաբախօս կը ներկայացնէ, իսկ Պաղպատի և Պասրայի հայոց բարբառին մասին ոչինչ կը խօսի իր գործին մէջ մինչ բաւական մանրամասն կը խօսի (էջ 87-91) Զուղայի բարբառին վրայ, որ Նոր Զուղա փոխադրուած է հին ջուղայեցիներու միջոցով ԺԷ դարուն սկիզբը և այսօր ալ կենդանի է փակաւին Նոր Զուղայի և Պարսկաստանի բանի մը քաղաքներուն, ինչպէս Շիրազի, Պուշիրի, Թեհրանի, Էնզելիի, Ղազվիի, Աէշփի և այլոցի մէջ, ուր նորջուղայեցի գաղթականներ հաստատուած են:

Ն. Աճառեան չէ ըսած, թէ Պաղպատի և Պասրայի հայերն ալ, իբրև մէկ ուրիշ ճիւղաւորումը ջուղայեցի հայերուն, աւելի կամ նուազ հարազատութեամբ պահած են նոյն բարբառը:

Պասրայի հին հայոց բարբառն նմոյշ մը չկրցայ ունենալ, սակայն Պաղպատի հայոց ռամկերտով գրայ «Արևելք»-ի մէջ (թ. 1040) ճառ մը, որ կարդացուած է 1888-ին, Պաղպատի Ս. Թարգմանչաց վարժարանի հանդէսին, Աքքանագեան ընկերութեան անդամներէն Դաւիթ Մկրտիչ Խարեանի կողմէ:

Այդ ճառը նոյնութեամբ մէջ կը բերեմ, գաղափար մը փայլու համար Պաղպատի մէջ հին սերունդին խօսած լեզուին վրայ:

«Իմ ջան¹ աղբերականը.
Չեմ իմանում խելքները ինչ ա կ'որում, էս իմ ընկերականքը իրարու երևիցը վեր են ըլլում, գալում են էս մեզի² գլխի, մէ թախըմ գրաբար բաներ են խօսում, ասում են, ծախում են, կրում են, թափում են, չիմնար³ ինչեր են անում, սօռ⁴ փառք հօրի նման մէ բան են ասում, թողնում են էրթում են փեղները: Ախրը⁵ մարդ, որ մէ կը խօսայ, պէտք ա խալխի խելքը մտնի, հիմի դուք ձեր հոգին⁶ էս ճառերը, որ իմ ընկերականքը կարդում են, մեծ շնորհքով մարդավարի գրված ըլլէր, բաց աշխարհաբառ, շնորհքով լեզու, հէր⁷ մարդ հասկնար էլ լաւ չէր. ամա ինչ անենք, մարդու բնութիւնը էսանց⁸ ահէր մարդ կուզի գիտուն փիլիսոփա ըլի մեր գլխին և ելքը գալով⁹ չափ: Ծառանիդ, որ կամ հէլէ չեմ հասէր էս խելքի բանը¹⁰ փեղէջին¹¹, ընդուր¹² մար փուլ¹³ պիտեր խօսամ ձեր հէր մէ քեանի խօսք, որ հէր մարդու խելքը մտնի և իմ ասածին հաւնի:

Լացով քոթելով¹⁴, նանս ինծի վարժաբուն բերեց խրեց, ասեց ինծի. «Լաւ է քիչ մար¹⁵, կը կարդաս սօռ¹⁶ մեծ մարդ կըլիս» Ես մէ փարի գնացիմ էկամ, չորս փեղրակ¹⁷ ճղճղղեցիմ¹⁸, երեք գուպուն¹⁹ թուման շապիկ մուրով սևացրիցիմ, երեքհարիւր հէր ջան²¹ խաղացիմ, փեան

մարդ չիմ ըլլում, էլի են պզդիկ երխեն²² էմ, ասի քեւ²³ նանս խաբեի է ինծի:

Մէ սրի աշխատանքը փակ կրակ, նսրած փեղումս բունս գալում էր, ուզում իմ բնիմ, ամմա կառավարինեց ի վախենում իմ, մէկ էլ փասս չիմ սորվեր, մրաձում իմ խալխան²⁴ գայ ինչ ասեմ իրեն, մէկ էլ բունս փարաւ, ասիմ հեչ պէտք չի էս փասը, գիրքս ծալեցիմ վեր կալամ, կառավարիչն էլ մէ քիչ խեռունքացէր էր, ասիմ գերսիս փակը²⁵, գլուխս դրեցի թեւերիս վրէն, որ բնիմ, մէկ էլ փեսամ վարժապետը պինդ պինդ խօսում ա իրան թաղումը²⁶, ասիմ փեսնիմ ի՞նչ է խօսում, ու պաշլեցիմ ականջ փնել, թէ սաաթ խօսաց, ըղորդը լաւ չեմ իմանում ասածը, ամմա փիսնում իմ լաւ բանըր է ասում, բունս էլ փախաւ, պաշլեցի էլ էվվելի թեխնաթով մտիկ անել, ամու էր «միութիւնը գորություն է, մէ մարդի անիլ չի գինացած էկէր շար մարդիկ մէ փեղ կիանըվին²⁷ գինաւ անեն»:

Ես որ էս խօսքերը լսամ, պաշլեցիմ մրաձել. ասիցիմ ըղորդ է ասում, ախէր էս աչքովս փեսեր էմ մեր փան սերփապի²⁸ պապի մէջին միգիմները²⁹ բուն էր շիներ, մօփին էլ ցորեն կայ, հա կը գան մէ մէկ հապ կը գողանան, ամմա իրենցից մէկը մինակը մէ ցորեն չի գիննար³⁰ վեր ունի, ընփուր մար ինչ կանին իրէքը չորսը կը կիպընվին մէ փեղ վեր կանին իրեն հեշար կը փանին իրենց բունը, վոնց վոր³¹ մէնք մէ ձմերուկ եօխսա մէն խնձոր վեր կուսինք:

Լաւ բանի որ հայվանների խելքն էլ կըտրում ա, որ միաբանութիւնը լաւ բան է, ասել է վարժապետի անունը թամամ ա, ըղորթը³² ասում են ձիլի բլբի³³ են օրը սիրքս չէր ուզում Աքքանագեանին մէ փող փամ, մրաձում իմ նէ մասին³⁴ մէ դրուշը մօփիս մնայ էլլաւ չէ՛, մէկ ալ ասում իմ էս մէ դրուշով ի՞նչ կըլլի, ամմա երբ որ մըրջիմների ցորեն կրելը փեսայ և վարժապետի խօսքը լսայ, ասիմ Ն դրուշը էս կուտամ, մէ ուրիշն էլ կը փայ, էն մէկէլն էլ կըփայ, էսէնց, էսէնց³⁵ մէկ էլ փեսար մէ մէծ փող կիպընվաւ ու էն փողով մենձ մենձ բաներ է ան, ու ըստոնց թիւթիւնը պրոշներից էլաւ:

Տիմի իմ սիրելի աղբերականքս, իմ ջան ջիկէրներս, ձեր հոգուն դուրպանի երթամ, դու ալ չէք գար իմ նման անէք ըղորդի բոլոիդ էմ ասում, միութիւնը լաւ բան է, մի ասեր³⁶, էկէր չէք հաւաքում մրջիմներից հարցորէք, ախէր մէնք պզգրիկ երխէք, հէր մէկներս չորս հինգ դրուշ ենք փալում Աքքանագեան ընկերութեան, փուք էլ չէքք գալ լաւ մարդ ըլլիք գար նման անէք, հէր մարդ իրեն հալի կէօրէ մէկ մէկ բան փայ Աքքանագեանին, ի՞նչ կըլլի ախէր փիւթիւններդ թութիւն կը բաշէք, խահվէ կը խմէք, ընփուր³⁷ փողի ռուպը Աքքանագեանին փաք փարին հազար թէշուր³⁸ կանի, էս հազար թէշուրը պալախապ թութունչուն³⁹ և Նասան⁴⁰ ու Մահմուր⁴¹ խահվէճիթին փալու փեղանց մէզի փաք էլ լաւ չէ՛միր:

Մրաձեցէք էս ասածիս վրայ, ձեզի մէ փարի վար է, գալ փարի էլի էս վախար կը գամ, կը խօսամ ձեր հէրը ու ճուվապ կ'ուզեմ, ամմա էն վախար գրաբար պիտի խօսամ ձեր հէրը, ըսցան⁴² մինչ իմ փարի հելալթ փահա լաւ կարդալ կը սորվիմ և Ձեր ճէվապն ալ գրաբար կուզիմ հա, չըլլի մոռանաք, հիմա մնաք բարով, ձեր հրամանաց իգիւնով երթամ իմ փեղս: Խոնարի ծառայ Դաւիթ Մկրտիչ-Խարեան:

Ծանոթություններ

1. հոգի, 2. սեղան, 3. չնձ գիպեր, 4. վերջը, 5. քանի որ, 6. երդման ձև, 7. ամեն, 8. այսպէս, 9. կանգուն, 10. բարձր, 11. ասպիճան, 12. անոր համար, 13. շիտակ, 14. ձե՛ծ, 15. մայրս, 16. համար, 17. քերական, 18. պարմիլ, 19. էնթարի, պարնգօփ, 20. վարդիք, 21. վեգ, աշըիս, 22. երախայ, 23. ուրնմն, 24. օգնական դասարու, 25. սև գերի կամ կուպրի փակ, այսինքն ցյարակս դժոխոց, կամ փոյթս չէ: 26. սենեակ, 27. կուրուին, հաւաքուին, 28. մատան, 29. մրջին, 30. չնն կրնար, 31. ինչպէս որ, 32. ուղիղը, 33. մինչև, 34. ի՛նչ պարճառու, 35. այսպէսով, 36. արդարև, 37. անոր, 38. հինգնաց, 39. երևելի հայ ծխավաճառ ի Պաղտատ, 40-41 եպանելի սրճարանապետք, ուր կը յաճախեն բոլոր հայերը, 42. ուսկից:

Ինչպէս կը փեսնուի, այս իբր գաւառական հաւաքուած բառերէն շարերը աղաւաղուած և մէկ մեծ մասն ալ թրքերէն են և իբր օտար բառեր իրաւունք պէտք չէ ունենային այս ցանկին մէջ մտցուելու:

Այնպէս որ, իսկապէս Պաղտատի բարբառը առանձնայարուկ գրեթէ ոչինչ ունի իր մէջը:

ԲԱՆԱՅԱՆԿ

Նոյնպէս հոս կու փամ պ. Վարդան Մելքոնեանի կողմէ կազմուած այբուբենական կարգաւ բառացանկ մը Պաղտատի ու Պասրայի գաւառաբարբառէն:

Ա	Ա
Բաց ա	է
Աղբեր	բաց է
Ամմէ	եղբայր
Ամմու	հօրաքոյր
Անիլ	հօրեղբայր
Անլի	ընիլ
Անկած	ամաղ, անհամ
Անկած մտնուկ	ականջ
Անում	ականջ մտնուկ
Անումդ ի՞նչ ա	անուն
Աշխարք	ի՞նչպէս կը կոչուիս
Աշի	աշխարհ
Կարմիր աչք ցուց տալ	աղջիկ
	սաստեկ, վախցնել,
	չախել
Եռաբունէ	կուռք
Ասիլ	ըսիլ
Ի՞նչ էս ասում	ի՞նչ կըսեք կոր
Ասու	Աստուծոյ
Ասու մար	Աստուծոյ համար
Ասու բարին	Աստուծոյ բարին
Ատա	ծօ
Արանք	ճեղք, բացուած
Արցունք	արտասուք
	Բ.
Բաղբուղ	բաղ
Բալլիք	բանալի
Բակլէ	բակլա
Բան	գործ
Էսի քո բանդ չի	ասիկա քու գործդ չէ
Բաստոն	գաւազան
Բարակ	նիհար
Բարականալ	նիհարիլ
Բարակցաւ	թոքախտ
Բէտնջան	սմբուկ
Բուն	բոյն

	Գ.	բաղարջ սուրճ լալին կղպանք զլուխ զացի անուք հիւպատոս գովիլ ծաղիկ, վախ
Գաթթե Գահվե Գափգափ Գըֆըլ Գլոխ Գնածիմ Գոլթուղ Գոնսուրոս Գովալ Գուլ		
Դագգե Դանակ զերկիլ	Դ.	վայրկեան դանակահարիկ, դաշունահարիլ դմակ կզակ
Դումմակ Դումչ		
Եալլա Եան Տուիցիմ եան եարե Եղ Եօրդան	Ե.	անապարե, շուտ քրե իրեն, անոր տուի իրեն վերք իղ վերմակ
Զաղ Զամբուռ Զենքիլ Զերկել Զերկիր տղին Զօր Զօլավ	Զ.	կերակուր բոռ, մեղու զամբիւղ զարնիլ զարկ տղային ոյժ, բոնութիւն ուժով, բոնութեամբ
Էլլ Էլի'ր Էժ Էֆէք Էլ Էղունգ Էն, էնի Էշի դրախտ Էշի ոտ Էս, էսի	Է.	ելլիլ եղի'ր, էլի'ր, էլլե այժ եթե ալ եղունգ այն, ան, անիկա արքայութիւն (ծաղրական) խաշոր և մեծ ոտք այս, ասիկա

Էսօր Էրիլ Էրէկ Էրթալ Էրխա, էրեխա Էրկէն Էրկինք Էրկինքից ինկնել Էրկննալ Էրնէլ Ըլլիլ Ըսքութ էլի'ր Ընտեղ, էնտեղ Ընտոնք Ըստեղ, էստեղ Ըստոնք Ըսքեմլի Թարութ Թագե Թամաշե Թամաշե անել Թանկ Թարթարանոնք Թենեքե Թըխք Թըֆէնգ Թիաթրօ Թոնել Ժամ Ժամ գալ Ժամ տալ Ժամմոնք Ժամ Ինատ Ինկնել Ձեռքս ինկալ Ինչալլա	ալսօր այրել երեկ երթալ երեխայ երկայն երկինք մեծ ոմն քլլալ (ծաղրական) պառկիլ, հանգստանալ, քնանալ նապաստակ Ը. քլլալ լռե', մի' խօսիք լոմ, այնտեղ անոնք հոս, ալստեղ ասոնք աթոռ Թ. դագաղ թարմ, նոր տեսարան, հանդէս դիտել, տեսնել սող թարթիչ թիթեղ թուխք հրացան թատրոն թոշիլ Ժ. շարժ շարժիլ շարժեցնել երկրաշարժ եկեղեցի Ի. յամատ, կամակոր, հակառակ իյնալ ձեռքս յոգնեցալ (ծանր բան վերցուցած ատեն) աստուծով, եթե աստուած կամենայ
--	--

Ինչի
Ի՞նչի համար
Ինչկըստեր
Ինչկըստեր էք ուզում

Լաղար
Լաղարել
Լամփե
Լաց քալի
Ինչի ես լաց քլում
Լեզզեք
Լեղուկ
Լեկիկ
Լուս

Խալի
Խալք

Խաղ
Խաղ կանչել
Խիլե
Խրլիօ
Խըյաթի
Խըյար
Խընայու
Խընֆըսանե
Խըռութել
Խմած
Խմած ա
Խուրմե
Խուրմիխող

Խունջան
Խռել
Հեր քանի մօջ գլուխդ
մի խոիր

Խռով
Խտրտել
Խտիտ
Խտտել

Ծակ
Ծամուն

ինչու
ի՞նչու համար
որքան, որչափ, քանի
որքա՞ն կուզեք կոր

Լ.

նիհար
նիհարիլ
ճրագ
լալ
ի՞նչու կու լաս կոր
համ, ճաշակ
օրօրոց
արագիլ
լոյս

Խ.

զորգ
ժողովուրդ,
քազմութիւն
երգ, գրօսանք
երգել
մօրաքոյր
ապուշ, յիմար
մետաքս
վարունգ
տխմար, ապուշ
բզեզ
խռֆիլ, ցնորիլ
գինով
գինով է
արմա
արմաի խող,
արևելեան շիթ
խոնճան
խոթել
ամէն քանի մէջ քիթդ
մի՛ խոթեր
քէն, նեղացած
գրկել
գլիրկ
երեխային գիրկը
առնել՝ վերցնել

Ծ.

քանտ
ծամուն

Ծանոթ
Ծիծ տալ
Ծոցոտր
Ծուխ

Ծոռ

Կասսապ
Կավուն
Կարմիր աչք

Կարմիրուկ
Կարպետ
Կըլաս
Կըլէպ
Կժմթել
Կլպել
Կծծել
Կողատր

Կուլ տալ
Կունտ
Ի՞մ կունտն ա
Կուշ
Կուշի մման

Կուրպան
Կուրպան անել
Կտրտել

Հագգ
Հալ
Համմամ
Համով
Հայվան

Հասյ
Հառ
Հառամ
Հառամ ըլլի քեզի

Հետ
Հեր

ծանր, յղի
կաթ տալ երեխային
յղի
մուխ, գլանիկ
(սիկարեթ)
խենթ, հակած

Կ.

մսավաճառ, մսագործ
սեխ
ծայրահեղ
մահմեղական, շիի
կարմրուկ
կապերտ
գաւաթ
կեղև
կսմթել
կեղևել
խամնել
խօսք ստիկ չընող,
յամառ
կլլել
սիրելի, հոգի
իմ սիրելին է
թոշուն
թոշունի պէս, շատ
արագ
զոհ, մատաղ
մատաղ ընել, զոհել
կտոր-կտոր ընել,
մանրել

Հ.

իրատուք
վիճակ
բաղմիթ
համեղ
անասուն, կենդանի,
ապուշ
կուտ, սերմ, դեղահատ
կատողած
արգիլեալ
չվայելես, աչքդ
կուրմայ
ամէն
հայր

Հերիք
Հերիք չի
Հիմի, հիմիկան
Հիչ
Հոռանալ
Հոռացնել
Հորթ ու փորթ անել

Հրեյի
Հրտկել

Չազ

Չու
Չուեր
Չուն

Ղերիայ

Ճանափառ
Ճերեան
Ճերթահ
Ճերթատ
Ճերրէ
Ճիկեր
Ճղել

Ման գալ
Մաննիք
Մաշիկ
Մար
Ինձ մար
Մարմիլիկ
Մեղ
Մելլաւ
Մեր
Մըսաֆըր
Մեճ
Մեճ խօսալ
Մեռել
Մերհամէ
Մէ
Մէ մարդ

բաւական
բաւական չէ
հիմա
երբեր, բնաւ
կատողի
կատողեցնել
մեծախօսիլ, մեծ ու մեծ
ջայտել
հրեայ
ճամբու դնել՝ երես
չտալով

Ձ.
ձագ, պզտիկ երեխայ,
մանչուկ
հսկիթ
ամորձիք
ձիւն

Ղ.
օտար

Ճ.
բզկտող անասուն
եղնիկ
վիրաբոյժ
մորելիս
կոյժ
թոք, սիրելի, զաւակ
պատտել

Մ.
պտտիլ
մատանի
հողաթափ
համար
ինձ համար
մողէգ
սեղան
լաւ մը
մայր
հիւր
մեծ
մեծ խօսիլ
մեռեալ
քաշկիմակ
մը, մէկ
մայր մը

Մէ բարձի վրէն
ծեռանաք

Մէջք
Մժիկ
Մում
Մուր

Նագ
Նագ անել
Նագ մի անիթ
Նագուր
Նան
Նանա
Նիչ

Շալակ
Շաղլամ
Շանթել
Շատտ
Շաֆթալի
Շեքեր
Շերիթ
Շիչ
Շնհատր
Շնհատր ըլլի
Շնտընկել
Շուշէ

Ոտ
Ոտաշոր
Որտեղ
Ութի
Ուղունգ
Ունք

Չաղ
Չայ
Չարէ
Չարութն
Չափ
Չափ տալ
Չի
Սև չի

չատ ապրիք, երկար
օրեր վայելէք

կոճակ
մժեղ
մում
մելան, քանաք

Ն.
կոտրտուր, պչրանք
կոտրտուիլ, պչրիլ
մի անչնար
փափակ, գիրկ, քնքուշ
մայր
մայրիկ
խայթոց, կճոց,
դպրոցական շահուն քիւ

Շ.
կոճակ
շաղգամ
խայթել, կճել
գետ
դեղձ
շաքար
ժապատն
շամփուր
շնորհատր
շնորհատր ըլլայ
պատկիլ, քնանալ
շիչ

Ո.
ոտք
վարտիք
ուրտեղ
արդուկ
եղունգ
յօնք

Չ.
գէր
թէյ
դարման
չարութիւն
ծափ
ծափահարել
չէ
սև չէ

Չուան տալ
 Չոքել
 Պազար
 Պաղ, պաղչե
 Պաշ
 Մէ պաշ տուր
 Պաչել
 Պապ
 Մենծ պապ
 Պեղ
 Պլիկ
 Պողազ
 Պոյ
 Պապոք
 Պոյտոլ տեղը ինկա՞ր
 Ջան
 Ջանը գովալ
 Ջարդել
 Ջեպ
 Ջըլուտ
 Ջորապ
 Ջուխտ
 Ռասկի
 Ռաստ
 Ռաստ գալ
 Ռավենտ, ռեվենտ
 Ռէնգ
 Ռէֆ
 Ռուպեան
 Սաաք
 Սապահի
 Սև ջուր
 Սուրէք
 Վազըք
 Վարժատուն
 Վեր ըլլել
 Վե՛ր էլիք, վե՛ր կաց

երես տալ,
 ազատութիւն տալ
 ծնրադրել
 Պ.
 շուկայ
 պարտեզ
 համբոյր
 համբոյր մը տուր
 համբուրել
 հայր
 մեծ հայր
 պելս
 դրամ, ստակ
 կոկորդ
 հասակ
 կաղին
 ուզածդ
 կատարուեցա՞ր,
 փափաքիդ հասա՞ր
 Ջ.
 հոգի, սիրելի, պաշտելի
 ինքզինքը գովել
 յօշոտել, մանրել
 գրպան
 հրեայ
 գուլպայ
 գոյգ
 Ռ.
 երայրասէր
 պատեհ, յարմար
 պատահիլ
 խաւարծիլ
 գոյն
 դարակ
 կարիտոս
 Ս.
 ժամ, ժամացոյց
 առաւօտ
 սուրճ
 պատկեր, դէմք
 Վ.
 ժամանակ
 վարժարան
 ելնել
 ելիք

Վոնց
 Վոնց էս
 Վրէ, վրէն
 Վրեղ ման էկամ
 Նաւի վրէն
 Տայի
 Տայիր
 Տատմեր
 Տաքցուց
 Տեղեր
 Տեֆթեր
 Տինջ
 Տղէ
 Քուչի տղէ
 Տկոզ
 Տուտ
 Յածսիլոտ
 Յաւազար
 Յերեկ
 Յուց
 Յուց տալ
 Փայ
 Փելլել
 Փելլուն
 Փեռ
 Փեռ քափել
 Փեր կը քափեն
 Եանմից
 Փետ
 Փլլաւ
 Փընթի
 Փիս
 Փիս մարդ ա
 Փոր
 Փորհարիւնք
 Փուխ անել
 Փուրփուր
 Քամակ
 Քաւոր

ինչպէս
 ինչպէ՞ս էս
 վրայ
 փնտռեցի քեզի
 Նաւի վրայ
 Տ.
 մօրեղբայր
 շուրջ, բոլորտիք
 մանկաբարձ
 ջերմ, տենդ
 անկողին
 տետրակ
 լաւ, առողջ
 տղայ
 փողոցի տղայ
 մերկ
 ծայր
 Յ.
 հեզահամբոյր, խոնարհ
 հիւանդոտ
 ցորեկ
 ցայց
 ցուցնել
 Փ.
 բաժին
 փայլիլ
 փայլուն
 փետուր
 գանիլ, չսիրել
 չեն սիրեր զինքը, կը
 գանիմ իրմէ
 փայտ
 եփուած բրինձ
 աղտոտ
 գէշ, աղտոտ
 գէշ մարդ է
 միջուկ, ինչպէս հացի
 փոր
 փորքշուք
 մորթել, երեխայի հետ
 խօսած ատեն ձեռքով
 նշան ընել՝ վախցնելու
 համար
 փրփուր
 Ք.
 կոնակ
 կնքահայր, պսակի խաշ
 բռնող

Բատրկին
 Բերթիլ
 Բեֆլ
 Բեֆու վո՞նց ա
 Բընար
 Բըցել
 Բինթ
 Բիպրիթ
 Բու
 Բուչե
 Բարսուիլ
 Բոն
 Բոուց, օգուցի,
 հօգուց, հօգուցի
 Բլբել
 Բիսչեր
 Բիսչերի ձագ
 Բոուք, քուրք
 Բոդոլ
 Բօշօշ
 Բուկոր
 Բալ
 Բալ բանալ
 Բանըս
 Բապրիկե
 Բելլահ
 Բընկ
 Բընկ անել
 Աշխարթիս մեջ ֆընկ ա
 անում
 Բըր
 Բրրալ, ֆըր ուտել
 Բըրրել
 Բիթ
 Բիթ տալ
 Բիթիլ
 Բուուչե

կնքամայր
 քերթել
 ուրախութիւն,
 խրախճանք
 որպիսութիւն, ինչպէ՞ս
 Լս
 քունար
 ձգել, նետել
 քիթ
 լուցկի
 քո
 փողոց
 մոտենալ մեկու մը, որմէ
 հեռացած էր ինքնիքն
 ժամանակ մը առանց
 պատճառի
 կոյր
 Վաղը
 ուլորել, դարձնել
 ոչխար
 գառնուկ
 ճիշդ, ճշմարիտ, իրաւ
 ուղիղ
 շում, պլստիկ երեխայի
 մատոնանշած ատեն
 ոսկոր
 Բախտ
 բախտ տեսնել
 լսպտեր
 գործարան
 հողագործ
 վայելում
 վայելել, անփոք ըլլալ
 կը վայելէ կոր, հոգ
 չընէր
 պտոյտ
 պտտիլ, դառնալ
 դարձնել
 դրոյում, գրգռում
 դրդել, գրգռել
 պատրոյգ
 խոզանակ

Օ.

Ֆ.

Պաղտարի և Պասրայի մէջ, ուր միշտ Նոր Զուղայի ազդեցութիւնը շեշտուած կերպով կ'երևի, բնական է հայ լեզուն պահպանուած է շնորհիւ այն հանգամանքին, որ Նոր Զուղայի Ամենափրկչեան վանքի մէջ ուսում առնողներ միշտ Պաղտարի և Պասրայի մէջ ունեցած են իրենց ներկայացուցիչները, որոնք, դժբախտաբար, ժողովուրդին լեզուով ոչինչ գիրի առած են և երբ գրիչ ձեռք առած են բան մը գրելու համար, անպարճառ «ի գրոց բարբառ»-ով ճամարակաւ են, արհամարհելով ընթացիկ խօսուած լեզուն:

Ներկայիս գրաբարը մշակուած է Նոր Զուղայի և իր դպրոցին ազդեցութեան փակ գրնուող շրջաններու մէջ, ինչպէս էին առաւելապէս Պասրա և երկրորդաբար Պաղտար:

Այնպէս որ հասարակ մահկանացուներ և առևտրականներ իսկ իրենց թղթակցութիւնները կը կարարէին գրաբար լեզուով, որ ինչպէս կը փեսնուի մեզի հասած նմոյշներէն, բաւական լաւ մշակուած է և կը գրուի բաւական յաջող կերպով: Գաղտփար մը փալու համար գրաբարի մշակութեան աստիճանին վրայ ԺԸ դարուն վերջերը, մէջ կը բերնմ հոս պարզէնը նամակի մը, որ կցուած է «Մեկնութիւն առակաց սուրբ Աւետարանի» խորագրով ձեռագիրի մը, որ կը պահուէր Թիֆլիսի Ներսեսեան հոգևոր դպրանոցին մէջ (փեն Սրեփան Կանայեանց, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրերի Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի», Թիֆլիս, 1893, էջ 42):

Ահա օրինակը այդ նամակին.

«Միրելի և ազնուական եղբոր պարոն Պողոսի Բերթումեան: Յայտ լիցի ազնուութեան քում. զի գմեկնութիւն չորից գլխոց անպարանին, զոր արարեալ է եղբոր քում Պետրոսի վարդապետի, գրեալ առ փոխանորդի լուսահոգի Յովսէփ վարդապետի սրբոյ Էջմիածնայ նուիրակի, երու Մահպետի Սրեփանին ընդ օրինակել զայն և զօրինակն առաքեցի առ ազնութիւնդ: Ապա անքես արարեալ բարեպաշտութիւնդ զսխալանցն գրչիս: Եւ անմեղադրելի համարեալ զգրոզն, յընթեմնուլն ձեր զայն. և ի շահելն ի նմանէ գրցուք և մեր մասնակից առաւելութեանն նորին: Ձի մտեալ մեր միանգամ յայտ պարտէ՛ք ծաղկայից և վայելեալ յանուշահոյութենէ դորին, փափաքելի եղև մեզ հանապազ ի դոյն գմայիլ ողջ լեր: Ամի Տեառն 1772: Ի Մարտի 12:

Ի Պասրա: Նուսար ծառայ Մահպետի Աստուածաբար Պաղտեան Թիֆլիզեցի»:

Սովորաբար այսպէս գրաբարը գործածուած է բոլոր գրաւոր գործառնութեանց մէջ իբր լեզու, և չէ մշակուած խօսուած լեզուն, որ հիմա անհեփանալու վրայ է շնորհիւ այն հանգամանքին, որ փեղացի փարրին եկած խառնուած են զանազան զաւառներու բնիկներ, որոնք այսօր կը կազմեն մեծամասնութիւնը Պաղտարի և Պասրայի հայոց:

Նոր սերունդը մեծամասնաբար արդէն դպրոցական շրջան բոլորած կը սորվի արդի աշխարհաբարը, որով կը յարաբերի իրարու հետ:

Միայն զգալի է արաբերէնի ազդեցութիւնը և շեշտը, մանաւանդ

նորահասներու մէջ, որոնք կը կրեն միջավայրին ազդեցութիւնը:

Պաղպարի և Պասրայի հայոց կեդրոնները այսքան հեռու վայրի մը մէջ իրենց լեզուն պահած ըլլալը, խիստ պատուաբեր պարագայ մըն է, որ ի պարիս իրենց պէտք է յիշատակել դրուաբիցով:

* * *

Միջագետքի հայերը իբր ճիւղաորումը պարսկահայ գաղութին, որուն եկած են խառնուիլ թրքահայեր մեծ թուով, չի ներկայացներ առանձնայարուկ նկարագիր ու նիսպուկաց ունեցող գաղութ մը:

Իրենց թիւն ալ չէ եղած այնքան նշանակալի, որպէսզի իրենց միջավայրին, մանաւանդ իրենց բնակած երկրին կլիմայական պահանջներուն համակերպելու սպիւլուած չըլլային: Ներկաբար Պաղպարի հայերը իրենց նիսպուկացով, հագուստ-կապուստով արարներու շար մօտեցած և գրեթէ անոնց նմանած են:

Իսկ 1915-էն վերջը հոն հաստատուած հայերը, որոնք կը պահեն իրենց ծննդավայրերուն սովորութիւնները, անլուրդ է ըսել, թէ դարապարտուած են օր մը իրենց ալ Պաղպարի հայ գաղութին վիճակակից ըլլալու, ընդելուզուելով արաբական զանգուածին մէջ և ընդգրկելով անոնց սովորութիւնները: Արդէն հիմակ իսկ այլևս առանձնայարուկ սովորութիւններ կամ բարքեր փնտրել Պաղպարի և Պասրայի հայոց մէջ անելորդ է: Գրեթէ սովորաբար հայոց յարուկ սովորութիւններն են, որ կ'ապրին հոն իրարու զուգորդուած և իրարու խառնուած:

Ինչ որ անցնալին մէջ Պաղպարի հայ գաղութը ապրեցուցած էր, անիկա հայ եկեղեցին է, որուն շար պինդ փարած են Միջագետքի հայերը անցնալին մէջ: Նայ եկեղեցին իրենց համար եղած է միակ նեցուկը և քաջալերը՝ դիմագրաւելու համար փեսակ-փեսակ փորձութիւններու և դիմակալելու համար հրապուրանքներուն: Կրօնքը իրենց համար անփոխարինելի զանձ մը նկատուած է, որ իրենց գիրկին վրայ սեղմած կենքի պայքարը մղած են:

1905-1906 թուականներուն մի ոմն Սրեպիան կաթօլիկութեան յարած ըլլալուն, անունը ցարդ անձանօք մնացած մէկը, յօրինած է երգ մը, որ բոլոր Պաղպարի հայ փուներուն մէջ կ'երգուէր:

Այդ երգը ցոյց կու տայ, թէ Պաղպարի հայերը որքան աւանդապաշտօրէն և կարելի է ըսել մոլեռանդութեամբ կապուած էին իրենց կրօնքին և թէ որքան կը սրտմտէին և կը գայթակղէին, երբ հայ մը իր եկեղեցին կը թողուր և կը հեռանար: Իբրև հեղափոխական, նոյն ուրանատրը կը ներկայացնեմ պ. Վարդան Մելքոնեանի հրատարակածէն օգտուելով (փեն «Ամենուն Նոր-Տարեցոյց»ը, Զ և Է փարի, 1941-1942, էջ 184-187):

Ստեփան, Ստեփան, ուր փախար,
Եկեղեցիդ ուրացար,
Իբրև տնանկ, մուրացար,
Խօր փոսի մէջ դու ինկար:

*

Մի ժամանակ դու էիր,
Անգութ ու վիրք դու էիր,
Դեղագործ Արթնի քով,
Սպասատր դու էիր,

*

Շորջէ կաշուած քաղումը
Դեղարանի մէջումը,
Ասոր անոր ետևումը
Հայնայութիւններ անում:

*

Ֆոնուզեցի Կարապետ,
Քեզ եղաւ ճիշդ Կարապետ
Աղտոտ ու վիրք ու անպետ:

*

Հինգ անգամ օրը կ'աղօթես,
Լաց ու կոծով կ'անցումես,
Ճշմարտապէս ծովի պէս,
Չոր հաց ու չամիչ կուտես:

*

Ստեփան, Ստեփան, Ստեփան,
Աղօթասէր չար խափան,
Դու տղայ ես անխափան,
Իբրև մի գանձ պատուական:

*

Լոյս հաւատքով չարէն փախար,
Երկնից ստերը դու գիտցար,
Բարի հոգի ունեցար,
Չար գործերէն հեռացար:

*

Մի ժամանակ դու այսպէս,
Անցնում էիր տիրապէս,
Գիշերները քաց աչքիդ
Աղօթում էիր ցաւապէս:

*

Միշտ կը խաբէր իր մամին,
Սուտ ասելով Մարիամին,
Կը կոչուէր միշտ Հռոմմին,
Մէ քիչ կը սիրէր Ռէշիմին:

Քեզ տաղեց նման ծուռ փետ,
Սորվեցուց քեզ ամէն բան,
Նա քեզ պատուեց պատուական,
Կրեցիր դուռն ազատ խաղ:

*

Յանկայք մի օր Ստեփանը,
Մերկացաւ իր կրօնը,
Սիրահարուած երգերը,
Կ'երգէր Շորջէ կոչուած քաղերը:

*

Անգութ, տխմար ու մուրդ,
Դարձած էիր մի սև աքլոր,
Մոռցար աղօթք ու բուրդ
Ատար շատ ոսկի կտոր:

*

Յուլիսի ամսի քսանհինգին
Օր կիրակի ժամ իննին,
Չեռն տուաւ խոլ քութիին,
Եղաւ արարած յետին:

*

Կարապետ, Կարապետ, ո՞ր գացիր,
Աշակերտդ շատ լացեր
Բայց այժմ ուրացաւ,
Գնաց կաթուիկ դարձաւ:

*

Անէծք, անէծք քո գլխուդ,
Մեծ ցաւ իջնէ ոտքերուդ,
Թող պապանձի քո լեզուդ,
Վայ կաթուիկ ըլլալուդ:

*

Սև սուգի չարերով,
Պտոյտ կ'ընէր Արթնով,
Կ'աղօթեմ մի քերնով
Կապուած էիր սրտով:

*

Մուրք կրօնիդ ոտնակոխ,
Ստացար մի գումար փող,
Չեռիլ բռնես մի բուտ հող,
Գլխուդ տանես վատ քերտ հող:

*

Երջանկութիւն չունենաս,
Կտոր մը հացի կարօտ դու մնաս,
Քաղց ու ծառաւ դու կենաս,
Հինգ փարայի կարօտ մնաս:

*
Ի՞նչ ըրաւ քեզ Հայ ազգը,
Քեզ ի՞նչ տուաւ տէր հայրը
Օգնեցին քեզ ամենքը,
Դու չգիտցար քո յարգը:

Միջազգային հայոց աւանդապատմութիւնն է թերևս որ Կ. Միջազգային Չամչեանի այն կաթողիկոսական մտածանքի մը գրել փորձած է իր նամակներէն մէկուն մէջ (13 Սեպտեմբեր 1771) սա փողերը. «Ջի յաշնան և ի ձմեռն մինչ ի գափիկ քարոզելոյ պարապիմ ... պատրայածինք ողջոյն բթամիտք են և անմասն յիշողութեան, մինչև յեւր հազարիցս կրկնելով գրան մի հազար փայտորին յուղեղն իւրեանց» («Մայր Դիւան Մխիթարեանց», էջ 270):

Կերևայ թէ իր երեք փարիներու ջանքերը դոյզն արդիւնք մը չեն ունեցած և ասոր համար այսպէս դատարանաբար արտայայտուած է Մեծ Մխիթարեանը:

Պաղպարի և Պասրայի հայերը հայ եկեղեցիին նկատմամբ այս խորունկ սիրոյն և պաշտամունքի աստիճանի հասած գորգուրանքին հետ ակնկալելի էր, որ ունենային նաև գորտոր ազգային զգացում, հայրենասիրութիւն և հայրենիքին նկատմամբ հեղափոխութիւն:

Արդարև Պաղպարի և Պասրայի հայերը անմասն չեն եղած այս զգացումներէն: Ինչպէս ջուղայեցիք և հեռաւոր Նոյեմբարեանի մէջ չեն ուծացած և միշտ հայ ազգին վիճակին բարոյքման համար ջանքեր ըրած են՝ դպրոցներու գործադրման աշխատելով և նոյնիսկ Նայասարանի ազատագրութեան համար ձեռնարկներ ընելով, իրենց հասկցած կերպով, նոյնպէս նաև Պաղպարի և Պասրայի հայեր, ջուղայեցի վաճառականներու իբր մէկ ճիւղը ունեցած են անոնց ըմբռնումները և հայեացքները: Միայն փարբերութիւններ կային: Նախ իրենց թիւը շարքիչ էր և իրենց ապրած փողը թէ իբր շահաստան և թէ իբր միջավայր Նոյեմբարեան չէր:

Պաղպարի և Պասրայի հայերը կ'ապրէին թուրք կամ պարսիկ բռնակալութիւններէն մէկուն փակ և սարսափը ունէին ջարդերու և հարստահարութիւններու, որոնց համը քանիցս առած էին:

Ներկաբար Նայասարանի ազատագրութեան համար Իսրայէլ Օրիի, Չահամիրի և Յովսէփ Եպիսկոպոս Արդութեանցի և այլ նոյն ժամանակներու գլխաւոր դերակատարներու գործին իրենց նպաստը բերելու չեն համարձակած առ երկիրի, մինչ հեղկահայ մեծահարուստներ, ընդհակառակը, անգլիական պաշտպանութեան փակ ինքզինքնին ազատ և ապահով զգալով, խորհուրդներ երկնած են Նայասարանի ազատագրութեան համար:

Միջազգային հայոց մէջ ալ յօժարութիւնը պակաս չէ եղած, բայց

քաջութիւնը պակաս է իրենց: Ասոր մէկ կարկառուն օրինակը կու տայ համարանցի Յովսէփ Էմին իր ինքնակենսագրութեան մէջ՝ Պասրայի մէջ իրեն պատահած մէկ անցքը պարմելով: Ինչպէս յայտնի է, Յովսէփ Էմին (1726-1809) 17 փարեկան եղած արեւն գացած է Կալկաթա՝ իր հօրը մօտ ուսում առնելու համար: Նոն կը յղանայ հայ ազատագրութեան ծրագիր մը, որ Իսրայէլ Օրիի ծրագիրէն անկի ընդարձակ էր՝ Թրքահաստանի ազատագրութիւնն ալ մէջը ըլլալով:

1751-ին ընկերակցութեամբ Յովհաննէս Մասեհ անուն երիտասարդի մը Լոնտոն կ'երթայ, ուր հալւացի հայու մը թով ծառայութեան կը մտնէ, Նորթունայէլէնդի փութսին հետ և անոր միջոցաւ Քումպլէլէնդ փութսին, որուն շնորհիւ կը մտնէ Ուլիվիչի ռազմական ճեմարանը՝ զինուորական կրթութիւն ստանալու համար:

Քանի մը փարի ծախել կը շրջի Իսթենդերուն, Նալէպ, Խնուս, Կարին, Էջմիածին, ապա կը դառնայ Լոնտոն, ճամբուն վրայ արձարծելով Նայրենիքի փրկութեան գաղափարը՝ միայն ապստամբութեամբ: Կը գրնէ համակրութիւն և Մշոյ վանքը կ'որոշէ դարձնել կեղրոնավայր: Լոնտոնէ կը թղթակցի Վրաց Ներակլ թագաւորին հետ, պարզելով անոր հայ-վրացական պետութեան մը ծրագիրը: Յետոյ կ'անցնի Պերթրուրգ, Թիֆլիս, Էջմիածին, Արցախ, կը փեսակցի Ներակլին, կաթողիկոսին, մելիքներուն և այլոց հետ: 25 փարի շարունակ կը քարոզէ, սակայն միաբանութեան պակաս և կասկած կը նշմարէ: Միմեռն կաթողիկոս Երևանցին կը հակառակի իրեն, վասնզի անոր ձեռնարկը վրանգաւոր կը նկարէ:

Յուսահատ կ'որոշէ դառնալ Նոյեմբարեան և Գանձակի, Շուշի, Օրտուրաթի, և Թարիզի ճամբով Պաղպար կ'երթայ և անկէ Պասրա՝ ճամբուն շար մը նեղութիւններ կրելով:

Պասրայի մէջ հայ վաճառականներ կը ծանօթանան իրեն, և լսելով անոր մտադրութիւնները, կ'ոգևորուին և կը սկսին զայն համոզել, որ դառնայ Նայասարան և շարունակէ իր սկսած գործը:

Այդ վաճառականներէն երկուքը կը յայտնեն, որ նոյնիսկ իրենց ամբողջ կարողութիւնը պատրաստ են դնելու Էմինի փրամադրութեան փակ: Ութը փարիներու անյաջողութիւնները արդէն բաւական յոռետես դարձուցած էին Էմինը, բայց վաճառականներու ջերմ ոգևորութիւնը առժամապէս մոռնալ կու տայ ամէն ինչ: Եւ կը համակերպի անոնց բաղձանքին ընդառաջ երթալու: Ուստի կը յանձնարարէ երկու վաճառականներու փոքր կարաւան մը՝ պատրաստեն, և դէպի Նայասարան ուղևորուին:

Բայց նշանակուած օրը վաճառականները մէջ փեղ չեն երևար: Մի քանի օր անցնելէ յետոյ, Էմին զանոնք կը գրնէ և կը պարգուի, որ այդ «քաջ» վաճառականները իրենց փութները ծակամուտ եղած էին և վախցած փողոց ելլելու, որովհետև նոյն օրերուն Պասրայի բերդին

1 Առաջին անգամ տպուած է Լոնտոն 1792-ին "The Life and adventures of Joseph Emin an armenian, written in english by himself" խորագիրով և 18 անգամ 1918-ին ի Կալկաթա "The Life and adventures of Joseph Emin 1726-1809" խորագիրով:

փաշան գերի բռնած էր ապստամբ արաբ պեյ սը և իր 7 կողմնակիցները, և ամենքն ալ կախաղան հանած էր քաղաքին հրապարակը: Այդքանը բաական էր, որ հայրենասեր վաճառականները լեղապարառ ըլլային, և խորհրդած էին թէ «ի՛նչ կ'ըլլայ մեր վիճակը, եթէ թուրքերը մեզ ալ բռնեն» և կը խորհին, թէ «մեզի ալ, իհարկէ կախաղան կը հանեն»:

Էմին գիրենք կը յանդիմանէ ըսելով. «Այսպէս, Պասրայի մէջ, դուք վախճալու բան չունիք, բայց երբ Քիւրպիսպան ըլլաք և փոխանակ սպաննելու կամ սպաննուելու, ուզէք փախչիլ, ձեր պապիժը խիստ կ'ըլլայ ձեզ կը քերթեն և ձեր կաշին խորով կը լեցնեն իբրև դաւաճաններ: Գացէք ձեր ճանապարհը, հեպուեցէք ձեր հրեական արհեստին, վաճառականութիւն ըրէք, փոքր փուլք մահմեդականներուն և յանձնեցէք ձեր դրամները եկեղեցիին սուրբ հայրերուն, խոստովանեցէք անոնց ձեր մեղքերը, նոյն չափով, որչափ որ գործեր էք մեղք, որպէսզի անոնք աղօթեն ձեզ համար և թողութիւն փան ձեր մեղքերուն՝ որպէսզի մեռնելէ վերջ արքայութիւն երթաք»:

Այս դաժն յանդիմանութիւններով վերջ կը գրնէ Պասրայի վաճառականներուն միամիտ երազարեսութիւնը, և Էմին կը շարունակէ իր ճամբան և 1770-ին կ'երթայ Նոդկաստան, ուր կը մտնէ անգլիական բանակ իբրև սպայ (Լեօ, «Պարսութիւն Նայոց», Գ հարոր, Երևան, 1946, էջ 800):

Այս յարկանշական պարսութիւնը չափազանց բարացուցական է և կը բացափրէ Միջագետքի վաճառականներուն մտայնութիւնը, որ գրեթէ հասարակաց է բոլոր առևտրական ու դրամարէր դասակարգին համար:

ՎԱՐՂԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

«Կեանքիս մէջ միակ հաճոյքս եղած է կարդալ և գրելը. ոչ ծխած եմ, ոչ ալ խմած, ոչ սրճարան և ոչ ալ հաճոյքի այլ վայրեր ճանչցած եմ, ժամանակիս մեծ մասը անցուցած եմ փանս մէջ. լատպոյն ընկերներս եղած են գիրքը և գրիչը. որոնց հետ ապրած եմ և պիտի շարունակիմ ապրիլ այնքան արին, որ Աստուած կեանք պարգևէ ինձի»:

ԱՐՇԱԿ ԱՂՊՅԱԾԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԱՂՊՅԱԾԵԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Ականաւոր բանասէր-պարմարան Արշակ Ալպոյաճեանը իր կեանքի մեծագոյն մասը, անլի քան 60 փարի, նուիրել է հայ մշակոյթի և հայոց պարմութեան հեպագօփման գործին: Նրա բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները, երկու փասնեակից անլի մեծածաւալ գրքերը, հարիւրաւոր յօդաձևերը նուիրուած են հայոց պարմութեան և հայ մշակոյթի քիչ հեպագօփուած կամ լիովին անփետուած խնդիրներին, ժողովրդի կեանքում մեծ դեր խաղացած նշանաւոր անձանց, կրթական հասարակութիւններին, հայկական փարսաններին, հայ ազգային սովորութիւններին ու կենցաղին: Նրա ուշադրութեան կենտրոնում յարկապէս եղել են աշխարհի փարքեր երկրներում հասարակութեան հայ գաղութները, որոնց ամբողջական պարմութեանը, մի շարք հեպագօփութիւններից բացի, նա նուիրել է երեք ստուար հարորներ: Նա մեծ վասարակ ունի նաև որպէս մանկավարժ, խմբագիր և հասարակական գործիչ: Նա շարի հայրենասէր մարդ էր, ճանաչուած ու սիրուած թէ՛ սփիւռքում և թէ՛ Նայրենիքում:

Տպագրուած բազմաթիւ գրքերից բացի, Ա. Ալպոյաճեանը թողել է երկու փասնեակից անլի անփիպ աշխարհութիւններ, որոնցից մէկն է «Իրաքի հայերը» գիրքն է:

Արշակ Աստուածափորի Ալպոյաճեանը ծնուել է 1879 թ. յունիսի 17-ին Կ. Պոլսի Սկիւփար թաղամասում կեսարացի հօր և պոլսեցի մօր ընտանիքում: Սկզբում սովորել է Պերպէրեան վարժարանում, յետոյ ընդունուել Կեդրոնական վարժարանը: Ուսումնալրենչ պարսին հենց սկզբից դրսևորել է մեծ հեպաքքրութիւն հայ մշակոյթի ու պարմութեան նկարմամբ: Բաւական է ասել, որ նա երբ ընդամէնը 19 փարեկան էր, «Բիւզանդիոն» օրաթերթի մէջ, 1898 թ. յունիսի 15-ին, լոյս ընծայեց իր առաջին յօդուածը՝ «Նայրապետութիւն հայոց» վերնագրով: Բայց մինչ այդ, դեռևս Պերպէրեանում սովորելու ժամանակ՝ 1889 թ., պարսին Արշակը, 10 փարեկան հասակում, ձեռագիր ձևով հրապարակել էր «Լուսին» անունով թերթ, իսկ 1899-ին, Կեդրոնականում ուսանելիս, Յակոբ Տէր-Յակոբեանի (Շահան Նաթալի) ընկերակցութեամբ, լոյս ընծայել «Արօր» ձեռագիր հանդէսը: Իր գրական կարողութիւնների

նկարմամբ վարահուծին ձեռք բերած Արշակը 1900 թ. դարձեալ ձեռագիր վիճակում հրապարակում է «Գեղօն» անունով գրական, պարամական ու գիտական պարկերագարդ հանդէսը, որի առաջին հարորը բաղկացած էր 386 էջից, իսկ երկրորդը՝ 478 էջից:

Ա. Ալպոյաճեանը բարձրագոյն կրթութիւն չի ստացել, բայց յամա ինքնակրթութեամբ և արտակարգ աշխատասիրութեամբ հասել է մեծ արդիւնքների: Նրան յարուց էր անյագ ընթերցասիրութիւնը, անցեալ կեանքի մոռացութեան մարմնում եղելութիւնները բացայայտելու և իմաստաւորելու կարողութիւնը, միշտ չորրորում ճանապարհով ընթանալու ձգտումը: Նա լաւ հայերէն ու թուրքերէն գիտէր, փորապետում էր նաև լարիներէնին ու դասական յունարէնին, կարդում էր այդ լեզուներով գրուած նիւթերը, ինչպէս նաև ֆրանսերէն, գերմաներէն, անգլերէն և իտալերէն: Ճիշտ են այն հեղինակները, որոնք ընդհանրութիւններ են գտնում Ա. Ալպոյաճեանի և Լէօյի միջև: Բայց Լէօն աւելի բախտաւոր էր, քանի որ կեանքի մի հարումովը ապրեց Նայրենիքում, որպէս յայն ժամանակ վիթխարի ուշադրութիւն էր դարձում պարամական գիտութեան զարգացմանը: Նայրենի կառավարութեան ջանքերով լոյս ընծայուեցին նրա բոլոր անտիպ գործերը, իսկ մեծածաւալ «Նայոց պարմութիւնը» նոր հրատարակութիւն ունենալուց բացի, վերահրատարակուեց: Մինչդէռ Ա. Ալպոյաճեանը մեծ դժուարութեամբ կարողացաւ լոյս ընծայել իր աշխատութիւնների միայն կէսը, իսկ մնացածը դեռևս ձեռագիր վիճակում է:

Ա. Ալպոյաճեանի բանասիրական հակումների դրսևորման ու զարգացման գործում մեծ դեր են խաղացել նրա ուսուցիչները, որոնք ջանք չեն խնայել գիտելիքներ հաղորդելու և ճիշդ ուղու վրա դնելու շնորհալի և աշխատասէր պարմուն: Այս փեսակերպից, Պերպլերեանում ուսանելու ժամանակ, նա յարկապէս երախտապարտ է եղել Ռեթնա Յ. Պերպլերեանին, իսկ Կեղդոնականում՝ Նրանտ Ասատուրին, Յակոբ Գուրգէնին և Մելքոն Կիրճեանին: Նա միշտ ջերմութեամբ է յիշել Ն. Ասատուրին, որը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել նրա վրայ:

Արշակի ապագան արդէն որոշում էր: Նա գրչի մարդ էր և չէր պարկերացնում իր կեանքը գրական ասպարէզից դուրս: Բայց միայն անցեալը չէր, որ հեղաբրբրում էր Ա. Ալպոյաճեանին: Նա ուշադիր հետևում էր առօրեայ կեանքի անցուղարձին, հասարակական երևոյթներին, ժողովրդի կացութեանը և իր վերաբերմունքը դրանց նկարմամբ դրսևորում պարբերական մամուլում հրատարակուած յօդուածներում:

Նա բաջ գիտակցում էր հասարակութեան մէջ կարևոր դեր խաղացած առանձին անհարների կեանքի ու գործի պարմութիւնը սերունդներին հասցնելու անհրաժեշտութիւնը: Ուստի «Բիւզանդիոնում» ստեղծեց «Անցնող դէմքեր» խորագրով յօդուածների շարքը, որը փաստօրէն մեծ թումով մարդկանց կենսագրութիւնն ու միաժամանակ գործունէութեան ճշգրիտ բնութագիրն է, գրուած շար յաճախ այդ անձանց մօտիկից ճանաչող, երբեմն էլ նրանց հետ աշխատակցած անձի

դիպուկ գրչով:

Նրա առաջին ընդարձակ աշխատութիւնը ևս այդ բնոյթն ուներ: Դա նուիրում էր արևմտահայ նշանաւոր վիպասանուծի Սրբուծի Տիարի կեանքին ու գործունէութեանը: Այդ ուսումնասիրութիւնը լոյս ընծայուեց «Անեպիկի Միթարեան միարանութեան «Բազմավեպ» հանդէսում և առանձին գրքով (1901 թ.):

Կենսագրական բովանդակութիւն ունէին նաև յեղագայում Ա. Ալպոյաճեանի արգասաւոր գրչի փակից դուրս եկած մի շարք աշխատութիւններ: «Անհետացող դէմքեր» շարքի շարունակութիւնն է «Գրիգոր Զօհրապ» մենագրութիւնը, որը փպագրուեց Կ. Պոլսում 1919-ին, մեծ գրողի եղնրական մահից մի քանի փարի անց: Գրքում ներկայացում է Գ. Զօհրապի կեանքի ու գործունէութեան մեծ սիրով ու բարեխղճութեամբ շարադրում պարմութիւնը: Ա. Ալպոյաճեանը առաջինն էր, որ ընդարձակ աշխատութիւն նուիրեց Գ. Զօհրապին և դրանով դիրացրեց ապագայ ուսումնասիրողների գործը: Դժուար է առանց յուզմունքի կարդալ այդ գիրքը, որը կարծես մի գեղեցիկ յուշարձան է գերեզման չունեցող նահապակ գրողի յիշարակին:

Երբ լոացաւ ճանաչում ազգային գործիչ Մինաս Չերագի ճնդեան 75-ամեակը, Ա. Ալպոյաճեանը իրովի նշեց այդ յօրելեանը: 1927-ին նա լոյս ընծայեց «Մինաս Չերագ» վերապատութեամբ գիրքը, որի մէջ հանգամանօրէն ներկայացրեց նաև 1878 թ. Բեռլինի կոնգրէսում հայկական հարցի բնարկման պարմութիւնը: 1939-ին Երուսաղէում Ա. Ալպոյաճեանը փպագրեց «Գրիգոր Կետարացի պարբիարք և իր ժամանակը» գիրքը՝ մանրամասն ներկայացնելով վասարակաշար հոգևոր գործչի գործունէութիւնը: Այս շարքի մէջ փեղ ունի նաև 1940-ին Գահիրէում մեր հեղինակի հրատարակած «Թորգոմ պարբիարք Գուշակեան» գիրքը: «Անցնող դէմքեր» շարքի մի շարք հարորներ նուիրում են Կարապետ Փանոսեանին, Արմենակ Նայկունուն, Բիւզանդ Զէչեանին, բայց նրանք դեռևս ձեռագիր վիճակում են:

1898 թ. սկսած, փասը փարի, Ա. Ալպոյաճեանը թղթակցել է «Բիւզանդիոն» թերթին: 1908-ին թերթի փնօրէն Բիւզանդ Զէչեանը նրան հրատիրում է խմբագրափուն որպէս մշտական աշխատակից: Պաշտօնավարութեան փասը փարում (1908-1918) Ա. Ալպոյաճեանը հրատարակախօսական ստեղծագործական աշխատանքին զուգընթաց ստեղծում է մամուլի, գրականութեան, ազգային կարևորութիւն ունեցող հին ու նոր իրողարձութիւններն արտացոլող նիւթերի մի հարուստ արխիւ, որն օգտակար է եղել և՛ իրեն և՛ թէ շար ուրիշների: «Զէչեան հպարտանքով կ'արտայայտուէր Ալպոյաճեանի կազմած փեղեկագրական այս դիւանին համար, որ կազմեց նաև, իր շրջանին «Բիւզանդիոն» թերթին առաւելութիւններէն մէկը», - գրում է Ա. Ալպոյաճեանի յիսնամեայ գրական գործունէութեանը նուիրում յօրելիական հանդէսի կապակցութեամբ 1953 թ. Գահիրէում հրատարակում գրքոյկ-ժրագրի մէջ:

Արխիւային գործի մէջ փորձ և հմտութիւն ձեռք բերած Ա. Ալպոյաճեանը 1919 թ. նշանակում է Կ. Պոլսոյ ազգային փեղեկափուն

դիւանի պէս: Միաժամանակ նա զբաղում է մանկավարժութեամբ: 1901 թ. մինչև 1922 թ. նա Բերայի Եսայեան վարժարանում դասաւանդում էր ընդհանուր և ազգային պատմութիւն: Նա եռանդուն մասնակցութիւն էր ունենում Պոլսի հասարակական կեանքին: 1910-1922 թթ. նա ազգային երեսփոխան էր, հիմնադիրներից էր Գումգալուի յառաջադիմասէր ընկերութեան: 1909 թ. Սահմանադիր ժամկավար կուսակցութեան Պոլսոյ շրջանակի արեղծողներից էր: 1921 թ. այդ կուսակցութիւնը միադրում է ազգապահպանների և վերակազմեալ հնչակեանների հետ սփեղծելով Ռամկավար ազգապահպան կուսակցութիւնը: 1909-1914 թթ. Ա. Ալայոյանը Սահմանադրական ժամկավար կուսակցութեան Պոլսոյ կեդրոնական վարչութեան անդամ էր, իսկ 1923-1930 թթ.՝ Եգիպտոսի ՌԱԿ-ի շրջանային վարչութեան անդամ: 1930 թ. հրաժարուել է այդ կուսակցութիւնից:

Ա. Ալայոյանը մեծ հեղինակութիւն էր վայելում ազգային շրջանակներում, ուստի նրան ներգրաւում էին յանձնաժողովների կազմում: Նա եղել է թրքահայոց ներքին կանոնագրի յանձնաժողովի անդամ, նշանակուել է Ն. Բ. Ը. Միութեան քարտուղար (1920), դարձել է Ազգային ժողովի դիւանի արեւնադպիր:

Կ. Պոլսում քաղաքական վիճակը գնալով բարդանում էր: Ա. Ալայոյանը երկու անգամ ձերբակալուում է, բայց մի կերպ ազատուում է 1922 թ. նոյեմբերին, քեմալականների քաղաք մտնելու նախօրեակին, հեռանում է այնտեղից: Սկզբում հաստատուում է Զորֆուի մէջ (Յունաստան), որպէս սպանձնում է ուսուցչի պաշտօն ամերիկեան որբանոցի դպրոցում: Վեց ամիս անց տեղափոխուում է Սալոնիկ և դասաւանդում Դպրոցասիրաց վարժարանում: Որպէս Կ. Պոլսի «Վերջին լուր» թերթի թղթակից, մէկ փարի նա շրջում է Յունաստանի բոլոր գաղթականայանները և որբանոցները:

Նրա յետագայ կեանքը կապուում է Եգիպտոսի հետ, ուր նա տեղափոխուում է 1923-ին: Գահիրէի Գալուստեան և Նուպարեան վարժարաններում նա դասաւանդում է հայոց և ընդհանուր ազգաց պատմութիւն, հայ եկեղեցական պատմութիւն և կրօն: Եգիպտոսում ևս նա պաշտօն է ստանձնում ազգային մարմիններում: 1926-1935 թթ. նա Գահիրէի Ազգայինաջնորդարանի դիւանապետն էր:

Ա. Ալայոյանեան անձնական կեանքում մեծ խնդիրների առջև էր կանգնած: 1908 թ. նա ամուսնացել էր ձեռագիրութեան ուսուցչուհի Աննիկ Կարանեանի հետ և ունեցել մէկ արու զաւակ, որին կոչել էին Սիմոն: «Ամուսնանալիս փարի մը ետքը իր կողակիցը հիւանդացած է՝ դաբապարտուած անդամալուծութեան: Ալայոյանեան, փիպար ամուսին, երեսուն փարի, Պոլիսէն Յունաստան և Եգիպտոս, հոգացած է զայն անտրտուն և սիրով» (նոյն տեղը): Տիկին Աննիկը մահացաւ 1941 թ.: Սիմոնը ամուսնացած էր, ուներ 2 զաւակ, բայց նա Ամերիկայում էր և Ա. Ալայոյանը իր զաւակին չէր տեսել 20 փարի: Նա մենակ չէր, որդեգրել ու պահում էր մի աղջիկ:

1935 թ. Ա. Ալայոյանը հիմնադրում է Մփաւորական սպասարկութեանց գրասենեակ և մինչև 1941 թ. զբաղում ամերիկական

հրապարակական աշխատանքով: 1941 թ. նա ընկերակցել է «Նուպար» փապարանի փրկոջը, իսկ 1945 թ. հիմնել է իր սեփական փապարանը, որտեղ լոյս են ընծայուում նրա մի շարք գրքերը: Աւելի ուշ փապարանի փնօրհնութիւնը նա յանձնել է ուրիշի և ամբողջովին նուիրուել է գիտական աշխատանքին:

Ա. Ալայոյանը մեծ ժամանակ էր յարկացնում թղթակցական գործին: Նրա յօդուածները լոյս էին տեսնում բազմաթիւ պարբերականներում: Ահա լրիւ ցուցակն այն պարբերականների, որտեղ հրապարակուել են նրա յօդուածները. «Բիւզանդիոն», «Մշակ» (Թիֆլիս), «Արեւելեան մամուլ», «Բազմավէպ», «Նանդէս ամսօրեայ», «Նայաստանի Կոչնակ», «Ազգ», «Պայքար», Շամրանճեանի «Ծաղիկ», «Սուրհանդակ», «Մանգումէի Էֆթիար», «Արեւելք», «Ժողովուրդի Չայն» (Կ. Պոլիս), «Ճակարամարտ», «Ազդարար», «Նայրենիք Ամսագիր», «Սիոն», «Նասկ», «Էջմիածին», «Նայաստան» (Կովկաս), «Ժամանակ», «Նոր Լուր», «Շողակաթ», «Յուսաբեր օրաթերթ և ամսագիր», «Արեւ», «Ապագայ», «Այսօր», «Այս», «Ազատ Միպք», «Զարթօնք ամսագիր», «Կեանք եւ Գիր», «Արմաւենի փարեգիրք», «Եգիպտահայ Տարեցոյց» (Աճեմեանի), «Գաղութահայ Տարեցոյց», «Չահակիր», «Արաքս», «Գիտակ»: Նա եղել է Թեոդիկի աջակիցը նրա փոսագոյցների խմբագրութեան գործում:

Նրա գրական ծածկանուններն էին՝ Շաարշ, Շառայլ, Զրոնիկոն, Արգամ Անգեղացի, Վ., Գրիչ, Ա. Արմենեան, Իրագել, Մեհեկան, Փաւստոս Բիւզանդացի և այլն: Այս թուարկումը անհրաժեշտ էր համարեցինք անել այստեղ՝ օգնելու մեծ պատմաբանի ապագայ կենսագիրներին, քանի որ իր յիսնամեայ գրական գործունէութեան յրելեանին նուիրուած ծրագիր-գրքոյկից է այն վերցուած, որը հրապարակուել է, անշուշտ, հեղինակի հսկողութեան փակ, ուստի և ճշգրիտ է:

Ա. Ալայոյանը 1936-ին Գահիրէում հրապարակել է «Ազատ միպք» շաբաթաթերթը, որը երկար կեանք չի ունենում և դադարեց 1937 թ.: Նրա փարերը, սակայն, գիտական հետազոտութիւնների բնագաւառն էր, որին նուիրուեց ամբողջութեամբ: Կեսարիոյ Նայրենակցական միութեան յանձնարարութեամբ 1937 թ. Գահիրէում նա երկու հարողով լոյս ընծայեց «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ» մեծածաւալ գիրքը (2460 էջ): Կապաղովկիոյ հայոց անցեալ կենսքով հետաքրքրուողները շաբ բան կգտնեն այդ գրքում պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, կենցաղ, սովորութիւններ, գաւառաբարբառ: Գիրքը լաւ ընդունուեց ընթերցողների կողմից, որը ոգևորեց Ա. Ալայոյանեանին շարունակելու նոյն բնոյթի ուսումնասիրութիւնները: Նիւ-Եորքի Եւրոպիոյ Կրթասիրաց միութեան յանձնարարութեամբ 1952 թ. նա Գահիրէում հրապարակեց «Պատմութիւն Եւրոպիոյ հայոց» գիրքը (1850 էջ), որը նոյնպէս նպատակ էր հետապնդում բազմակողմանի տեղեկութիւններ տալ պատմութեան գիրկն անցած այդ բնակավայրի ու նրա հայ բնակիչների մասին: Նոյն բովանդակութիւնն ուներ նաև «Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց» 1535 էջից բաղկացած գիրքը, որը

հրապարակուեց Պէյրուբում 1981 թ.:

Ա. Ալպոյաճեանի ստեղծագործական կեանքում կարևոր տեղ են զբաղեցնում նրա պրպրումները այլևայլ երկրներում հասարակարար հայ համայնքների պարմութեան ուսումնասիրման ուղղութեամբ: Նա ճիշդ ճանապարհ էր ընտրել: Սկզբում նիւթեր էր հաւաքում առանձին երկրներում հասարակարար հայերի վերաբերեալ, յետոյ այդ ամէնը ամփոփում մեծածաւալ զրքերի մէջ: Թուարկներ այդ բնոյթի նրա աշխատութիւնները՝ Իզմիրեան գրական մրցանակի

արժանացած «Նայերը Ռումելիի մէջ» (անտիպ), «Նայերը Բիւզանդական երկիրներու մէջ», «Նայերը Իրանի մէջ», «Իրաքի հայերը», «Արարական Միացեալ Նահարպետութեան Եզիպոսի նահանգը և հայերը» (իրապ. Գահիրէ 1960), «Նայերը Պրուսայի մէջ», «Յուշամարտեան կուրիոնախայերու» (իրապ. Պէյրուբ, 1961): Նրան հետաքրքրել են նաև փարբեր երկրների հետ Նայասարանի ունեցած քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կապերը, ուստի և ստեղծուել են այսպիսի գործեր՝ «Մպանիա և Նայասարան» (անտիպ), «Փրանսա և Նայասարան» (անտիպ), «Ամերիկա և Նայասարան» (անտիպ), «Պորտուգալ և Նայասարան» (իրապարակուել է 1963-1964 թթ. «Էջմիածին» ամսագրում):

Որպէս արդիւնք այս ասպարեզում Ա. Ալպոյաճեանի ծառայած հետազոտական մեծ աշխատանքի, լոյս ընծայուեցին «Պարմութիւն հայ գաղթականութեան» կողողական հատորները: 1941 թ. Գահիրէում լոյս տեսաւ այդ գործի առաջին հատորը, 1955-ին՝ երկրորդը, իսկ 1961 թ.-ին երրորդի Ա մասը: Ըստ փեղեկութիւնների, պարտաստ է նաև երրորդ հատորի Բ մասը, որն անտիպ է:

Ա. Ալպոյաճեանի հայ գաղութների պարմութիւնը հետազոտական մեծ աշխատանքի արդիւնք է: Նա լաւ պարկերացում է փայլա աշխարհի փարբեր երկրներում հասարակարար հայ գաղութների վերաբերեալ և հնարաւորութիւն է ընձեռում ապագայում ստեղծելու հայ գաղութների սկզբից մինչև մեր օրերի ամբողջական պարմութիւնը:

Ա. Ալպոյաճեանի ստեղծագործական հսկայական աշխատանքի պարկերը լրիւ ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է համառօտ նշել նաև նրա մի քանի աշխատութիւնները ևս, որոնք լոյս են տեսել կամ էլ զարնում են նրա անտիպ գործերի մէջ: «Պարմութիւն հայ դպրոցներու» (626 էջ), առաջին հատորը փպունց Գահիրէի մէջ Նայ ուսուցչական միութեան կողմից, երկրորդը ևս պարտաստ է, բայց առայժմ անտիպ, «Պարմական Նայասարանի արտաքին ու ներքին սահմանները» (իրապ. Գահիրէ, 1950 թ.), «Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցները» (1908, 1909 և 1910 թթ.), «Պուկարաց պարմութիւնը» (իրապ. 1910 թ.), «Նայ եկեղեցոյ սահմանադրութեան հարցը» (իրապ. 1945 թ.), «Նայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Նապէշխարան» (իրապ. 1946 թ.), «Յալիպենական Երուսաղէմը» (իրապ. 1944 թ.):

Եզիպոսի հայոց մշակութային կեանքում կարևոր իրադարձութիւն էր Ա. Ալպոյաճեանի յիսնամեայ գրական գործունէութեան հանդիսաւոր

նշումը, որը փեղի ունեցաւ 1953 թ. մարտի 22-ին Գահիրէի Ֆրանսիական լիւնի սրահի մէջ: Նրաշալի առիթ էր եզիպոսի հայութեան համար երախարագիտութեան խօսք ասելու վասարակաշար գիտնականի մասին: Այդ կապակցութեամբ փրագրում ծրագրի մէջ թուարկուած են յորելեարի թէ՛ փրագրում (17 հատր) և թէ՛ անտիպ աշխատութիւնները (27 հատր), որոնցից մի քանիսը դրանից յետոյ հրապարակուեցին:

Ա. Ալպոյաճեանի երազանքն էր այցի գալ Մայր Նայրենիք: 1958 թ. մարտի 18-ին Վազգէն Ա կաթողիկոսին ուղղած նամակում նա գրել էր իր մեծ փառաքի մասին՝ «Չմեռած Նայասարանը անգամ մը տեսնել»: Վեհափառ Նայրապետի հրաւերով նոյն փարուայ հոկտեմբեր ամսին նա ուխտի եկաւ Մայր Նայրենիք: Նա շրջեց Երևանում, Էջմիածնում, եղաւ գիտական ու մշակութային կենտրոններում, հանդիպումներ ունեցաւ մրաւորականութեան ներկայացուցիչների հետ: Տողերիս հեղինակը ներկայ է եղել Նայասարանի գիտութիւնների ակադեմիայի նիստերի դահլիճում Ա. Ալպոյաճեանի հետ գիտնականների հանդիպմանը, լուսանկարել նրան և այդ հանդիպման մասին մի փոքրիկ յօդուած հրապարակել Պարմութեան ինտիպոսի պարի թերթում: Մի քանի օր անց մտերիմ ընկերոջս՝ հնագէտ Գեորգ Տիրացեանի հետ այցելեցինք Ա. Ալպոյաճեանին, որն իջևանել էր «Արմենիա» հիւրանոցում: Լուսանկարների հետ նրան յանձնեցի նաև յօդուածի երկրորդ օրինակը: Երբ սրացուեց Ա. Ալպոյաճեանի արխիւր, պարզուեց, որ թէ՛ նկարները, և թէ՛ նշուած յօդուածը պահուած են եղել նրա թղթերում: Ստորև բերում են այդ յօդուածը, որն այժմ գրանցուած է Ա. Ալպոյաճեանի արխիւի 54 թղթապանակում (վաներագիր 2բ):

Հանդիպում բազմավաստակ հայագէտի հետ

Հոկտեմբերի 23-ի կէսօրին նիստերի դահլիճ հաւաքում Ակադեմիայի բազմաթիւ աշխատակիցներ սրտառուչ հանդիպում ունեցան Եզիպոսից իւր եկած հայ անուանի պատմաբան-բանասէր Արշակ Ալպոյաճեանի հետ:

Արշակ Ալպոյաճեանը իր մօտ 60-ամեայ գիտական, հասարակական, մանկավարժական գործունէութեան ընթացքում մեծ աշխատանք է տարել հայ գիտութեան և մշակոյթի տարածման ու յետագա վերելքի համար: Նրա բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները, որ գրում են սկզբնաղբիւրների վերին աստիճանի բարեխիղճ ու մանրագնի քննութեան հիման վրայ, մի նոր աւանդ են հայ պատմագրութեան մէջ:

Մեծ է Ալպոյաճեանի ծառայութիւնը սփիւռքահայ աշխատաւորութեան մշակոյթային զարգացման բնագաւառում, նա ակտիւորէն անդամակցել է հայ առաջադիմական հիմնարկութիւններին, նպաստել

օտար հորիզոններում հետզհետե՛լ յանգչող հայ լեզուի և հայ ոգու փոքր ինչ յարատևմանը:

Ուրախալի է այսօր մեր մէջ տեսնել ծերունագալղ հայագետի պատկառելի կերպարանքը, լսել նրա խմաստուն խօսքերը, խորհուրդները: Բայց առեյի լրիւ կլիներ մեր ուրախալիքը, եթէ մեր սրտերում ամրապնդուէր յոյսը՝ ամենամօտ ապագայի այդ խոշոր գիտնականին տեսնելու մեր Ակադեմիայի պատուաւոր անդամների կամ քրթակից անդամների շարքում:

Վարդան Գրիգորեան

Ա. Ալպոյաճեանը յարկապէս գոհ մնաց իմ կարարած մի խմբակային լուսանկարից, որպէ՛ղ նկարել էի նրան 16 պարմաբանների հետ: Լուսանկարի ներքեւ մասում, իմ խնդրանքով, նա թողեց հետընեալ գրառումը, որը բերում եմ այսպէ՛ղ ամբողջութեամբ. «23 հոկտեմբեր 1958-ի օրը ինձի համար յիշարակելի օր մըն է, որ պիտի չմոռնամ, մեր Նայրենիքի մէջ, հայագիտական ուսումնասիրութիւնով պարապող և հայ միւրքը զարգացնող աշխատողներով շրջապարուած անցուցած վայրկեաններս երջանիկ վայրկեաններ եղան ինձի համար: Կը մաղթեմ Ձեզի կորով, հայ երիտասարդներ, հայ միւրքի յոյս միշտ վառ պահելու համար»:

Արշակ Ալպոյաճեան, Երօան

1959 թ. յունիսի 17-ին լրացաւ Ա. Ալպոյաճեանի ծննդեան 80 և գիտա-մանկավարժական գործունէութեան 60-ամեակը: Այդ կապակցութեամբ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսը նրան շնորհեց Գրիգոր Լուսաւորիչի առաջին կարգի ակնակոռ շքանշան՝ ի վարձարութիւն նրա «Երկարամեայ բնդուն, գրական արժեքաւոր գործերու, որոնցմով յրբեւեարը հարստացուցած է մեր ազգային մշակոյթի գանձարանը»: Այդ կապակցութեամբ «Էջմիածին» ամսագրում փապգրուած հաղորդագրութեան մէջ գրուած է «Մեծավաստակ գիտնականի պարմական, քեղագրական և ազգագրական աշխատութիւնները գիտական յուրջ աւանդ են հայ մշակոյթի պարմութեան ուսումնասիրութեան բնագաւառում և արժեքաւոր աւանդ՝ հայագիտութեան մէջ» («Էջմիածին», 1959, յուլիս, էջ 38):

Մեծ գիտնականը հրաւեր էր սրացել մասնակցելու Մեսրոպ Մաշտոցի 1600-ամեակի հանդիսութիւններին, բայց առողջական վիճակը թոյլ չգրուեց նրան կրկին մեկնելու Նայրենիք:

Իր 80-ամեակի կապակցութեամբ նա ասել էր «Իմ մեծագոյն իղծս է մինչև կեանքիս վերջին օրը հաւաքարիմ մնալ յաւիտենական ուսանողութեան ուխտիս. և ըստ մօրս պարուերին միշտ աշխատիլ, հոգ չէ թէ այդ աշխատանքը պարապի իսկ երթայ:

Ինձի համար մեծագոյն բախտաւորութիւնը պիտի ըլլայ, եթէ մահը զիս գրնէ՛ գլուխս սեղանի մը վրայ հակած և գրիչը ձեռքս»:

Գիտնականի այդ վերջին ցանկութիւնը կարարուեց: Նա մահացաւ աշխատանքի պահին՝ 1962 թ. յունիսի 24-ին ժ. 19-ին Մաթարիոյ իր բնակարանի մէջ: Ազգային յուղարկաւորութիւնը

կարարուեց յունիսի 26-ին:

Աշխարհի փարբեր երկրներից բազմաթիւ անհապներ և կազմակերպութիւններ ցաւակցական հեռագրեր ուղարկեցին մեծ գիտնականի մահուան փխտուր առիթով: Դրանցից ստորև հրապարակում ենք Մաքենադարանի փնօրէն Աւոն Խաչիկեանի հեռագիրը.

«Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Երեւանի Պերական Մաքենադարանի փնօրինութիւնն ու գիտական աշխատողները կը սգան մահը անուանի հայագէտ, հայ պարմագրութեան և բանասիրութեան անխոնջ սպասարկու Արշակ Ալպոյաճեանի: Մեծ գիտնականի գործերը իր յիշարակը անմահացնող կոթողներ պիտի լինեն»:

ՆԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ազգապարուն - Ազգապարուն հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պարմուած, գրեց Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան նախկին պարրիարք, Ա հապոր, Կ. Պոլիս, 1912:

Առաքել Դարիժեցի - Պարմութին Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ, Վաղարշապատ, 1896:

Ասողիկ, Սրեվանոս Տարոնեցի, Տիեզերական պարմութին, Փարիզ, 1859:

Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրութին Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարանաղցույ, հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915:

Դիւան Գ- Դիւան Նայոց Պարմութեան, Գիրք Գ, Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատարակեց Գիւր քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894:

Դիւան Ժ - Դիւան Նայոց Պարմութեան, հրատարակեց Գիւր քահանայ Աղանեանց, գիրք Ժ, Մանր մարենագիրք (ԺԵ-ԺԹ դար), Թիֆլիս, 1912:

Դիւան ԺԱ - Դիւան Նայոց Պարմութեան, գիրք ԺԱ, Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, մասն 3-րդ վերջին (1777-79), հրատարակեց Գիւր քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1913:

Թովմա Արծ. - Թովմայ վարդապետի Արծրունույ պարմութին քանն Արծրունեաց, ի յոյս էած Բ. Պ., ի Ս. Պետրբուրգ, 1887:

Թովմա Մեծովնցի - Պարմութին Լանկ-Թովմարայ եւ յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860:

Կիրակոս - Պարմութին հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցույ, ի յոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր-Գեորգեան Յովհաննիսեանց Երեւանեցի, ի Մոսկուա, ի քաղաքանի Արեւելեան լեզուաց ճեմարանի Տեարց Լազարեանց, 1858:

Ղեւոնդ - Ղեւոնդ Պարմիչ, Արշաւանք արարաց ի Նայասքան արարեալ Ղեւոնդ վարդապետէ Նայոց, Փարիզ, 1857:

Ն. Ղուկաս Ինճիճեան, Նայասքան - Աշխարհագրութին չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ, Եվրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ: Մասն առաջին, Ասիա, հապոր Ա, Վենետիկ, 1806:

Մայր դիւան - Մայր դիւան Միսիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար (1707-1773), Վենետիկ, 1930:

Մար. Ոռնայեցի - Մարթէոս Ոռնայեցի, Ժամանակագրութին, Վաղարշապատ, 1898:

Ն. Միքայել Չամչեան - Պարմութին հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ քեան 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մարենագրաց, հապ. Ա, 1784, Վենետիկ, հապ. Բ, Վենետիկ, 1785, հապ. Գ, Վենետիկ, 1786:

Յակոբ Յ. Թովմեան, Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի

Դաղեան, Ժողոված 1878-1898, Վաղարշապատ, 1898:

Յովհաննէս - Յովհաննէս Դրասխանակերպցի, Պարմութին Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղէմ, 1867:

Ն. Ներսէս վ. Ալիմեան, Մովսէս Գ. Տաթևացի Նայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, գրեց Ներսէս վ. Ալիմեան Միսիթ. ուխարէն, 1936:

Ներսէս վ. Սայեղեան, Լուսաբանող նորագիւր վատրագրութին մը Յովհաննէս պարրիարքի մասին, «Նանդէս Ամսօրեայ», 1929, էջ 79-80:

Ներսէս վ. Սայեղեան, Կոստանդնուպոլսոյ հայ պարրիարք մը ի Բարսա, «Նանդէս Ամսօրեայ», 1927, էջ 333-334:

Պարմ. Նայ գաղթ., Պարմութին հայ գաղթականութեան, Նայերու ցրտումը աշխարհի զանազան մասերը, Քրիստոսէ առաջ Զ. դարէն մինչև ԺԱ. դար Քրիստոսի, գրեց Արշակ Ալաօյաճեան, Գահիրէ, 1941:

Սամուէլ Անեցի - Սամուէլի քահանայի Անեցույ հաւաքումը ի գրոց պարմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

Սեբէոս, Պարմութին Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Ներկալն, Կ. Պոլիս, 1851:

Վարդան - Նաւաքումն պարմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, ի Վենետիկ, ի սուրբ Ղազար, 1862:

Վարդան Մելքոնեան (Պարսա) - Գօգ Նազար եւ Պաղտարի սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, «Միոն», 1943, Յուլիս-Օգոստոս-Սեպտեմբեր, էջ 123-124:

Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մարենաղարանին Միսիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, կազմեց Ն. Յակովբոս Վ. Տաշեան, 1895:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի, կազմեց Նրաչեայ Աճառեան, Վիեննա, 1910:

Փարպեցի - Ղազարայ Փարպեցույ պարմութին Նայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Վենետիկ, 1875:

Յ. Քիրպեան - Նայկական հնութիւնը ի Պաղտար, «Միոն», 1931, Փետրուար, էջ 56-58:

Յ. Քիրպեան - Նայկական հնութիւնը յէջմիածին, ի Թարիզ, ի Պաղտար (Ճամբու նօթեր), «Միոն», Երուսաղէմ, 1932, N11, էջ 346-348:

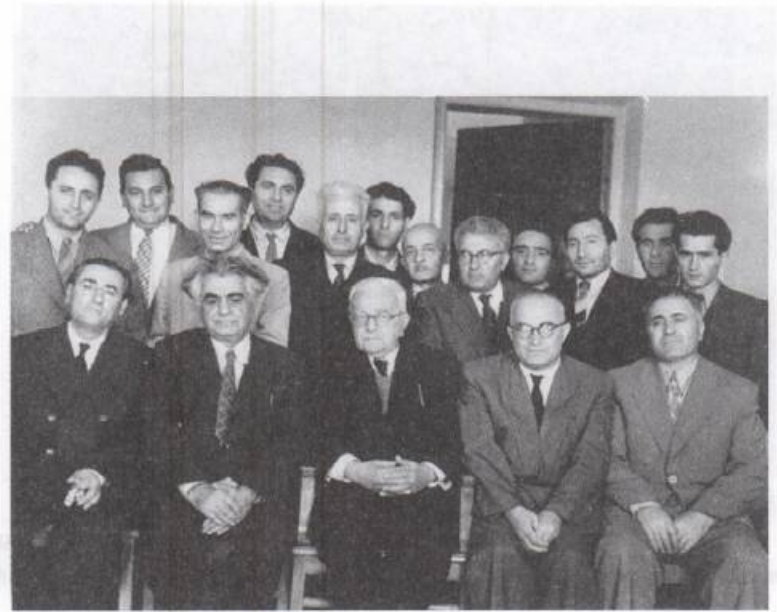
[Faint, illegible text at the bottom of the page, likely bleed-through or a separate section.]

Արշակ Ալայոյան, 1945. Գահիրե

Ա. Ալայոյանը Մարենադարանում: Առաջին կարգ, ձախից աջ՝ Ծուշանիկ Նազարեան, Արշակ Ալայոյան, Ռուզաննա Տիպանեան: Երկրորդ կարգ՝ Սամսոն Լալաֆարեան, Յակոբ Անասեան, Առաքել Պարրիկ, Սուրեն Գոյաննեան, Վարդան Գրիգորեան:

1958թ. 23 հոկտ., Պարմութեան ինստիտուտի գիտնականների հեղ: Առաջին կարգ, ձախից աջ՝ Սեդրակ Բարխուդարեան, Աշուր Յովհաննիսեան, Արշակ Ալայոյան, Սուրեն Երեմեան, Վարդան Պարսամեան: Երկրորդ կարգ՝ Գագիկ Սարգսեան, Յակոբ Փափազեան, Լևոն Խաչիկեան, Վազգէն Ոսկանեան, Վարդան Թեմուրեան, Լենդրուշ Խոլշոյեան, Խաչատուր Վեմեան, Բարգէն Առաքելեան, Ազար Նամբարեան, Վազգէն Յակոբեան, Նայկ Ղազարեան, Յովիկ Մելիքտեան:

Լուսանկարը՝ Վարդան Գրիգորեանի

Ա. Ալպոյանեանը Ակադեմիայի նիստերի դահլիճում ելոյթի պահին: Աջից՝ Արարապ Ղարիբեան (23 հոկտ. 1958):
Լուսանկարը՝ Վարդան Գրիգորեանի

Խմբանկար Պասրայու քանի մը ընտանիքներու, առնուած 1914
Նամաշխարհային պատերազմէն առաջ:
Լուսանկարը փրամադրել է Վ. Մելքոնեանը:

Պաղտափի Թարգմանչաց վարժարանի աշակերտները ուսուցչական կազմով:
Սկարուած 15 դեկտեմբեր 1899-ին: Կենտրոնում՝ Միհրան Սվաճեան:
Լուսանկարը փրամադրել է Վ. Մելքոնեանը:

Պաղտափի Զապէեան վարժարանի աշակերտուհիները 1903 թ.: Աջ
կողմում՝ Միհրան Սվաճեանը, ձախում փաստաբան Քերով Սեթեանը:
Լուսանկարը փրամադրել է Վ. Մելքոնեանը:

Քերթուկի խրիմեան վարժարանի երկսեռ աշակերտները, նկարուած 1932-ին:
 Լուսանկարը փրամադրել է Վ. Մելքոնեանը

Պասրայի Վարդանանց վարժարանի երկսեռ աշակերտները, նկարուած 1910-ին:
 Ուսուցիչ Խաչիկ Խաչափութեանի, Սվազի նահանգէն: Լուսանկարը փրամադրել է Վ. Մելքոնեանը:

Սրբի խօսք այս հասարակականության առթիւ	I
Գրքի հրատարակության առթիւ	III
Երկու խօսք Վարդան Գրիգորեանի	4
Յառաջաբան	6
Աշխարհագրական փոփոխութիւն	7
Նայերը Իրաքի մէջ	16
Նայ-կաթուիկ համայնք	43
Իրաքի հայաբնակ վայրերը	62
Պաղարապ	62
Պասրա	88
Մուսուլ	112
Մուսուլ եւ իր հայութիւնը	119
Իրաքի Առաջնորդութեան ենթակայ թեմերը	125
Քերթուք	126
Նավթագք	130
Զախօ կամ Զախու	132
Սինճար	133
Սիւլեյմանիյ	135
Իրաքի երբեմնի հայաբնակ վայրերը	137
Ամարիա	137
Մուկ-էլ-Շիուի կամ Մուղուշուք	140
Գարա-Չիուան	141
Գարա-Չորան	142
Արբիլ	143
Քարամլեա	144
Մուլթանապար (Արագ)	145
Նամապան	146
Պուշիր	150
Պէնփեր-Արբաս կամ Կոմարուն	151

Խարկ	152
Իմացական եւ մտաւորական կեանք	153
Դպրոցներ	153
Պատմագրի գաղթականական քեմբը	163
Կրթական և մշակութային ընկերութիւններ	164
Մամուլ	165
Լեզուն եւ բարբերը	166
Բառացանկ	169
Վարդան Գրիգորեան, Արշակ Ալաօյաճեան, կենսագրական համառօտ ակնարկ	185
Նամաստարագրութիւններ	194
Լուսանկարներ	196

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՅԱԿԵԱՆ

ԻՐԱԹԻ ՀԱՅԵՐԸ

Խմբագրեց եւ հրատարակութեան պատրաստեց՝

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆԸ

Բնագրից մեքենագրեց՝

Զ. ՍԱՀԱԿԵԱՆԸ

Համակարգչային ծառայութիւնը՝ Ն. ԲԱՐԹԻԿԵԱՆԻ

Չափսը՝ 64X90¹/₁₆, թուղթը՝ օֆսեթ:

Տպագրութիւնը՝ 13 պայմանական մամուլ:

Տպաքանակ՝ 500 օրինակ: